

ԱՐՏԱԿ ԶՕՊԱՆՆԵԱՆ

ԴԷՄՔԵՐ

ՂՈՍ ԱԳԱՍԵԱՆ. — Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ. — ԵՐՈՒԱՆԿ ՍԱՆՈՒԿԵԱՆ. —
ԱՅՈՒՂ ԱՐՈՒՆԵԱՆ. — ՄԱՍԿԵՒԱ ԳԱՐԱԳԱՍԵԱՆ. — ԿԱՀԱՆ ԹԻՔԵԱՆ. —
ԳԱՆՈՒԼ ԿԱՐՈՒԺԱՆ. — ԱՏՈՄ ԵԱՐՄԱՆԵԱՆ. — ՇԱՄԱՍՅԵՂ. —
ԻՅԱՐ ԵԱՀԻՆ. — ՅՈՒՆԻԲ ՓՈՒՏՄԱՆ.

(PRINTED IN FRANCE)

ԹԻՒՐԱՆ "ՄԱՍԻՍ", ՓԱՐԻՑ

1929

ԴԷՄՔԵՐ

891.99(092)

9-72

✓

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ԴԵՄՔԵՐ

ՊԵՏՐՈՍ ԱՂԱՄԵԱՆ. — Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ. — ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ. —
ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ. — ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՆԵԱՆ. — ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ. —
ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ. — ԱՏՈՄ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ. — ՀԱՄԱՍՏԵՂ. —
ԷՏԿԱՐ ԵԱԶԻՆ. — ՅՈՎԼԵՓ ՓՈՒՇՄԱՆ.

1929

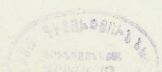
8241

A 25550

(PRINTED IN FRANCE)

ՏՊԱՐԱՆ "ՄԱՍԻՍ", ՓԱՐԻՋ

1929

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ա. Զօլպանեանի հայ մեծ դէմքերու նուիրուած առաջին հատորին շատ ջերմ ընդունելութենէն քաջալերուած, եւ մեր գրասէր հասարակութեան զանազան շարքերուն կողմէ արտայայտուած բաղձանքին ընդ առաջ երթալով, Ամերիկայի շայ կրթական Հիմնարկութիւնս որոշեց ի լոյս ընծայել «Դէմքեր»ու երկրորդ հատորը, որուն տպագրութեան սիրայօժար իրենց աջակցութիւնը բերին խումբ մը գրասէր ազգայիններ, որոնց ցուցակը կը հրատարակենք ի ստորեւ:

Վստայի ենք որ մեծանուն հեղինակին այս նոր գործը հաճութեամբ պիտի ընդունուի, ոչ միայն անոր համար որ գրական վայելք մը պիտի ըլլայ անոր ընթերցումը, այլ անոր համար որ հետզհետէ հասնող սերունդներուն պիտի ծանօթացնէ նոր շարք մը մեր մեծագոյն դէմքերէն՝ մտաւորական գործունէութեան զանազան մարզերուն մէջ: Ընտրուած են այնպիսի դէմքեր որոնք մեր ցեղին գերագոյն ընդունակութեանց կենդանի ապացոյցներն են, եւ լաւ է որ անոնց պատկերը միշտ մնայ մեր աչքերուն առջեւ, իբրեւ պարծանքի եւ մխիթարութեան խորհրդանշաններ:

Նիւ Եորք

ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

• •

Շայ մտաւորականներու նուիրուած այս կէտքը զոր Նիւ Եորքի շայ կրթական Հիմնարկութեան հրատարակած համախմբեցի՝ «Դէմքեր»ու երկրորդ հատոր մը կազմելու համար, լոյս տեսած են զանազան ժամանակներ այլ եւ այլ քերթներու մէջ: Պետրոս Ադամեանի յուղարկութեան անձի գրուածը՝ տպուած է Պոլիս «Արեւիք»ին մէջ 1891ին, եւ անոր վերջին տարիներու դէմքը ողող յիշատակներու խորձը երեցած է Պոլսոյ «Շաղիկ»ին մէջ, 1895ին. Երուսաղէմի Մանուկեանի մասին գրուածը՝ փարիզ՝ «Անահիտ»ի մէջ՝ 1900ին. Խաչատուր Արփիւանի հարիւրամեակին անձի ուսումնասիրութիւնը՝ «Անահիտ»ի մէջ՝ 1906ին. Մատանիա Գարագաշեանի, Վահան Թէքէեանի, Դանիէլ Վարուժանի վրայ յղուածները՝ «Անահիտ»ի մէջ, 1904ին, 1902ին, 1906ին. Ատոմ Եսքանեանի նուիրուած երկու յղուածները՝ «Անահիտ»ի մէջ, մին 1902ին, երկրորդը՝ 1907ին. «Համաստեղ եւ գիւղը հայ գրականութեան մէջ» ուսումնասիրութիւնը՝ Պոսթանի «Պայքար»ին մէջ 1924ին. Էսկաբ Շահինի մասին երկու յղուածներէն առաջինը՝ «Անահիտ»ի մէջ 1900ին եւ երկրորդը՝ «Կոչակ»ի մէջ 1926ին. Յովսէփ Բուշմանի նուիրուած յղուածը՝ «Կոչակ»ի մէջ 1926ին:

Փարիզ 1929

Ա. Զ.

ՅԱՆԿ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐՈՒ

Տք. Վոսմ նէտիւրեան	Ֆիլատէլֆիա, Բէնն.
Ոսկան Ղ. Տէրեան	» »
Տէն թոմաճան	Շիքափօ, Իլլ.
Աստիկ Տէվէճեան	» »
Դ. Մ. Աղամեան	Նիւ Եորք, Ն. Ե.
Տք. Վրճինիա Ալէքեան	» »
Յ. Բաղրատունի	» »
Տք. Գասպար Զատիկեան	» »
Նշան Էժտահարեան	» »
Պետրոս Կ. Թէրզեան	» »
Միհրդատ Յ. Թիրեաքեան	» »
Արշակ Թօփալեան	» »
Յակոբ Թօփալեան	» »
Զաքար Ինճէեան	» »
Պետրոս Կէօլճիքեան	» »
Արթին Հազարեան	» »
Երուանդ Մեսիսեան	» »
Ոսկան Յարութիւնեան	» »
Տք. Ս. Ա. Զիւեան	» »
Մարտիկ Պալեօզեան	» »
Տք. Ճ. Լէոն Սթիւըրթ	» »
Փիթըր Տ. Տօնչեան	» »

Փօլ Տ. Տօնչեան	Նիւ Եորք, Ն. Ե.
Կարապետ Յ. Փայէլեան	» »
Գ. Թ. Փուշման	» »
Յարութիւն Ռաֆայէլեան	» »
Նշան Բիլարճեան	» »
Կարապետ Մ. Փափաղեան	» »
Օր. Չափէլ Գարբիէլեան	Ուէսթ Նիւ Եորք, Ն. Ճ.
Բենիամին Նուրիկեան	» » »
Տիգրան Ա. Տիրատուրեան	Քրէնֆրրա, Ն. Ճ.
Տիգրան Ա. Քէլճիք	Ս. Փօլ, Մինն.
Ճան Թ. Մոսկոֆեան	Ան Արպլըր, Միշ.
Տք. Միհրան Չափեան	Բրոքլիտէնս, Բ. Ա.
Տք. Ս. Ա. Գրիգորեան	Սինսինէթի, Օ.
Յարութիւն Ս. Բրուտեան	Օքլա, Ֆլորիտա.

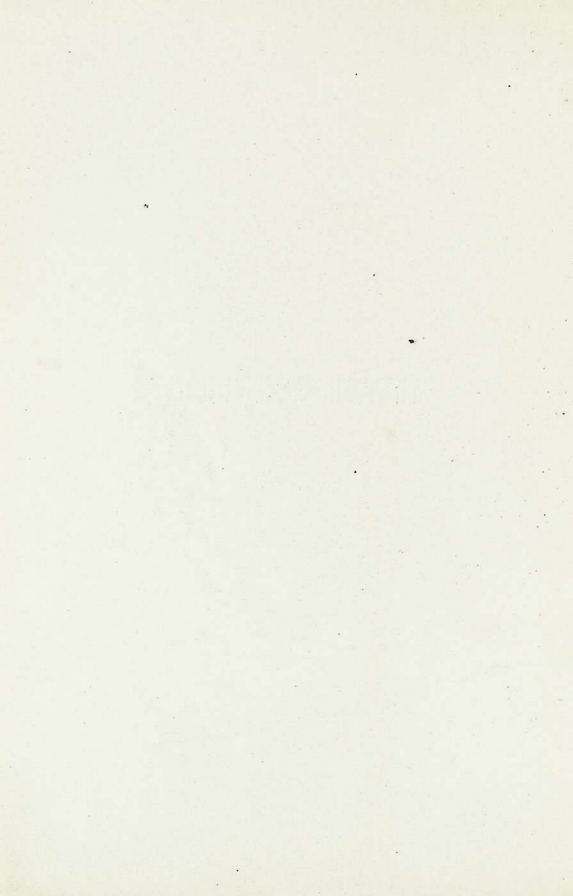

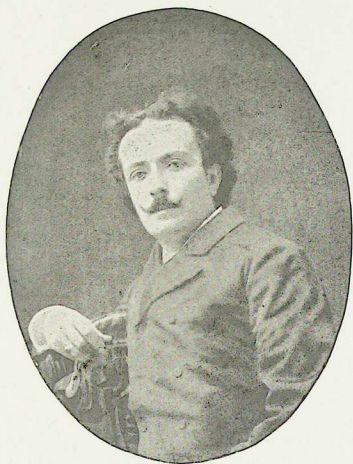
ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

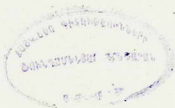
	էջ
ԵՐԿՈՒ ԻՅՈՒՔ	է
ՊԵՏՐՈՍ ԱՊՍՏՈՒԿԱՆ	1
Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ	21-31
ԵՐՈՒԱՆԳ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ	49
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ	57
ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ	77
ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ	89
ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ	103
ԱՏՈՒ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ	117
ՀԱՄԱՅՏԵՂ	137
ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ	161
ՅՈՎԻԷՓ ՓՈՒՇՄԱՆ	179

ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ

(Յուզարկաւորութեան իրիկունը գրուած)

Ընէն տեղամ որ ճեմ պրերդուին ներկայացումներուն ճէկէն կը գաւնայինք՝ սրտերնիս երկտրական դոզով ճը բարբառուն, կ'ըսէինք իրարու. «Մայրէ ծայր հիանալի էր, բայց ճաշուան տեսարանին ճէջ ինքզինքը զերազանցեց»: Եւ այսօր սր կը գաւնամ ահուելի ներկայացումէ ճը, Շէքսպիրի տննման թարգմանին թաղման հանդէսէն, այդ հոյակապօրէն սպրուած կեղծ ճաշերուն յիշատակը կուգայ զիս հալածել: Կը տեսնեմ զինքը «Օթէլլօ»ի ն. արարին ճէջ, երբ յանիրաւի սպաննուած Տէղտէճնային վրայ սըբալէ յետոյ զաշոյնը վզին կը զնէր և կ'իջնար՝ հօճընդալով՝ իր ճարդօրը զիրկը. կը տեսնեմ ճանաւանդ «Քօրբաստօ»ի վերջին քստմնելի արարը, ուր կնոջճէն ու ճիւճօր զարրիկէն լքուած հայրը սթրիքնիկնին կը զիմէր սղատելու հաճար իր հոգիկան ցաւերէն. օ՛հ չարասանջ զալարումները որոնցճով իր ճարճինը կը պրկուէր ու կը կճկուէր, ստեղանքները որ իր սնդոմները կը ցնցէին ու սկաւները կափկափել կուտային, զոխային հոգեվարքի ճը այն բոլոր ցնորական շարժումները, ի՛նչպիսի ցուրտ ճը կը հանցնէին ճեր սրտին ճէջ և ի՛նչ սարսուռ ճեր ստիպներուն ճէջ կը սահեցնէին: Բայց ահա յուզումէն տկարացած ճեւքերը ճափեր կը տեղային, և վերաբացուած վարագոյրին ետեւ կը տեսնէինք Ազամեանը որ սոքի էլած, այդ վայրկեանական ճաշէն գունաթափ զէճքը ժպտով ճը լուսաւորելով, ճատներուն ճայրովը հաճբոյններ կը բաշխէր իր հիացողներու աճբոխին:

Ողբերգութիւնը որ այսօր կատարուեցաւ և որուն հանդիսատես եղաւ այնչափ խուռն բաղճութիւն ճը որչափ ճեմ արուեստագէտին ներկայացումներէն ոչ ճէկը ունեցած էր, այդ ողբերգութիւնը որ աւելի վստճ էր քան իր թաղաւորին անէճքը, աւելի տխուր քան Տէղտէճնայի ուռնեւոյն երգը, աւելի խոր քան Համլէթի ճենախօսութիւնները, իրեն ոչ զերակատար այլ նիւթ ունէր Ազամեանը, իրեն կրկնակ թատերաբեճ՝ եկեղեցի ճը և զերկումնատուն ճը, և զերասան՝ այն «ճաշերգակ ճարդիկը որ սեւ ունին ու

խոժու գէճ» . ու հեղինակը , այն խորախորհուրդ բանաստեղծը որուն սակրե-
ղէն գրչէն արհաւիրք ու աղջամուղջ կը կաթիլ , Մահ՛ն էր :

Լոյսերու և պսակներու ճոխ փթթումն ճը ճէջ , սղիտակ ուրուանձան
ճոճերով շրջապատուած՝ որ իրենց բոցեղէն ծխաշունչ գարզմանակը կը
հակէին , թաշապատ արծաթաղարդ նորը ու փոքրիկ դազաղի ճը կափարչին
տակ — իճնչպէս նորը , Ատուած իճ , և ի՛նչքան փոքրիկ , ճարկատի
աղջկան ճը դազաղ կարծես , — Աղածեսնը , կ'ըսէին , կը հանդէսը , ինչպէս
իր ճէկ ներկայացումէն յետոյ , և փակուած վարագոյրի ճը տեղ սեւ պա-
տանքն էր որ դայն կը ճածկէր ճեր աչքէն : Ու ճինչ ճահուան ճուայ
երգերը խոնկի կապոյտ գալարներուն հետ կը բարձրանային , ճինչ կարճրած
աչքերէ արցունքներ կը դլորէին և խեղդուկ հառաչներ սղաւոր սրտերուն
ճորճքը կը ճատնէին , խոլ երազով ճը հաճակուած՝ ևս սկիկտայց կը
սղասէի այն վայրկեանին ուր կարծեսեալ ճեռելը կափաբլիչն ու պատանքը
ճէկղի նետելով դուրս պլտի հանէր իր հերարճակ գլուխը , և անգամ ճը
ևս արուեստական ճահէ ճը գունաթափ իր գէճքը ճլստով ճը տղետրելով ,
ճատներուն ճայտովը հաճբոյրներ պլտի բաշխէր ճեղի...

Ա՛հ , տեսա՛նք , տեսա՛նք այն վեհաճաճանչ գէճքը , զոր կը լուսաւորէր
գճբէթարդ ճակատը , որու վրայ զոյղ ճարկանց պէս կը բացուէին երկնա-
նոյք խորահայնաց աչքերը , և որ կը շրջանակուէր առիւծի բաշի նճան
խորխո ու ճետաքնի պէս փափուկ գանդրապէղ վարսերով , տեսանք այդ
գէճքը՝ Մահուան երկաթէ ափին ճէջ ճղճուած , գեղին ճեղրածոճնի գոյն
սուած , անչարդ ու կարճրաթնլ ճորուքով ճը կղակն ու այտերն աղտոտած ,
շրթունքը՝ գոցես յաւիտենական հաճբոյրի ճը ճէջ՝ սեղճուած անշարճ , և
աչքերը՝ կլիսաբաց՝ արճակելով տարտամ եղոյլ ճը , որ գեռ երէկ նայուածը
էր... Եւ ահա յանկարճ , այդ գէճքն ու այդ ճարճինը , և այդ ուղեղը ուր
հանճարը բուեած էր , և այդ ճակատը որ խորհուրդի տաճարի ճը գճբէթն
էր , և այդ աչքերը որոնց ճէջ ոչ ճիայն իր այլ անբոյջ ճարկութեան հոյ-
ւայն խորագոյն ճգացումներն ու հլորագոյն կլրբերը կը բունկէին , և այդ
շրթները որ ճեր լեղուին անենէն կորովի ու անենէն քաղցրահնչիւն բառերը
իրենց գերադոյն ներուճութեանը կ'ապրեցնէին , այդ բոլորը՝ լաթի կտորի ճը
ճէջ փաթթուած՝ ճութ փտի ճը ճէջ նետեցին , և ահա վարագոյրը , բոլոր
վերջին արարներուն վերջնապէս վերջին վարագոյրը , իջաւ ճաւախցաւ անոր
վրայ , հոյլն սեւ , հոյլն խոնաւ , հոյլն որդեստ վարագոյրը : Խաղն աւար-
տած էր , և ինճի թուեցաւ յանկարճ թէ գոցուած փտին վրայ , Մահը ,
կանգնած յաղթական , չոր գէճքը հեղեական ճիճազով ճը վառած , դատարկ

աշուրներուն խոռոչներն անբժան լեզի հեշտութեամբը լեցուն, իր կծախա-
չին ճատներուն ծայրովը համբոյրներ կը բաշխէր ճեղի...

Խեղճ՝ ճեճ ճարդ... դեռ երկու երեք ամիս առաջ ինձի կը խօսէր
Լեւոպա ընելիք ուղեւորութեանը վրայ. « Կոկորդիս ցաւերը անցան, կ'ըսէր,
կրբ բիջ ճըն ալ ուժ գայ վրայ՝ ճտաղիր եճ ամառը Լեւոպա պտոյտ ճ'ընել
և ճճեռը երթալ Մատերա անցընել »: Ու կ'աւելցնէր՝ « Բժիշկս խոտաքաւ,
և յոյս ունիմ որ տարիէ ճը ճայնս նորէն կը գանեճ »: Զինքը որտապնդելու
համար՝ կ'ըսէի. « Ապահովապէս, պարոն Արամեան, երկու տարիէն ճեղ
բեճի վրայ կը տեսնենք նորէն »: « Աստուճա՛վ », կը պատասխանէր՝ անպա-
տուճ ժպիտով ճը:

« Աստուճա՛վ ». այդ բառին փարած էր իր վերջին օրերուն, ինչպէս
ճանաչ ճը որ՝ ճօրը ճիճին կը փարի (և հաւատացեալներու համար Աստ-
ուած գերագոյն Մայրը ճէ): Պէտք էր զինքը լսել երբ կը խօսէր անհուն
Լեակին վրայ, որուն գոյութիւնը « կը զգար », որուն ներկայութիւնը ճերթ կը
տեսնէր լակ կարճեռ: Չայնի այն ստուերովը որ իր բերնին ճէջ ճնաքած էր
կրբեճնի որոտուճէն, ճեղի յաճախ կը խօսէր Աճննակալին վրայ, և այդ
որանչելի « խօսակցողը », բոպէ ճը իր առողջութեան օրերուն ամբողջ
խանդն ու փայլն առնելով վերստին, աստուածաշնչական շեշտերով կը գո-
վարանէր, կ'երգէր Աստուճոյ ճեճութիւնը, և ահա՛ աչքերը կը բոցավա-
ռէին, տոգոյն այտերը վաղանցուկ — ու ճարագուշակ — կարծրութեամբ
ճը կը գունաւորուէին, վեր կ'ելլէր նստած տեղէն, թեւերը հեռոյհեռէ լայն
ու գեղեցիկ ճեւերով կը բացուէին, գէճքը եւս քան զեւս ներշնչեալի ար-
տայայտութիւնը կը ստանար. տեղատարտի կուրճքէն բարճրացած ու հաղէն
յաճախ խափանուող փափուք ճը գողոջուն շրթներէն հոսելով, կը խօսէր
հիւանդը, Աստուճոյ վրայ կը խօսէր, որուն համար սիրտը լի էր գուրգու-
րանքով և որճէ ճիայն կը յուսար իր բժշկութիւնն ու ապագան. և երբ
վերջին բառը կ'արտասանէր, նայուածքի փայլակով ճը զոր ժպիտ ճը կը
բողբոցայնէր, թիկնաթուփն ճէջ կ'իյնար, ուճարեկ, շնչատապառ, հեւ ի հեւ,
ճակատը պաղ բրախրքներով ճարդարուած, շրթունքը գունաթափ, ակուաները
կախկափուն, և կուրճքը՝ իր բոյր ճուրեղութեամբ պայթող հաղէն պատա-
ւոտուած:

Իր « Առ Ֆանթալիօ » բերթուածին ճէջ, զոր գրեց ճահուրնէն վեց
եօթը ամիս առաջ և ուր ճեճ բանաստեղծի շունչ ճը ի յայտ բերաւ, հան-
ճարեղ գերասանը կը Լամարթինանար Աստուճոյ վրայ խօսած ատեն.

Այն ձեռք կրկին սփռէ համայն ի տիեզեր ,
Ինչ պէս աւազն յովկիանու ծովեզեր,
Նոյնպէս զաստեղս երկնից ի ծոց անեմափանց՝
Իբրեւ կաթիլք արարչագործ իւր քրտանց.
Նայ է որ տայ կեանք, մահ, արտօսը, ժպիտ, կարօտ,
Շանեմն ի մրրիկ, ձիւնն ի լէրինս, ցօղն յարօտ,
Վագրին Ֆիրան, առիւծին քաշ եւ երախ,
Արծուին մագիլ, այլ սոխակին՝ երգ ուրախ...

Նախահաճական բան ճըն էր, որ բեմի կեանքէն, իր ճշմարիտ կեանքէն՝ զրկուած, անողոր Տիւնդութեամբ ճը անկողնին գամուած այդ հրեղէն հօգին իր ցաւերուն ճէջ Աստուծոյ գաղափարին կը կառչէր, անով կը ճիթթարուէր ու կը զորանար և իր շարչարանքները կը ճեղճացնէր:

Անոնք որ բեմին վրայ ճիայն տեսած էին Ազամեանը, սրբացին այսօր ճեճ արուեստագէտին կորուստը; բայց անոնք որ զինքն իր ներքին կեանքին ճէջ ալ ճանչցած էին, լացին նաեւ ճարգուն վրայ՝ որ աշխարհ ճեճ էր որչափ արուեստագէտը: Ասողներ եղած են թէ դերասանը զուրկ է անճանկան հոգեբանութենէ, թէ ան լսկ հայելի ճըն է ուր կը պատկերանան ուրիշներու գէճքերը, թէ ան իրեն յատուկ զգացում ճը, ինքնաւրոյն կեանք ճը չունի, իր դերերուն կեանքն է որ կ'ապրի. Ազամեան ունէր իր սեփհական անճնաւորութիւնը, իր որոշ հոգեբանութիւնը, ուր իր խաղացած գերերէն իւրաքանչիւրը նուրբ, հղօր կամ վեհ տարր ճը թողած էր — վասնզի իր ընտրած գերերը ամէնէն բարձր պատկերացումներն էին ճարգկային հոգւոյ ներքին տուածներուն, — բայց որ՝ գերերէն զուրս ի յայտ կը բերէր ուրոյն նկարագիր ճը, իրեն յատուկ կեանք ճը, բարդ այլ ինքնատիպ ու ճարուր: Եւ իր գերերուն գեղեցկազոյններէն ճին՝ արդէն այն էր զոր իր կեանքին ճէջ իսկ կը կատարէր, Գեղեցկին ամբողջապէս նուիրուած իր զճայլելի կեանքին ճէջ: Այդ հատընտիր էակը, որ վարպետ ճըն էր այն արուեստին ճէջ զօր — ըստ իս յանիրաւի՝ երբ ճեճ գերասաններու վրայ է հարցը — «կեղծելու արուեստը» անուանած են, ամենէն անկեղծ ճարգն էր իր սուկական կեանքին ճէջ, ինչպէս որ խորապէս անկեղծ էր բեմի վրայ կատարած իր իւրաքանչիւր գերին ճէջ: Գոյնով ու արտայայտութեամբ վճիտ իր աչքերուն ճէջէն՝ իր գեղեցկիկ հօգին յատակօրէն կ'երևար: Երբեք չեն լսած իրճէ խօսք ճը զոր ջրթներն արտասանէին և սիրտը չստորագրէր: Անճի-

ջապէս և ամբողջապէս կ'ըսէր ինչ որ կը խորհէր. դժգոհութիւնը երբեք չէր ծածկիր և գոհունակութիւնը յօժարակամ կը յայտնէր: Դժգոհ կ'ըլլար ամէն անգամ որ լսէր ամբարտաւան, ամբարխտ կամ չարամխտ խօսք ճը, կը պահանջէր որ համեստ, կրօնասէր, բարի ըլլայինք: Դժգոհ կ'ըլլար երբ կը տեսնէր անիրաւութիւնը, վատութիւնը, փոքրողութիւնը, և այդ մոլութեանց դէմ չէր խնայել ծաղրը զոր քիչ անգամ տեսած եմ իր բերնին ձէջ, բայց որ սուր էր և խայթող՝ երբ ուզէր: Դժգոհ կ'ըլլար երբ նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան, յուսեռս գրականութեան, բնապաշտ վիպասանութեան ձգտումներ կը տեսնէր ձեր ձէջ. «Ինչո՞ւ, կ'ըսէր, այդ երկրաքարը մարդոց ետեւէն կ'երթար, փոխանակ հետեւելու լուսափայլ հաստացեալ մտքերու. ինչո՞ւ կեանքը կ'ատէք և ձեր ճանրադիտական աչքերով կը ջանք սխալներ գտնել հսկայ արարչութեան ձէջ. ինչո՞ւ ձեր լեզուն, որ աւելի կորով ունի քան փափկութիւն, որ աւելի սկիոր ունի քան ջիղ, կ'ուզէք ճկել փրանսական արդի տեսակ ճը անարիւն գրականութեան նրբութեանց. ինչո՞ւ Փարիզի մոլութեանց պատկերները կ'ուզէք ձեր ձէջ տարածել. փոխանակ այդ Ջոլաներուն, Մէնտէններուն, Պուրժէներուն, Տանթէ, Կէօթէ կարգացէք, չիւօ, Լամարթին կարգացէք, Շէքսփիր, ճանաւանդ Շէքսփիր կարգացէք»:

Բայց զո՞հ կ'ըլլար — և ի՞նչքան ուրախութեամբ գոհունակութիւնը կը յայտնէր քան դժգոհութիւնը — երբ կը տեսնէր իր շուրջ՝ բարի զգացումներ, վե՛հ ձգտումներ, մեծութեան տենչ ու յազանդ: Ի՞նչ հրճուանքով կը գնահատէր տաղանդի նոյն խի կաթիլ ճը: Մեր արդի գրական շարժման կանոնադրապէս կը հետեւէր. իրձէ շատ աւելի պղտիկ մարդոց քով տեսնուած անմխտ արհամարհանքը չունէր ձեր նոր գրականութեան համար. յետին նորեկին ձէջ խի՛ երբ արժանիքի նշույլ ճը գտնէր, ճատնանիջ կ'ընէր ու կը գովէր: Իր կարծիքը երբեք չէր զլանար ու և է գրութեան ճասին որ իրեն ներկայացուէր. դիտողութիւններ կ'ընէր երբեմն, ու միշտ՝ քաջալերիչ խօսքեր:

Այամեան համեստ էր. բայց իր համեստութիւնը, հեռու կեղծ ըլլալէ, այն էր զոր ունին ճշմարիտ մեծ մարդիկը: «Գիտե՛մ, կ'ըսէր, որ աննշան արուեստագէտ ճը չեմ, բայց մեծ ու կատարեալ արուեստագէտ ճը ըլլալու յաւակնութիւնը չունիմ. պէտք է միշտ աշխատիլ, միշտ սորվելու բան կայ»: Ձեր թողութեան երբեք որ իր ձեռքը համբուրենք, հակառակ ձեր բոլոր ազանքին. «Խնդրե՛մ, մի՛ ձերացնէք զիս», ըստ որ ճը ինձի:

Որովհետև չէր: Երբ հայ հրապարակագիր ճը գինքը հրապարակու նախանայ՝ Հայոց մեծագոյն դերասանը «օյինձի» անուանելով, երբ ուրիշ արա-

րած ճը թերթի ճը ճէջ կլաւ գրեց թէ կոկորդի Տիւանդութիւնը — որձէ արդէն խոկ սկսած էր տառապիլ — կեղծուած էր ու պատրուակ ճըն էր Սիլլուզաի բարեւնդատակ ցերեկայթին իր խոտոցած կտորը չարտասանելու համար և թէ բուն պատճառը այն էր որ իրձէ ճրի աջակցութիւն ճը խնդրած էին, այց զդուելի զրպարտութեան Ազաճեան պատասխանեց՝ ճիճիան իր բարեկամներուն կրկնելով սաղմոսերգուին խօսքը, «Արհամարհն զարհամարհանո»։ և այնուհետև իր խօսակցութեանց ճէջ այց ճառին բաւ ճը չլսեցի։

Ազաճեան՝ հիւանդանալէ առաջ ջերճապէս կը փափաբէր Աւրոպա երթալ և իր դերբըր ներկայացնել արեւմտեան ճեճ տատաններուն ճէջ, ճաւառանդ Փարիզ ու Լոճան, բայց զբաճ չունէր իրազորճելու համար իր այց ճրաղիրը, որ ա՛յնբան պատուարեր պիտի կարենար ըլլալ ճեր աղբին։ Հիւանդութիւնը յայտնուելէն յետոյ, ճիճաներով փակուեցաւ Պէօլիքտէրէ՝ իր փոքրիկ ընկարանին ճէջ, նիւթական նեղութեան ենթարկուած։ Իր քանի ճը ճտերթններէն և աղգականներէն զատ՝ ոչ որ հետաքրքրուեցաւ իրճով. ճեր ընչեղ վաճառականներէն ոչ որ ճտքէն տեցոյ օղնել այց ճեճ հիւանդին, որուն կեանքը դեռ այնչափ հարկաւոր էր ճեր աղբին։ Կալկաացի իր հայ բարեկամներէն աճանք բան ճը ըրին իրեն համար։ Ռուսերն է որ, վերջ ի վերջոյ, իճանալով իրենց Ազաճեանին ցաւաղին վիճակը, փութացին իրենց հոգաճութիւնը լրջօրէն ցոյց տալ անոր, և որ ճըն ալ լսեցիլնք որ Ազաճեան փոխադրուեր է Բերայի Ռուսաց հիւանդանոցը։ Այս լուրը որոջ ցնցոճ ճը յառաջ բերաւ Պոլսոյ Հայութեան ճէջ. առաջին օրերը՝ զանուեցան Հայեր որ դացին իրեն հիւանդատիւ. նորէն ստկայն, հարուստներէն ոչ որ դեանց անոր անկողնոյն ճօտ, ոչ որ անոր տուաւ ճաճբորդութեան համար հարկ եղաճ զոճարը, որով կարենար երթալ Աւրոպա ու ճեճ վարպետներու ինանքին տակ թերեւս իր կեանքը փրկել վերահաս վտանգէն. հետզհետէ՝ նորէն իր աղգականներն ու քանի ճը ճտերթն բարեկամները ճիւան ճնացին իրեն այցելող։ Այս բոլոր անտարբերութիւնը տեսնելէ յետոյ, Ազաճեան կ'ըսէր ինճի, որ ճը որ շատ կիրքով խօսած էի ճեր ետաճոլ ճեճճատանց դէճ. «Պէտք է անյիշաբար ըլլալ, բարեկաճաւ. պէտք է ներել այց խեղճ ճարդոց որ չեն զխտեր ինչ որ կ'ընեն. ի՛նչպէս կ'ուղես որ անոնք ճաշակեն ճէքսփիր, Կէօթէ, Ճիլէր, ու դեահատեն նկարիչ ճը, բանաստեղճ ճը, դերասան ճը, քանի որ իրենց ճանկութիւնը Քալբաքճըլար Եօբուշի կաճ Քուլումճի Չարշըսին անցոցաճ են»։

Որչափ որ դիրաւ կը ճոռնար իրեն եղաճ նախատիլք ճը, այնչափ համակրութեան և սիրոյ ցոյց ճը անճոռաց էր իրեն համար։ Իր բարեկաճ-

ներուն հանդէպ տածած զորովը պաշտուծի կը հասներ, Կովկասի ճէջ իր թողած հայ ծառերովները վիշած ասեն՝ աչքերը կը լեցուէին. զեռ իր մահ-տընէն բանի ծը որ առաջ անոնց անունը տուեր և բարեւները — հասկ հրամեշտի ողջոյն — զրկեր էր անոնց: Ռուս զորձաւորներու կողմէ հան-դանակութեամբ իրեն տրուած սղտիկ նուէր ծը խնամով կը պահէր ու կը դուրդուրար անոր վրայ. «Քանկազին բան է ինձի համար, կ'ըսէր. ստա-նայցներով ճանակցած են հանդանակութեան»: Եւ նոյն խի տեսայ որ իր հիւանդութեան ճիշտցին իրեն այցելող անձերուն անունները կ'արձանագրէր, զանոնք շեռոյ հրատարակելու համար ի նշան երախտագիրութեան: Խեղճ բարի մարդ, ասոր կարելիութիւնը չունեցաւ:

«Ե՛ս, ե՛ս, թատրոնը թողո՛ւմ... Ե՛ս: Ուրե՛ն չէ՛ք զխոնր ինչ բան է այս նեստի պատմու՛ծանը զոր ուտերէն նետելու համար մարդ պէտք է ձխն ալ փրցնէ: Ես թատրոնը թողո՛ւմ, հրամարի՛ճ անոր յուզումներէն, անոր խանդավառութիւններէն, անոր վիշտերէն. ես տեղս Քէճալին և Մար-բտիլին ձգեմ որպէսզի տարիէ ծը, թերեւս վեց ամիսէն զիս մտնա՛ն: Բայց չէ՛ք մտածեր թէ զերասանը ոչինչ կը ձգէ իրձէ ետքը, թէ իր ողջ եղած ասունն է ձեռնն որ կ'աղբի, թէ իր յիշատակը կը ջնջուի այն սերունդին հետ որուն կը վերաբերի, և թէ ցերեկէն զիշերին ճէջ կ'իյնայ, փառքէն անշքութեան ճէջ: Ո՛չ, ս՛չ, երբ անգամ ծը մարդ ոտքը դրած է այս աղե-տաւոր ասպարէզին ճէջ, պէտք է ձինչեւ ծայրն երթալ, սպառել անոր ուրախութիւններն ու ցաւերը, պարպել անոր գաւաթն ու անոր բաժակը, ըմպել անոր ճեղքն ու անոր ճրուրը... պէտք է աւարտել ինչպէս սկսած ես, մեռնիլ ինչպէս որ ապրած ես, մեռնիլ ինչպէս մեռաւ Մսիլէս, ծափահա-րութեանց, սուլմանց և կեցցէներու վտարին ճէջ...»:

Ո՞ւսկից կուզայ այս ձայնը, և ո՞վ է որ այս բառերը կ'արտասանէ, Քի՛ն թէ Արամեան: — «Դերասան»ն է որ այսպէս կը խօսի, յախտեական Դերասանը, որուն հոգին կը տառապի իր կրած դիմակներուն ետեւ, որուն հանձարն ու փառքը իր դիմագծերուն, իր շարժումներուն, իր շրթներուն ճէջ են և անոնց հետ կը մեռնին, մեծ Դերասանն է որ այսպէս կը խօսի, Քին կոչուի ան կամ Արամեան: Իր ապերախտ արուեստին տուած վաղան-ցուկ համբուր, վաղորդայնին մտահոգութիւնը, մոռցուելու վախը հայ ողբեր-գութիւն ալ սիրտը կը տանջէին, և այդ երկիւղներն ու լլկիչ նախազգացում-ները սքանչելապէս երգած է իր գեղեցկագոյն բանաստեղծութիւններէն ձխն, «Դերասան»ին ճէջ:

Նկարչին մընայ գէթ յիշատակն ի կըտաւ,
փիլիասայն ի կըձի:
Կ'անհետանայ քեզ հետ հանձարն եւ գլխմակ
Կ'ուտէ հողոյն սեւ ճըձի:
Պատմութի՛նն, նա գուցէ զքեզ օր մի յիշէ
Ապագայում՝ Թէ հյաձի :

Ո՛չ, ո՛չ, պիտի չճանաչուիս դուն, սիրելի ու յաւերժ սրբացեալ Ազաճեան: Մեր ազգին ձեջ ուր ցաւալի պատճառներ աղբատացուցած են ձեր թատրոնը որ այժմ գրեթէ գոյութիւն չունի, քու եղական հանձարիդ յիշատակը պիտի ձնայ անխախտ և անկորուստ իր անհասարկելի բարձրութեան ձեջ: Հայ երկոտարողութիւնը, Հայ ուսանողութիւնը, որ քեզ կը պաշտէր և որուն այնչափ կը համակրէիր, պիտի չթողու որ քու անունդ թառածի և փճանայ: Զգացիր արդօք Չերձագոյններն այն արցունքներուն որ այսօր թափեցան քու պողած ճարձնոյդ վրայ: պատանիներու աչքերէ կը հոսէին: Գիտէ՛ր թէ ո՛վ էին անոնք որ իրենց ուսերուն, իրենց ձեռքերուն, իրենց գլխուն վրայ առած տարին դազադդ, ինչպէս ատենով ներկայացումներէդ յետոյ յաղթական ճարձինդ կը տանէին հիացողներդ: երկատարդ էին, զերտսան, արուեստագէտ, և ճանաչող ուսանող: Ո՛չ, ձենք պիտի չճանանք քեզ, և պիտի թոյլ չտանք որ ճունայ քեզ սպառան: Քու տաղերդ, որոնց ձեջ հազիւ կը թրթռայ, պիտի հրատարակուին ու պիտի ձիշտ կարգացուին իրր աշխու ու ձեճ սրտի ձը բաբախածները. քու այլեւայլ գերերու ձեջ լուսանկարներդ պիտի անցնին գալիք սերունդներուն որ պիտի ապշին անգլուգական դէճքիդ հրաշալի կերպարանափոխութեանց և խորթափանց արտայայտութեանց վրայ և պիտի զիրենք զժբազդ զգան քեզ վայելած չըլլալուն: Եւ երբ այն հողի կտորին վրայ ուր զրինք հէք հիւճեալ ճարձնիկդ՝ կանգնենք դեղեցիկ և փառաւոր հանձարիդ արժանի շիրիմ ձը (!), ո՛վ ձեր ձեճ բարեկամը, ո՛վ ձեր երէց եղբայրը, ո՛վ ձեր հայրը պաշտելի, ձենք յաճախ պիտի դանք անոր առջեւ արտատուել և աղօթել. և ցոյց տալով ձենէ աւելի երկատարողներուն քու նուիրական սակրտիքդ պարփակող յիշատակարանը, պիտի ըսենք անոնց՝ «Գլուխնիդ բացէք, հոս կը հանգչի Ազաճեանը»:

Կ. Պոլիս, 5 յունիս 1891

(!) Պէտք է որ հայ ուսանողութիւնը փութայ հանգանակութիւն մը ընել ևս. ազգային մեծամտն արձանագործ նրուանդ Ոսկանի ձեռքով Ազաճեանի հողակոյտին վրայ կանգնէ անոր արձանը Համէլէթի կամ Քինի գերին մէջ իր լուսանկարներուն համեմատ:

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

(Մանուրնէն չորս տարի յետոյ գրուած)

1883ի աշիան սկիզբն էր որ լուր ելաւ թէ նշանաւոր սղերգու Ազաճեանը Պոլիս պիտի գար բիչ օրէն: Կեդրոնական վարժարանը, մեր կարգին մէջ մանաւանդ, այդ լուրը յուզում յառաջ բերաւ: Լսած էինք իր համբաւը, գիտէինք որ Շէքսպիրի մեծագոյն դերերուն ամէնէն տաղանդաւոր արտայայտիչներէն մին նկատուած էր նոյն խկ ուսու դժուարահամ՝ քննադատութենէն: Երեսակայտթիւննիս գրգռուած, սղերգական հոգեցունց տեսարաններու սարսուռովը արդէն համակուած, հանձարեղ հայ արուեստագէտ մը տեսնելու յոյսովը ոգեւորուած, անձկագին կը սպասէինք այդ մեծ Հայուն որ մեզ պիտի հմայէր, մեզ պիտի լացնէր ու մեզ պիտի հպարտացնէր: Իրիկուն մը, խուճրով Բերա ելանք, գիտելու համար իր գլխաւոր դերերուն մէջ լուսանկարները զոր փրանսական թատրոնին դուռը կախեր էին: Անոց մէջ ամէնէն աւելի մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին մեռելի գանկ մ'ի ձեռին խաւալայց Համլէթին զմայլելիօրէն նուրբ ու վեհ դէմքը, Քինը որ նաւալի հազուատ հազած, թեւերը ծալած՝ արհամարհոտ նայուածք մը կ'արձակէր, ցցուած այտակրներով թխամորթ Օթէլլօն, որ զայրոյթէն լայնցած աչքեր կը թաւալէր, գիտախալ ցաւատանջ Քորրատօն որ, կատաղութենէ խելայեղ, թեւը կը բարձրացնէր սպառնաղին յետքով մը: Զօրեղ ու խորին զգացումով մը տպարուած այդ դէմքերը, հաւույ գերագոյն պայքարներու այդ պատկերացումները մեր ռանսթիկ հոգիները զրդեցին, ու սրտի բարախուճով մը նայեցանք իր բուն դէմքը ներկայացնող լուսանկարին, ուր՝ վերարկուին մուշտակաւոր օձիքին մէջէն՝ անբաղդատելի դուռն մը դուրս կ'ելէր, լայն ճակատին վերեւ վէտվէտոյ յորդ ու փափուկ մազերով, խորունկ մոգութիւնովը ճառճամբ ու շնորհով լեցուն աչքերու, և սոհճիկ նրբութեամբ մը զիմազմերու, զոր պիտերուն երկու բարակ ցայտերը կը շեշտէին:

«Օթէլլօ»յով պիտի սկսէր, և աղիւղ արդէն փակցուեր էր պատերուն վրայ:

Ճիշդ այդ շարժուն, ճնողըս անակնկալ գաղափարն ունեցան Արմաշ ուխտի երթալու, և զիս բունի հետ տարին: Այն ատենը կը կարծուէր թէ Ազաճեան քանի ճը շարժաթ ճիւղին ճնալէ յետոյ եւրոպա պիտի անցնէր, և թէ ճէկ երկու ներկայացում ճիւղին պիտի տար Պոլսոյ ճէջ: Այս կորուստը զիս կատարեցոց, ու շատ բարեպաշտ զգացումներով շէ որ ճոտայ շողեկառը որ զիս հրաշագործ Աստուածածնին տաճարը կը տանէր: Հետս «Օթէլլո»ի ֆրանսերէն: Թարգմանութիւն ճը առեր էի, և ճաճբան զայն կարդալով ջս- նացի ճիւթարուի: Կիրակի յետճիջօրէին, ուր տեղի պիտի ունենար ներկա- յացումը, Արմաշի փողոցներէն անցած ատենս, խորհիլով որ այդ միջոցին անիկա բեմին վրայ կը խաղար, զրկումիս ցաւէն լալս եկաւ:

Գարճիս, իճացայ որ «Օթէլլո»ն երկրորդ ներկայացում ճըն ալ պիտի ունենայ: Այդ երկրորդ ներկայացման, առաջիններէն էի որ թատրոնին դուռը գացեր էին ափ առնելու: Այդ օրը կեանքիս է՛ն ճեճ տպաւորութիւններէն ճին ունեցայ: Ներկայացումճէն զարճած ատենս, ճաճքան, այդ ճայնը կ'սրտտար հողիս ճէջ: Ու զվրցըր, քանի ճը օր, թեւերու զալարումներով, իր ազաղակը կը նճանցնէի. «Յիճա՛ր... յիճա՛ր...»:

Մեր կարգին ճէջ՝ քանի ճը ընկերներ կային, սրոնց հետ ընտանեկան յարաբերութիւններ ունէր Ազաճեան, և անոնք ինճի իր խօսքերը, իր շար- ճումները, իր կատակները կը պատճէին, իր ներքին կեանքի ճանրամաս- նութիւնները կը բերէին ինճի: Իրենց խօսքերուն ճէջէն, սրաճիտ, բարի, համակրելի Ազաճեան ճըն ալ կը տեսնէի՝ վսեճ Ազաճեանէն յետոյ որ բեճին վրայ ինճի յայանուեր էր: Ուզեցի անպատճառ զինքը անճաճը ճանչնալ, իր ճեռքը սեղճած, իր հետը խօսած ըլլալ:

Պէօյիքտէրէ ուր կը բնակէր, և ուր այն աճառը զիւզագնացութեան գացած էինք, իրիկուրները, երբ պտոյտի կ'ելլէր ճովեղերեայ ճեճալայրին վրայ, երկու երեք անգամ իրեն հետեւած եճ, նայուածքովս իր ճարճնայն շրջագճերը փայփայելով, իր անէն ճէկ շարճման ուշադիր, ստուերի ճը պէս իրեն կապուած, յանցարորի շիկնումներով երբ յանկարճ ետին դառնար, բայց գոհ, երջանիկ՝ իրեն այնչափ ճոտ գտնուելուս:

Իրիկուն ճը, վերջապէս, որ՝ սիրուած աղջկան գալուստը լրտեսող պարճանիթի թափառումով ճը՝ կը սքստայի ճովեղերքը, տեսայ հեռուէն Ազաճեանը՝ որ իր տատանկտ քալուածքովը կուզար՝ իր սղզական և իճ զգրու- ցակից ու բարեկամ ճիզրան ճտայեանին հետ: Միրտս ցարեց: ճիզրանը, երբ քիչ ճը ճոտեցան, նշան ըրաւ ինճի: Կ'երեւայ թէ պիտի ներկայացնէր զիս անոր: Ձկրցայ տեղէս շարճիլ, ու զղացի որ բառ ճը պիտի շկրնայի

արտատանել: Պէտք եզաւ որ բարեկամս զար թուէս բռնէր ու զիս տանէր անոր բով: Անիկա, արդէն ծախտ ճը աչքերուն ճէջ, ձեռքն ինձի կ'երկընցընէր: Իր ձեռքին հպուճը ինձի ուժ տուաւ, ու հիացման քանի ճը բառեր կակաղեցի: Գովտաներս ծայրայեղ գտաւ, ու խիոյն խօսքը փոխելով, ակնարկութիւն ըբաւ քիչ օր առաջ «Երեւելք» ի ճէջ հրատարակուած «Ազաճայ վիշտը» փոքրիկ ստանաւորիս, որուն հասներ էր և քաջալերական սիրուն բաներ ըտաւ ինձի, որ զիս բոլորովին շուարեցուցին: Հրաւիրեց զիս իր տունը երթալ զինքը տեսնել: Իրճէ բաժնուած ստեսս, հպարտութեաճք արբշխո, փափաք կը զգայի զիճացս ելլալին խրոխտալու՝ «ես Ազաճեանին հետ խօսեցայ»:

Անկէ ետքը, շատ անգաճներ, առիթ ունեցայ զինքը տեսնելու իր տունը, ու ճանաւանղ Օրթաքէօյ, Յսալեաններու տունը, ուր յաճախ կուզար: Ներքին ճարղը: ինձի երեւցաւ այնքան ճեճ որքան արուեստի ճարղը: Ուրիշներ զինքը շատ զերասան կը գանէին առօրեայ կեանքին ճէջ. ես ընղհակառակն ճիշտ բնական կը գանէի զինքը՝ բեճէն գարս ինչպէս բեճին վրայ: Այն ճէղ բանի ճեճ զերերը, աճենքն ալ հղգեկան ճայրայեղ տղգնաալի խտացուճներ, զոր սղղոր էր ներկայացնել, իր հղղիին ճէջ անցաճ, անոր խտուոնուճ էին: Ի ճեճ զիբարղղաճ, անիկա բնականօրէն ճայրայեղ ճարղը գարճաճ էր, որուն զղացուճներն ու ճաճոճուճները ինքնին թատերական խղղորացուճ ճը կ'առնէին և որ զանոնք արտայայտելու հաճար պղղար ունէր բառերուն ճափ՝ ճեւերուն, ճարթուճներուն, ճարնք բառերուն անհրաճեղա լրացուցիչն էին իրեն հաճար: Ու ճենք բնական կը գանէինք որ ակուայի ցափ ճը հաճար անղաճ սղղի ցատքէր յանկարճ և ճատները ճաղերուն ճէջ խղթելով «Դոճխը» պուար: Չէր կեղղներ:

Եւ սղղացուցը որ ճէր կեղղներ, այն էր որ «հանղիտաոր ճէր երբեք»: Անոնք որ զինքը ճոտէն ճ'անչցաճ են, զիտեն թէ ի՛նչ հաճեստ ու սիրուն ճարղ էր ճոտեթեան ճէջ: Երբեք ճեճ յիշեր որ բարեկաճներու հետ ճեճաճախ ճեւեր առաճ ըլլայ, անիճատտ ու անպէտ ուղղոցք ճը գրաճ ըլլայ իր վարճոնքին ու բառերուն ճէջ: Սալոնի ճը ճէջ՝ աճէնէն գուարթը, աճէնէն զուարճախօտն էր, ու եթէ ճերթ իր բարեկաճներուն յուղղոնքի վայրկեաններ անցընել տուաճ է «Դարբինները» կաճ իր խղղերէն կտոր ճը արտատանելով, աւելի յաճախ կը յիշենք որ զանոնք խնղացուցաճ է զաւելղտական պատճոճութիւններով, զոր աճէնէն սիրուն, աճէնէն կենղանի ճեւով վիղղելու զղղանիքն ունէր: Ֆիկարօ ճը կար ճեր Հաճիլթին ճէջ: Այղ հաճեղ սրաճտութիւնը ան նորէն փաղլեցուցաճ է իր կարղ ճը տաղղաղափեալ երղի-

ճական վիպակներուն ճէջ ալ, սրօնք զժբազգաբար, ինչպէս իր բոլոր բա-
նաստեղծութիւնները, զեռ շհրատարակուեցան (1) :

Բայց երբե՞ն, երբ գրասէր և արուեստասէր երիտասարդներու հետ
անկիւն ծը առանձնանար, արուեստի ու գրականութեան վրայ կը խօսէր, և
այդպիսի վայրկեաններու ճէջ է որ ծանչցայ հճուտ, նրբաճաշակ ու լայնա-
ճիւղ բննագրաբ, որ կար Ազաճեանին ճէջ և որ իր զեղեցկագիտութիւնը
ճեղի կը բացատրէր: Այդ զերասանը, որ բանաստեղծ էր ճիւղեգաճայն (և՛
հակառակ իր բերթողական արտաղբութեանց անհաստարութիւններուն և
ճեռի թերութիւններուն՝ լուսաղոյն էջերուն ճէջ արժէքաւոր ու ինքնատիղ
բանաստեղծ, ու ճերթի նայն իսկ ճեճ բանաստեղծ), որ նկարիչ ալ էր (իրճէ
ճնացաճ էն սիրուն զիճանկարներ), բաղճակղճանի ու խորախոջ տեսութիւն-
ներ ունէր արուեստի ճասին: Գրականութեան, նկարչութեան, ինչպէս զերա-
սանութեան ճէջ, բացարճակ իրապաշտութիւնը էէր սիրեր: Իրականութիւնը
օրինակելը արուեստ էէ, կ'ըսէր, պէտք է ընտրել իրականին ճէջ՝ ինչ որ
նշանակալից է, ինչ որ բնորոշ է, և զայն լոյսի ճէջ զինել: Ինչ որ ըսել էէ
թէ կը յարէր այն զպրոցին սրու հաճնճատ պէտք է իրականէն տարբեր,
իրականէն աւելի պարուր ցոյց տալ կեանքն ու ճարգիկը: Քորնէլլ էէր
սիրեր: «Գրականութիւնը պէտք է ճարգիկային ըլլայ, կ'ըսէր. շինճու ճարգ-
կութիւն ճը, որ ցոյց արուի անթերի և արուեստականօրէն զեղեցիկ, էի
հետաբըբեր, էի յաղեր ճեղ»: Բայց, կ'աւելցէր, ճարգիկը իրենց իրակա-
նութեան ճէջ ուսուճնասիրիէէ յետայ, պէտք է զանտք ի հանղէս բերել իրենց
ճեճ ու ցատուն զճերուն ճէջ, զիսուաճին ճէջէն յղացուճ ճը հանել: Ատոր
հաճար, իր նախընտրաճ վարպետը ճէքսփիրն էր: «Մարղիութիւնը անբոջ
անոր զորճին ճէջ է, կ'ըսէր, իր հողիին բոլոր խորշերովը. բանաստեղճին
կեռակալայութիւնը, այղ խորշերն իր խոշորացոյցին ճէջէն ցոյց տալով,
զանտք աւելի սրոշ, աւելի ճեճ, աւելի կենղանի զարճուցաճ է»: «ճշճարխու
ու ճեճ», ահա՛ իր արուեստին նշանարանը: Այղ սկղբուներին զորճաղբութիւնն
էր իր խորացուաճըը: Իր ճեռերն ու արտասանութիւնը շափաղանցուաճ
զանտղները էէին խորհիր որ անիկա պարտաւոր էր որոշ տեսլականացճաճը
ճը արտայայտել զերեր որ արղէն իրականութեան տեսլական պատկերացու-
ներ էին: Իր խորացուաճըը այնքան ներղաշնակ ճիւղացուճ ճըն էր իրականի

(1) Այդ բանաստեղծութեանց ճեռագիլն ինճի հարորղուաճ ըլլալով «Մա-
սիսի ճէջ անանց յողուաճ մը նուիրաճ էի ևս անգամ մը ևս աննց հրատա-
րակուան պէտքը ցոյց տուաճ: «Մարղիկ»ի այս յողուաճու լոյս տեսաճ միջոցին,
կ'իմանայի որ վննտիկի Մխիթարեանը հրատարակեր էին այղ հատորը՝ Զ. Վ.
Հացուճիի ընղարճակ յառաշարանով մը:

ու տեսլականի՝ որքան զրական արուեստն իսկ Շէքսպիրին որուն թարգմանն էր: Ո՛ր եւ է Մաւրիտանացի ճը անշուշտ այնպէս չի խօսիր ու շարժիր ինչպէս Ադամեանը Օթէլլօյի ճէջ, բայց արդէն ան չի խօսիր ալ այնպէս ինչպէս Շէքսպիրի խողին ճէջ. Ադամեան կը ձգնէր և կը յաջողէր Շէքսպիրի յղացած Օթէլլօս — ուր ամբողջ կիրք ճը և ամբողջ ցեղ ճը կը խտանան — ճարձնաւորելու, և հոտ էր իր ճեճութիւնը: Կ՛ուզէր ճիւղեկաճայն որ զրականութիւնն ու զեղարուեստը, ճշճարխաւ ըլլալով հանդերճ, ազդող, թիւլազդող ըլլալին, ճողովուրդը բարճբացնելու, ճեճցնելու ճառաչէին. այդ պատճառաւ՛ այնչափ վնասակար որչափ անիճասաւ կը գտնէր ֆրանսացի բնապաշաւ վիպասանները, որոնք, կ՛ըսէր, «ճանաւոր ճգտուճ ճը ցոյց կուտան ճարդուն ճէջ ազատար, զճուճը ճիւղն ի վեր հանելու». իբր վիպասան՝ կը նախընտրէր Ռուսները, որոնց ճէջ կը գնահատէր ճարգատէր շունչը, իրականութեան պատկերը հաւատարմօրէն գճելով հանդերճ ճողովուրդին հողին աղնուացնելու ճգտուճը: Իրիկուն ճը՝ գաւնօրէն գանդատեցաւ. ֆրանսական իրապաշաւ ուղղութեան ճեր ճէջ այդ ճիշոցին ճափաղանց տիրապետելուն (Արփիարի, Ջօհրապի, Բաշալեանի, Կամսարականի նորավէպներուն շրջանն էր), ու զճգոհութիւն յայտնեց ինճի որ, այդ պահուն՝ գեւ կեղորոնականի աշակերտ, «Արուելը»ին ճէջ Մոփասանէն, Ջուլայէն, Տօտէէն էջեր կը թարգմանէի: Ատոնք, կ՛ըսէր, ճեր ցեղին յարճար հեղինակները չեն, և կը յորդորէր որ ճեճերը ճանչցնենք ճեր ճողովուրդին (1):

(1) Այսօր ալ իրաւունք կուտաճ Ագամեանին՝ հարցը որոշ տեսակէտէ մը նկատելով. բայց կը կարճեճ Քէ Տիշալ ճէր իր անվարպաղի մեղադրանքը այն յարաւմին համար գոր մեր սերունդը ցոյց կուտար օրուան ախրող գրական նոր գարոցներուն: Իմ մասիս, ես ինչս ալ իրեն պէս կը մտաճէի որ մեր սիրոյն ու հիացման մէջ մշտապէս առաջին տեղը բռնելու էին մարդկային գրականութեան հսկաները որ դարերուն յաղթաճ են իրենց գորճին յախտնական գեղեցկութեամբ. բայց կը մտաճէի նաեւ որ անհրաճելաւ էր քաղել ճամանակին հետ, Յանգիալ մեր օրերուն նոր գեղեցկագիտութիւնը, օգտուիլ նոր վարպետներէն որ եճէ նուալ մեճ էին քան այգ հսկաները, աւելի հարազատօրէն կ՛արտայայտէին մեր ճամանակի հոգեբանութիւնը ու ճաշակը: Այդ մեճերը քիչ շատ մեր ճողովուրեան ճանօթ էին արդէն. պարտք կար արճակի և ոտանաւորի նորագոյն վարպետներուն գորճը ճանչցնել մեր հասարակութեան, և անոնց ազլեցումենէն օգտուիլ՛ վերանորոգելու, արդիականացնելու համար մեր գրականութիւնը և մեր ճըրուն: Այն ատններու հայ երիտասարդ սերունդին շքումը Մօփասաններուն ու Տօտէներուն, յետոյ Պոտլէրներուն, վէրլէներուն, վէրհարներուն հետ, նոր շրջան մը բացաւ մեր գրականութեան հայտար և օգտակար, բեղմնաւոր եղաւ: Ագամեան ինչն իսկ որ իբր տեսարան այդպէս կը խօսէր, իր ինքնագիր քանաստեղծութեանց մէջ՝ եճէ մերճ Հիւկօին ու Լամարթիւնին կը քանար մտնեալ, շատ աւելի յաճախ կը հետեւէր իր ճամանակի նորա-

Իր այս գեղեցիկադիտութեան ղուգահեռական էր իր ընդգրկած իմաստասիրութիւնը: Ինքն որ արուեստին ճէշ կ'ուզէր հողի ճը գտնել, տիեզերքին ճէշ ալ հողիի ճը գոյութեանը կը հաւատար. բնապաշտ գրականութեան իրաշուճը, իր ճէշ կը համապատասխանէր նրաթապաշտ իմաստասիրութեան խորշումին: Իր խանդավառ ծարդու խառնուածքը չէր կրցած համակերպիլ նրաթին անգութ տիրապետութեան զազախարին, և իր ծարքին բնական ձըգտումը, իր նախընտրած հեղինակներուն ընթերցմամբն ալ զօրացած, զացած խարտիած էր հողեպաշտ իմաստասիրութեան ճէշ: Կը հաւատար հողիին, կը հաւատար Աստուծոյ, կը հաւատար նոյնիսկ հպեփոխութեան (métempsy-cose) և ողեհարցութեան (spiritisme): Իր բանաստեղծի երեւակայութիւնը կը հրճուէր կեանքէ կեանք այլ յախտեանական ճամբորդութեան զազախարտ. տեսակ ճը ջղալին զրգոճան վայրկեաններու ճէշ, պիները կը կանչէր, որ կուգային՝ ըստ իրեն՝ իրեն հետ կը խօսէին, ղիեքը կը ներշնչէին, իր հարցումներուն կը պատասխանէին: Անոնցմէ իմացեր էր՝ թէ իր նախկին կեանքերուն ճէշ ինքը ճուշէփփէ Պէռարտօ և Որփէտօ Կամսարական կոշում ճը, և սպահալ էր որ ճահալընէն յետոյ ուրիշ ճուրաղի ճը պիտի երթար բնակիլ...:

Իր երեւակայութեան չափ, իր սիրտը, իր աշխ. սիրտն էր որ ղինքը կը ճղէր այլ իմաստասիրութիւնն ընդգրկելու: Այլ բարձրօրէն բարի սիրտը ղոր իր ճտերիմները ճխան ճ'անչցած են, այլ փափուկ, քայցր սիրտը, որ աճէն գեղեցիկ զազախարի, աճէն գեղեցիկ գործի համար աճողջ յուզում էր, որուն հիացումները այնչափ ճեճ էին որչափ խանկաղատանքները, որ իր ճշճարիտ ճտերիմներուն համար բարեկամութեանց աճէնէն կաթալինն ու աճէնէն վեհանճնը ի յայտ բերած էր (1), այլ սիրտը բնաղբական ճղումով ճը

գոյն բանաստեղծներէն ոճանց, գլխաւորապէս Քօփէլին, կամ անկէց ալ փոքր ուսու ու Ֆրանսացի բանաստեղծներու, և միակ վիպակը ղոր գրած է՝ ևրոպական իրապաշտ գրականութեան աղբեղութիւնը ցոյց կուտայ: Միայն Յէ՛ իրաւունք ունէր խորիխորդ աալու որ սիսանճական յուստեաններէն, կեանքի ագեղութիւնները միայն ցոյց տուող բնապաշտներէն (և բա իս՝ Տօտէն ու նոյնիսկ Մոփասանը, առոնցմէ ղին) նախընտրէինք հաւատար ու խանդավառ ճտերք, կեանքը իր ճերմակի ու սեւի յախտեանական խառնուրդով ներկայացնող լայն իմացականութիւնները, և առոնք՝ հանճարի կամ տաղանդի աակի կամ նուաղ մեճ ղափով՝ հիներուն ու նորերուն մէջ հաւատարապէս կարելի է գտնել:

(1) Ստեփան Մամիկոնեանկին ու «Սանդրօ»ին ուղղած իր նամակները, որոնք վերջերս վրոյր դերասանին ճնուրով «Մուրճ»ի մէջ հրատարակուեցան, սրտաշարժ են ու ղմայլելի՝ իրենց բարեկամական գուրգուրանքի խորունկ ղեշտովը:

ձօտեցած էր այն իմաստաիրութեան, որ տիեզերքը իրեն բարբի կը ցուցընէր: Անհնար կը թուէր իրեն՝ համառօտի թէ նիւթը ամէն բան է, թէ ճահէն յետոյ ճարգուն ուրոյն գոյութիւնը կը չբանայ. չէր կրնար ընդունիլ որ այն անարգարութիւնները որոնցմով լեցուն է ճարգկային կեանքը այս աշխարհիս վրայ, փոխարինութիւն ճը չդառնն ապագայ լաւագոյն կեանքի ճը ճէջ. ինք կ'ուզէր որ տիեզերքը չէ թէ կոյր ուժ ճը, այլ գիտակից իմացականութիւն ճը ըլլար, չէ թէ յաւիտենապէս լարուած անհուն ճնքենայ ճը, այլ նպատակի ճը ճգտող անսահման հողի ճը: Իր Կովկասի լաւագոյն բարեկամներէն ճիւղն՝ Սանդրօին՝ քրոջը ճահուան առթիւ ուղղած նամակին ճէջ, զոր «Մորճ»ը հրատարակած է, ամբողջ զգացման վրայ յենած իր փիլիսոփայութիւնը կ'երեւայ՝ յորդ ու յուզումնալից պերճաստութեամբ ճը պարզուած. «... Այո՛, սիրելիս, հոգեփոխութեան վտեճ օրէնքով ճիւղն կարող ենք բացատրել ճարգկանց վիճակին հակապատկեր զրութիւնները, ճառածելով որ չարը արդէն նոր է սկսել իր ճարգկային առաջին գոյութիւնը անատունից: Թշուառը քառած է իր երկրորդ կամ առաջին գոյութեան ճի յանցանքը: Խնկացին, զօրեղը, ուրիշ ճի գոյութեան ճէջ, բարւոյն շնորհիւ արժանացել է այդ կրկին շնորհաց, որպէսզի իւր նմանները զարգացնէ: Հարուստը կամ փորճուելու է ենթարկուած, եւ կամ այն ստակը որ ունի իւր ճէջ, անցեալ գոյութեանը գործած բարութեանը պարգեւն է, որ իբրեւ աւանդ տուել է նրան Աստուած, որպէսզի շարունակէ երկրիս վրայ բարին գործել, տառապանք սփոփելու, արցունքներ սրբելու երջանկութիւնը վայելի: Եւ այսպէս հետզհետէ ճարգկային կեանքը, տճանց համար քառութիւն է, այլոց՝ իւր նճանին օգնութիւն, եւ տճանց՝ զարգացման, փարճանաց եւ կատարելագորճուելու ճիջոց, այլ երջանկութիւն՝ շատ քիչ անգամ. զորս համար որ ճարգիկ երջանկութիւնը նիւթական հաճոցներին ճէջ են փնտռուած եւ ճիշտ զուր է գնուած իրանց ջանքը: Հողեկան ճգտումներին եւ վայելքներին ճէջ կարելի է ճիւղն գտնել ճշճարիտ երջանկութիւնը, եւ որովհետեւ նրան փնտռող եւ գնահատողները շատ սակաւաթիւ են, հէնց դորս համար էլ երջանկութիւնը խաբուսիկ եւ օտար ճի բան է ճեր աշխարհին վրայ: Թող փորճեն սաաճս՝ ընկերին բարիք անելով, եւ երբ այդ բարիքը անելով զգան իրենց սրտի խորքում ճի անբացատրելի սուրբ եւ խաղաղ ուրախութիւն, արդեօք ի՛նչ բացատրութիւն կը տան այն զգացմունքին, արդեօք կը յանդըզնին ասել թէ այդ զգացումը, այդ երջանկութիւնն էլ նիւթից լինի:

«...Աճենայտօրին ճի սողունի, ճի անբան կենդանւոյ կենաց ճէջ կարգ նպատակ եւ կանոն գնող Աստուածը, ինչճու համար բանական ճարգուն նկատամար անարդար, անհճուտ եւ անողորմ լինէր: Եթէ լաւ տեսներք եւ

OSSSC
A
4941

ժտածինը, կը տեսնենք որ ճեր շուրջը ամէն ինչ սէր, իմաստութիւն և հայրախնամ գթութիւն է, ամէն ժպտին ճէջ ճի արցունք կայ՝ ժպտին արժէքը դուրս բերելու համար, ամէն ուրախութեան ճէջ ճի տխրութիւն: Օրը գիշերուան և գիշերը օրուան հակապատկերն է, նայակէս հողին էլ ճարմնոյն, զի ճարմինը գիշերն է հողոյն, իւր բոլոր երկրային ցած կրքերովն ու ճգտածներովը. և այդ գիշերուան խաւարին ճէջ խիղճն ու բանականութիւնը ճեղ՝ շահ են առաջնորդ, որպէսզի հոգեպէս ճանչնանք զԱստուած, չգտենք նորան ճեր աշխարհի վրայ տեսնուած անկարկատ և աններդաշնակ դէպքերի վրայ հիմնուելով, ու ճեր երկրային վշտերովն ու կրքերովը: Եւ այն ժամանակ պիտի գտնենք ու տեսնենք այն Աստուածը, այն բնութիւնը, որ արդար, իմաստուն և բարի է, և ոչ անխիղճ:

«Նորա ճեր հողոյն պարզեւած բարիքները այնքան ճեմ են, բազմատելով այն վշտաց, որ երբեմն կը տայ ճեղ՝ ճեր բարեւաւութեան, ճեր հոգեկան զարդացման համար, որ ճեղ կը հարկադրէ երախտեօք սիրել իրան:

«Եթէ երախտագէտ ենք վիրաբոյժին որ վէրքերնիս ճի անդամ կը խարէ ճշտապէս բուժելու համար, ուրեմն ի՛նչպէս չօրհնենք այն նախախնամ ճեռքը որ ճի անդամ կը հարուածէ յախտեան բուժելու համար:

«... Խոնարհեցուր ուրեմն, եղբա՛յր իմ, աղնիւ գլուխդ այս արդար և անուրանալի ճշմարտութեանց առաջ, թող աստուածատուր համբերութիւնը յաղթէ վշտիդ, և համողութե՛ք որ քոյրդ երջանիկ է այժմ իւր հոգեկան վիճակին ճէջ. դու որ կենդանի ճարմնական վիճակին ճէջ նորան երջանկացնել ուղեցիր և աշխատեցար, և յաջողեցար, բայց ասի քեզ արդէն որ երջանկութիւնը չէ յայն աշխարհի, ուստի ի՛նչպէս կարող ես դու ցաւ և վիշտ զգալ քրոջդ նիւթական ճահիցը, երբ որ լաւ համողութեւ թէ Աստուած առաւ նորան, որպէսզի կատարեալ կերպիւ երջանիկ անէ, քս ուզածը, քս փախաքածը Աստուած ինք ուղեց շարունակել կատարեալ կերպիւ...»:

Այս իմաստասիրութեան է որ իր բոլոր բարեկամները կը հրաւիրէր յարիւ. ու խոր ցաւ կը զգար տեսելով որ անոնք կը յամառին նիւթապաշտական ճգտածներու կառչած ճնալ: Խե՛ղճ ճեմ ճարը... իր այդ սփոփարար ու կազդուրիչ իմաստասիրութիւնը իրեն ճեմապէս օգտակար եղաւ իր վերջին գառն օրերուն...

Ա՛խ, այդ վերջը...: Օր ճը յանկարծ լսեցինք որ կոկորդիլ հիւանդութենէ ճը բռնուած էր: «Ռուրիէլ Ակոսդա»յի երկրորդ ներկայացումէն ետքն էր, երբ ճանուցուած էր արդէն թէ Իզմիր պիտի երթար քանի ճը ներկայացում տարու: Չայնը այնպէս ճարած էր, որ անկարելի էր խաղալ, իր խաղերը ճանաւանդ ուր պէտք է որոտալ: Բոլոր դեղերը, բոլոր խնամքները

օգուտ չէին ըրած. պայմանագրուած էր սակայն Իզմիր ներկայացուցներ տալ, և յուսահատութիւն եկաւ վրան զինքը անկարող գտնելով խոստումը գործադրելու. քանի ճը բարեկամներու ըսեր էր որ պիտի երթար, ներկայացմանց իրիկունը պիտի ջանար ողելից ըմպելիքներով ձայնը բանալ, ու հիւանդ հիւանդ պիտի խաղար, որոշած՝ ճիջնարարի ճը ինքզինքը սպաննելու եթէ յանկարծ ձայնը կէսին ճարէր: Ողելից ըմպելիքները իրենց դերը խաղացեր էին, և ձայնը այդ գիշերն ալ ապրեր էր: Իզմիրէն յոգնած դարձաւ, աւելի՛ հիւանդ: Այդ ծայրայեղ ճիգը սաստկացուցած էր կոկորդին ցաւը: Այն ատեն սկսաւ զարհուրելի տուածը արուեստագէտին որ իր արտայայտութեան գործիքին օրէ օրէ փճանալը կը զգայ: Միլլոդոսի ցերեկոյթին, ուր «Համլէթ»էն մենախօսութիւն ճը պիտի արտասանէր, սրտեխիս ճճուեցաւ երբ տեսանք զինքը որ, զէճքը ճթնած, բեճը ելաւ ու բլքտուած ձայնով ճը ներուճ ինդրեց իր խոստումը կատարելու անկարող ըլլալուն: Կանոնաւոր դարձանուճով ու հանգիստով, պահ ճը ձայնը բացուեցաւ, ու վերջին անգամ ըլլալով լսեցինք այդ պաշտելի մուշիւնը «Սէր առանց համարձան»ին և «Թերեզա»յին մէջ: Իր դերասանական կեանքին կտակն էին ատոնք: Իր ձայնը, իր սիրական ձայնը, վիրաւորուած նճոյգի վերջին ողբւար ճիգով ճը՝ վերջին յարթանակ մըն ալ տուեր էր իր տիրոջը, և յետոյ վերջնապէս մեուեր էր: Պէօյուքտէրէ իր տունը քաշուեցաւ այն ատեն, և այն տենդոտ, լուսաւոր, ճշտաշարժ կեանքի մարդը ընկճեցաւ ստուերի և անշարժութեան կեանքի ճը մէջ, որ օրէ օր կը նուաղէր, կը հատնէր: Ինքը չէր յուսահատած, կը կարճէր թէ այդ նուաղումը ժամանակաւոր էր, և թէ՛ ինչպէս արդէն պատահեր էր՝ ձայնը նորէն պիտի բացուէր: Երբեճ, բարեկամ տուն ճը գտնուած միջոցին, ճաշէն յետոյ, երբ կոկորդը քիչ ճը հանգիստ կը զգար, խելայեղ ճիգ մը կ'ընէր և կը փորձէր կտոր մը արտասանել. յաջողութիւնը մանկական ուրախութիւն մը կը պատճառէր իրեն. «ճեսէք, կ'աղաղակէր, ձայնս չեճ կորսնցուցած. կեցէք, կեցէք, մէկ ամիսէն՝ կը տեսնէք՝ բեճ կ'ըլլեճ նորէն»: Մէկէ աւելի ամիսներ անցան, ու բեճ չեկաւ:

Այդ շրջանին, օր մը Պէօյուքտէրէ իրեն այցելութեան գաղի: Ճաւազին վիճակի մը մէջ գտայ զինքը, և զինքն ալ շատ տխրած տեսայ: Այդ հերոսի շարժումներով մարդէն՝ հիւճած հիւանդ մը մնացեր էր, որ սանդուղէն շտապով վեր եկած ըլլալուն համար հինգ վայրկեան հեւաց, որ յամր ու թուլցած շարժումներ ունէր հիմայ, եւ որ փախալով կը խօսէր: Ձայնին երկարատեւ նուաղումը սկսեր էր զինքը խռովել, և այդ ճգնաւորի կեանքը որուն դատապարտուած էր՝ կը խենթեցնէր զինքը: Դառնութեամբ

գանգատեցաւ այն անտարբերութենէն որով Պոլսեցիները այդ տաղնապալից կացութեան ձեշ զինքը լքած էին: Դրանք հասած էր: Մեր հարուստներէն ոչ ձեկը ճորէն անցուցած էր օդնիլ իրեն: Այցելութեան իսկ գացող չկար: Իր անբողջ աշխարհը՝ քանի ճը մտերիմներ ու քանի ճը աղգականներ էին: Լքուածը, նիւթական անձկութիւնը, և ծանաւանգ կեանքի պակասը, ճենութիւնը կը լլկէին զինքը: «Մարդ չունիմ, կ'ըսէր, որ խօսակցիմ, գեղարուեստի, գրականութեան վրայ գաղափար փոխանակեմ.» ու յուսահատ շարժուածով ճը, «խեղդու՛մ եմ, կ'աւելցնէր, իրոքոնտրիա է վրաս գալիս»: Բանով ճը դբաղելու համար, ինքզինքը նկարչութեան տուեր էր. Օֆէլիա ճը գծելու վրայ էր: Նկարչութենէ յոյնած ատեն, բանաստեղծութիւն կը գրէր. յոյքը չէր կտրած ապագայէն, հաւատք ունէր որ բուժուճը պիտի գար վերջ ի վերջոյ: Նոյն իսկ Քոփէի արտասանելի ձեկ նոր քերթուածը, 1' Homme-affiche, յոյք տուաւ ինճի. «Ճառ գեղեցիկ է, ըսաւ, մտաղիր եմ տրտասանել. la Grève des forgeronsին շափ յաջողութիւն Կրնամ գտնել ստով»: Կը կարդար, շատ կը կարդար, ճանաւանգ հոգեպաշտ իմաստասիրութեան գրքեր, որ հիմայ անէն ատենէ աւելի սիրելի դարճներ էին իրեն: Նոյն իսկ, իր ցաւատանջ կեանքին աղկեցութեան տակ, այդ իմաստասիրութիւնը անըզգալաբար կրօնքի փոխուած էր իրեն համար. իմաստասէր հաւատացեալը ճշճարիտ քրիստոնեայի ճը մտայնութիւնն ստացած էր. իր անստուգութեան, իր անձկութեան ձեշ, հաւատքը իր ճիակ ապակէնը դարճած էր, և գայն հետզհետէ աւելի որոշ, աւելի հաստատ, աւելի ուժով կը զգար իր ձեշ: «Աստուած բարի է, կ'ըսէր, պիտի բժշկէ զիս»:

Մեճ աւերակ ճը տեսնողի սրտի սեղմուճովը ճեկնեցայ այդ օրն իր բովէն: Կորսուա՛ճ էր մեր մեճ բարեկամը: Չեճ դիտեր յուզմունք ճը որ այդ օրուան ըզացած յուզմունքին պէս զիս արորած ըլլայ: Իր լաւ օրերուն իսկ, լսեր էի մերթ արտմութեամբ խորհիլը թէ իր տաղանգէն ոչինչ պիտի մնայ մահուրնէն յետոյ, լսեր էի աղիւքներէ ելած այն շեշտը, որով «Քին»ին ձեշ այդ մտածուճն արտայայտող հատուածը կ'արտասանէր, և սարսուռով ճը կարդացեր էի իր «Իերասանը» բանաստեղծութիւնը, ուր երգած է վաղանցուկ նկարագիրն իր արուեստին որ օդին ձեշ գճագրութիւն մըն է՝ շինուած ատենն իսկ ջնջուած, և որուն ստեղծագործութիւնները արուեստագէտին հետ կը մեռնին: Նւ ահա, մեճ դերասաններու պատմութեան ձեշ անլուր դճբախտութեամբ ճը, արուեստը արուեստագէտէն առաջ կը մեռնէր Աղաճեանի ձեշ: Իր տաղանգին կենդանի գերեզմանն էր հիմայ ինքը: Նւ անօրինակ լեղին ճաշակեց՝ դեռ չճեռած տեսնելու որ արդէն իսկ կը մոռնային զինքը, որ իրապէս գոյութիւն ունենայէ գաղբած էր: Այս բարոյական հոգե-

վարքին զիմանալու համար, մեծ հաւատք ճը պէտք էր: Աստուծոյ բարութեան գաղափարին փաթթուեցաւ: Այդ գաղափարն է, ապահովապէս, որ զինքը ետ կեցուց անձնատպան ըլլալէ:

Այդ օրերուն, դէպք ճը առիթ եղաւ իրեն՝ իր հոգւոյն բովանդակ չըքնող աղնուաթիւնը, անգամ ճը ետ, ի յայտ բերելու: «Արեւելք»ի մէջ տտենէ ճը ի վեր կը հրատարակէի «Զորքոտանիի ճը օրագիրը» ընդհանուր տխուրսին տակ՝ գրական էջերու շարք ճը՝ «Փանթաղի» կեղծանունով. յուստեսութեամբ ճթնցած էջեր էին, միտթարիչ հաւատալիքներէն որբացած, եւրոպացի նիւթապաշտ խորհողներու, յուստես բանաստեղծներու և մերոնցմէ Տէմիրճիպաշեանին՝ ազդեցութեան տակ դանուղ մտքի ճը ճնունդ: Իրիկուն ճը, «Արեւելք»ին մէջ տեսոյ բանաստեղծութիւն ճը, «Առ Փանթաղի» տխուրսով և Ազանեան ստորագրութեամբ: Յուզումէն զողացող տողերու մէջ, ուր մեծ եղօր յանդիմանութիւն ճը կ'ուրուագուէր, բանաստեղծը կը մեղադրէր ինծի իմ յանդիմանութիւն և ապերախտութիւնս Աստուծոյ դէմ և կը պատմէր թէ ինչպէս ինքը՝ իր սակալի յատերուն մէջ իսկ՝ չէր գաղբր Աստուած բարի գտնելէ և անկից իր ազատուածը յուսալէ: Ամբողջ աղնիւ մարդը զօր կը ճանչնայի արդէն, աւելի քան երբեք լուսափայլ ճամանչամով ճը երեւցաւ ինծի հօդ. իմ մեծ բարեկամս կը մեղքեմար զիս, կը ցաւէր զիս մոյրած տեսնելով, կ'ուշէր փրկել զիս: Ըսին որ այդ ընդարձակ բանաստեղծութիւնը, ուր ահագին վատնում ճը կայ՝ ամենխոր յուզման, յօրինած էր շատ հիւանդ վիճակի մէջ, անկողնին վրայ նստած՝ տուն տալով բարեկամի ճը, քանի քանի անգամ ընդմիջուելով տկարութենէն որ վրան մարելիք կը բերէր կամ հաղէն որ կոկորդը կը պատուէր: Այդ մեծ ճիղը յանձն աւեր էր՝ օգտակար ըլլալու համար խոնարհ հիացողի ճը զօր սիրել հաճեր էր: Այդ բանաստեղծութեան մէջ — որ, իր քանի ճը ճեւական թերութիւններով հանգերձ, մեր քերթողական գրականութեան վտեմագոյն էջերէն մին է — իր չարչարանքը կը պատմէր, իր մահուան ու յուզարկաւորութեան տեսիլն իսկ կը նկարագրէր՝ աղեխարջ տողերով.

... քանիցս անգամ ինձ թըւէր

Թէ սառն պատանք պաղած մարմնոյս փաթաթուէր.

Եւ մին էլ գամէր գամերն կաղնեայ դագաղին
յանգոտ ու կոր պողպատովն իւր մանգաղին.

Սեւ պատկերներ յաջորդէին մին միւսին.

Այս գային յուղարկաւորքն հանդիսին,

Սեւ ուրուականք, սեւ զգեստներով, սեւ մօրուք,

Սեւ մաշտոցներ ձեռքերնուն մէջ հաստ գիրուկ,

Սեւ շավարով ու սեւ ցուպով մի ժամկոչ,
Սեւ շապիկով տիրացուներ խառնագոչ,
Որ լըփըռտեն ննջեցելոց շարական:
... Գաւիշէ մեծ ծածկոյթին վրայ կարկըտած,
Լուսափողփող եւ հանդարտիկ տարածուած,
Մետաքսեղէն Յերմակ նիւթից լայն մի խաչ
Ո՞ր մեղմ ծալքով մարմինս ծածկէ սիրահայ:
Ես ընդ նըմին դաշտն հետեւիմ մեռելոց,
Ուր համառօտ մրմռան աղօթք եւ հոգւոց.
Պահպանիչն էլ սովորական անհրաժեշտ
փսփոսայ տէրտէրն բերնէ Թափուկ եւ անշշտ:
... Յետ այնորիկ յուղարկաւորք Թաղումիս
ցրուին անշուշտ՝ տալով հոգւոյս ողորմիս.
Ինծ հետ Թաղուին այնտեղ հոգւոյս Թանկագին
Ջաւակներն էլ՝ Համէթ, Ուրիէլ, Լիբ եւ ֆին...

Այս տողերը կարդացած առենս՝ տղու պէս արտասուեցի: Բայց այդ
մուսլ հատուածը դրուած էր հոն՝ աւելի հզօր հնչեցնելու համար քերթու-
ծին վերջաւորութեան ճէջ՝ հաւատքի հրաւերը, Աստուծոյ գաղափարին բա-
րողը:

... Օ՛ն, իմ եղբայր, օ՛ն, սիրելի՛դ իմ քերթող,
Մըռայլ տըխուր մոքերդ փուծով՝ի բաց Թող.
Սիրով բնութեան լեցուր սրտին քո զանօթ,
Եւ Աստուծոյն որ լոկ բարեօքն է ծանօթ...
... Տղմտ կեղտոտ է կեանքն իրօք նիւթական,
Ուր կորչի մարդ անշուշտ վաղ կամ անագան,
Եթէ երբեմն հառաչ անօք ինչպէս կռուակ
Չը բարձրացնէ աչքերն յերկինս, քաղցրախունկ
Ծաղկին նման որ, Թէպէտ աղբի մէջ Թաղուած,
Կենաց արփուոյն բանայ զիւր ծոց ցօղամած...

Գարոցականի իմաստակութեամբ ճը, ելայ պատասխան ճը գրեցի,
ուր, իրեն յայտնելէ յետոյ խորին երախտագիտութիւնս ինձի հանդէպ իր
ունեցած բարձր սիրոյն ու վեհանձն հոգածութեանը համար, իր բանա-
ձեւած Աստուծոյն հաւատալ չկարենալս կը խոստովանէի ու կը փաստաբա-
նէի. ճիտքս ամրապէս կառչած էր նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան, ճեր ու-
սուցիչներէն Տէմիրճիպաշեանի և Մատթէոս Գարազաշեանի ազդեցութեան
ու Եւրոպացիներէն՝ Պիլաների, Սփինսերի պէս մտածողներու, Լէօփարտիի,
Վիննիի պէս յուսահատ ու յուետես բանաստեղծներու տիրական շունչին

տակ: Յիշեր էի այն փաստերը զոր Հիւլօ կը շարէ եպիսկոպոսի ճը ուղղած իր ծանօթ քերթուածին մէջ, ու կ'աւելցնէի թէ ես չէի կրնար նոյն խակ հաւատալ այն վերացական դիտակից անհուն Անձնաւորութեան սրուն հաւատքը «տէխթ» Հիւլօն կ'երգէ նոյն քերթուածին մէջ: Գիտէի որ զոհ պիտի ըլլար զիս անկեղծ տեսնելով: Իրօք ալ, անկեղծութենէս զոհ եղեր էր, բայց նամակա շատ տիրեցուցեր էր զինքը: Քիչ յետոյ, ռուսական հիւանդանոցէն, ուր նոր փոխադրուած էր, զիրք ճը և նամակ ճը ընդունեցայ իրմէ:

Ահաւասիկ նամակը .

6 Ապրիլ 1891

Բերա, Ռ. Ն. Հիւանդանոց

« Ազնիւդ իմ Զօպանեան,

« Այս նշանաւոր հեղինակը, որ բաղձահմուտ և ուետալ անձանց միջոցաւ ծանօցայ ու կարգացի, կարծեմ անդարձանելի հարուածը տուած է նիւթաւաշտութեան, շատ լուրջ և տրամաբան ուշիմ փաստերով: Եւ մի հագեցեցան նոր աշխարհք կը բանայ ճարդուս առաջ: Ինձ համար քիչ կարելի է, մինչեւ անգամ դժուար, գտնել այսպիսի մի երկ: Երկու օրինակ բերել տուի Փարիզից, մինն ինձ, այլ միւսը քեզ համար: Գուցէ տարիներով չտեսնենք միմեանց, այդ միջոցին կարգա՛ այս հեղինակը լուրջ ուշադրութեամբ, լաւ թափանցէ՛ իր գաղափարները, թերեւս նպատաւոր լինին քեզ փարատել յուսի մտածումներդ, որք աւելի անձնական դառնութեանց արդիւնք են քան թէ ուշիմ խորհրդածութեան և ուսմանց:

« Փորձառութիւն կենաց, անհրաժեշտ է նոյնպէս: Ո՛չ, եղբա՛յր, քո արձակած վճիռները համեմատ չեն տարիքիդ և ուսմանդ. չէ՞ մի որ նախ շատ պէտք է կարդալ, և խորհիլ. և անշուշտ կան ճարդիկ որ ճեղանից շատ աւելին խորհած են և գիտեն...

« Ընդունէ՛, ազնիւդ իմ, այս զիրքը, իբրեւ պատասխան նամակիդ, սիրալիւր ողջոյններուս հետ »:

Պ. Զ. ԱԿԱՄԵԱՆ

Գիրքը տիրոջսուած էր Մարդը Բնութեան հանդէպ, և գործն էր (Փրանսերէն թարգմանուած) գերմանացի հոգեպաշտ իմաստասէրի ճը, Հէօֆերի: « Գուցէ տարիներով չտեսնենք միմեանց . . . »: Ամբողջ նամակին մէջ այս տողը տեսայ է՛ն առաջ: Այդ տողը սիրտս ճառաւ: Ինքը, խեղճը, միշտ յուսով որ պիտի բուժուի ու միշտ մտապիւր Եւրոպա՛ նախ հիւանդի, յետոյ

դերասանի իր ծրագրած պտոյտն ընելու, իր ուղեւորութեան կը խորհէր այդ տողը դրած ատեն: Բայց ես արդէն զիտէի որ հիւժախտը իր ձեռք տարածուեր էր և զինքը քիչ ատենէն պիտի առնէր տանէր ձեռք: Այդ տողին ձեռք իր հրամեշտի ողջոյնը գտայ...

Ելայ հիւանդանոցը դաջի զինքը տեսնելու: Յանցաւորի անչկոտութիւն ճը ունէի տեսնակէն ներս ճտած ատենս: Թիկնաթուռի ճը ձեռք թաղուեր էր, երկայն տեսնկազգետտով, թուերը երկու կողմէն կախ, երեսը պատին: Զխ տեսնելուն, ցատքեց, ու ժպտելով թուերը բացաւ ինձի: Անառակ որդին ընդունող հօր ձեռն ունէր: Պատուհանին ճօտ տարաւ թիկնաթուռը, նստաւ հոն, զխ դիմացը նստեցուց, լսարին, որպէտղի լաւ դիտէ զխ, ու երկայն, եղանակալից նայուածք ճը յառեց վրաս, յանդիմանութեամբ, ներողութեամբ ու սիրով շինուած: Ես սուտ խօսեցայ, ըսի որ իր նամակը զխ ցնցած էր, թէ այդ դիրքը (զոր դեռ չէի բացած անգամ) խորունկ ազդեցութիւն ճը ունեցած էր ճտքին վրայ⁽¹⁾, և ներողութիւն խնդրեցի իր սիրտը ցաւցոյցած ըլլալուս: Ուրախութենէն կը զողար: Աստուծոյ վրայ սկսաւ լսօսիլ: Դէճըը կը դիտէի: Մազերը, որոնց ձեռք ճերմակները շատցած էին, ճիշտ իրենց ազուոր ոլորներովը կը պաշարէին իր անհուն ճակատը, բայց գոյնը շատ դեղնած էր, երեսները ներս էին քաշուած, աչքերուն տակ ճանկշակ ճիր ճը կը տեսնուէր արդէն, ու տժգոյն յղեութիւն ճը անբողջ դէճքին վրայ: Ձայնը բոլորովին ճարած էր. հեռք ճըն էր ճիպն որ կ'ըլլէր բերնէն: Նայուածքները, որ ճիշտ կը վառէին, որ հիմա կարճես ա'լ աւելի խօսուն դարձեր էին, և դիմագճերուն շարժումները, կը լրացնէին իր խօսքը: Գարնան

(1) Երեսուն երեք տարի անցած է այն օրերէն ի վեր ուր այս յղուածը երեսցաս Պոստոյ «Մազիկիւին մէջ: Չեմ կրնար բսել որ այսօր յարած եմ այն գաղափարներուն ճոր ունէր Աղամեան հոգւոյ անմահութեան, հոգեփոխութեան, ոգեհարցութեան և նոյն իսկ Աստուծոյ մասին, բայց կը մտածեմ հիմայ որ, նկատի ունենալով իրերու ճագման ու վախճանի մասին մարդոց — նոյն իսկ մեծագոյն գիտուններուն — բացարճակ ու Թերես յաւիտենական տգիտութիւնը, լաւագոյն է, ամէն ինչ «նիւթ» Թանձր ու տգեղ բառով բացատրելու սեղմիչ ու վխտեցուցիչ ճգտումին տեղ, նախընտրել ամէն ինչ ոգի համարիլ տիեզերքի մէջ, սրտասնդուիլ այդ համայնական ոգւոյն մշտափոփոխ այլ անկորնելի գորութեան գաղափարով, հաւատալ այդ գորութեան աղբիւր, տիեզերքի կազմութեան սկզբնապատճառ, անոր օրէնքները սահմանող և ճայն յաւերճապէս կենդանի պահպանող ու վարող գերագոյն Ոսփ մը, որուն մեր նախնիք Աստուած խորհրդաւոր անունը սուած են, անուն որմէ լաւագոյնը դեռ ոք գտած է և Թերես կրեք պիտի ջգանէ: Իր մտածման խորքին մէջ, Աղամեան էր ուրեմն որ իրատուք ունէր: Իր բռնած դիրքը՝ տիեզերքի հանդէպ, ոք միայն միջնարակն ու կազուարիչ էր իրեն համար, իր կեանքի վերջին աղկաարշ շրջանին մէջ, այլ գեղեցիկ ու իմաստուն էր ինքնին:

հրաշալի իրիկուն ճը կար դուրսը, ու չափազանց պայծառ լոյսը որ սեն-
եակը կ'ողողէր ու վճիտ ճիճուորտ ճը կը յորինէր այդ ճարած էութեան
շուրջը, հեղեղ բան ճը ունէր: Աստուծոյ վրայ իր յոյսը կը բացատրէր
ինձի, անոր վրայ իր հաւատքը կը պատճէր: Ան պիտի բժշկէր զինքը: Կը
յուսար տարիէ ճը գտնել իր ճայնը ու նորէն բեմ ելլել: «Միայն թէ,
կ'ըսէր, պէտք է այս ամառ Խոսալիա երթամ ու ճճեուն ալ Մատերա կղզին
անցընեմ. սպաշով եմ որ դալ տարի բուժուած կը լինեմ»:

Երբեք այնպէս չէի զգացած կատաղութիւնը Բնութեան այն անգութ
օրէնքին դէմ որ ճաշն է, ինչպէս այդ վայրկեանին ուր կը տեսնէի դիմացս
ամբողջ ճնծութիւն ճը, ամբողջ աշխարհ ճը, որ կը վիչէր, որ վայր ճո-
խիր պիտի ըլլար: Ես գիտէի որ ինքը պիտի մեռնէր, և իր ճիաճիտ ու
պայծառ հաւատքը սիրտս կը ճճէր: Կը խեղդուէի յուզճունքէս՝ տեսնելով
առջեւս ճարդ ճը որ, իր ուճերուն բոլոր ճնացորդովը պատրանքի ճը կը
կառէր: Բայց կը զգայի նաեւ որ այրպէս, իր հաւատքովը սրտապնդուած,
ոչ ճիայն երջանիկ էր ան, այլ եւ ճեմ: Այս՝ իր տառապագին պատրանքին
ճէջ ան աւելի ճեմ էր քան Բնութիւնը որ ճայն կը տառապեցնէր ու կը
խտրէր:

Ինքը՝ անհատնում պէտք ճը կը զգար խօսելու, ճիշտ խօսելու, աւելի
բարճր, աւելի ուճով ըսելու ինչ որ կար իր սրտին ճէջ, և չէր կրնար:
Պահ ճը, ա՛լ ուճապառ զգաց ինքզինքը, դեփ-դեղին կտրած՝ թիկնաթուին
վրայ ինկաւ: Ուղեցի ճեկնիլ, հանդիստ թողուլ ճինքը. թեւէս բռնեց, խնդրեց
որ խօսիմ. ինքը թուղթ ճը առաւ, անոր վրայ դողողալով կը գրէր իր պա-
տախաննեքը: Մարտիրոսութիւն ճըն էր:

Վայրկեան ճը ճիայն, երկար լուութեէ ճը յետոյ, որու ճիշոցին
զուխը թիկնաթուին ճգած՝ դուրսը, դաշտերուն կանանչին վրայ՝ գարնան
լոյսին հեշտուէտ երանութիւնը կը դիտէր, դառնութեան լքում ճը ունեցաւ:
«Ուճ չուրիմ, հճճեց, թիկնաթուէս անկողինս անգամ դոուար կ'երթամ:»
Ու գարունին բերած տիեզերական երկտասարդացումին հանդէպ, իր ուճերուն
յարաճուն նուաղումը, հիմայ, անդիճապրելի տրտմութեան ճը տակ կ'ընկճէր
զինքը: Յանկարճ, գորովի պէտք ունեցող տկար էակի պոռթկացող յուրճուն-
քով ճը, Կալիպոսի իր ճտերճագոյն բարեկամներէն երկուքը լիշեց, Ստեփան
Մաճիկանեանը և Բաշինջաղեանը: «Ի՛նչքան կը ցաւիմ, կ'ըսէր, որ անսք
հիմայ քովս չեմ. անոնք տեսնելով՝ վրաս ուճ պիտի գար»: «Օ՛հ, բարեկա՛մս,
կ'աւելցնէր, չես գիտեր ի՛նչ ազնիւ անճեր եմ, Աստուած քեզի այրպիսի
բարեկամներ տալ...»: Եւ զրպանէն նաճակ ճը հանեց Մաճիկանեանէն, ու
ցուցուց ինձի. «Գիտեա՛ս ինչէ՛ր գրում է ինճ»: Եւ արցունք ճը կախուեցաւ

աչքէն: Յետոյ երկնցաւ սեղանին վրայէն թուղթ ճը առաւ և ինծի տուաւ.
«Ահա՛, ըսաւ, ինչ որ գրեցի այդ բարեկամիս համար»: Տաղ ճըն էր, հեռա-
ւոր սիրուած բարեկամի ճը յուշին ձեւամաղձութեամբը թրթուռն.

Թէ մօտս լինէիր, իմ հոգւոյ հատո՛ր,
Պիտի խնդրէի քեզանից խոնարհ՝
Պատուհանին մերձ քշել զիմ բազկամոռ
Որ քեզ հետ նկատեմ գարունն ծաղկավառ...

Եւ երբ իմ աղօտ ու նըւաղ աչեր
Ջինջ հորիզոնին վրայ մընամ սեւեռ,
Ուր շիկնած ամպերն միմեանց տան պաչեր՝
Գեռ խաւար գիշերն չհագած իւր սեւեր,

Թոյլ տուր ինձ դու եւս տալ քեզ իմն համբոյր,
Ձեռքդ էլ կուրծքիս վրայ սեղմած ամուր պինդ.
Թող ծաղկանց նըման սիրտք մեր քաղցրաբոյր
Սուրբ մըտերմուծիւն բուրնն միշտ ի Թինդ:

Մա՛յն իսկ յայն պահուն Թէ գար ժանտադէմ՝
Շէք մարմնից բաժնել հոգիս սիրակէզ,
Յուսով դիմէի Արարչիս յեղեմ,
Ձի շատ սիրեցի բարին եւ ըզքեզ:

Ռուսական ճատուռին զանգակը զարկաւ: Մետաղին հնչիւնը նեղա-
ցուց հիւանդը: «Օ՛հ, ըսաւ, ասոնք նիւթական ձեւականութիւններ են.
կրօնքը ճարգուս հոգիին ճէջն է»: Ու ցոյց կուտար կուրծքը, որ, յուզմուն-
քով ուռած, կ'ելեւէջէր: «Աստուա՛ծ, մըճնջեց, երբեք զայն աւելի որոշ չեմ
տեսներ որքան երբ սա աղուր կապոյտին նայիմ»: Ու իր անճան կապոյտ
աչուրները, տարապայճան կերպով լայնցած ու վառ, երկնքին ճեճ կապոյ-
տին ճէջ կը սուղուէին. և իր այդ նայուածքները դիտելով, պաչ ճը ինծի
բնական երեցաւ որ իր հոգին, վաղը այդպիսի նայուածքի ճը ճէջ թըռ-
չելով, այդ կապոյտին ճէջ երթար ու հոն ապրէր, ապրէ՛ր առ յաւէտ...

Յաջորդ այցելութեանս, զինքը շատ աւելի տկար դտայ: Շատ աւելի
տխուր՝ ճանաւանդ: Անտարբերութեամբ ճը որ Պոլսոյ Հայերուն յաւիտենա-
կան աճօթը պիտի ճնայ, ճարդ չկար զինք տեսնելու զացող: Իր քանի ճը
ազգականներն ու բարեկամները ճիայն հաւատարիմ ճնացեր էին իրեն: Գան-

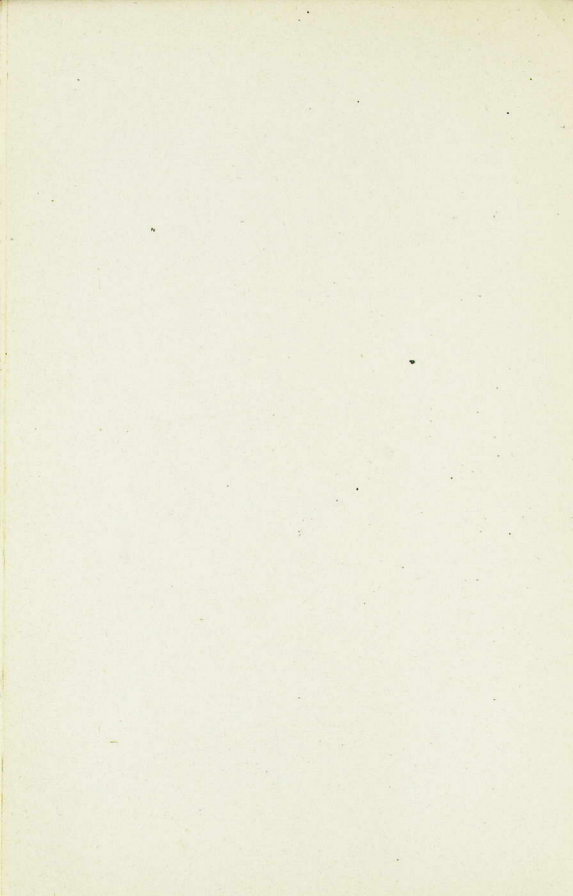
գատեցաւ ճանաւանդ որ ա՛լ չէր կրնար խօսիլ գրել. հիւանդանալէն ի վեր, մեծագոյն գրադուճը և հաճոյքը՝ գրելը եղած էր — իր ամէնէն սրտառուչ բանաստեղծութիւններէն մէկ քանին այդ շրջանին գրած էր. հիմակ, ատոր ալ անկարող էր: «Աղուոր գաղափարներ կուգան ճիտքս, ըսաւ, բայց ուժ չունիմ որ գրեմ. ճիտքս կը մթննայ երբ ձիգ կ'ընեմ գրելու:»

Երբորդ այցելութեանս, անկողինն էր, անշարժ տարածուած: Գլուխը դարձուց, մռայլ ժպիտ մը ուրուադձեց, ձեռքը կոկորդին տարաւ ու վհատ շարժում ճ'ըրաւ: Վերջն էր:

Երեք օր յետոյ, ճահը իմացանք:

Պոլիս 1895

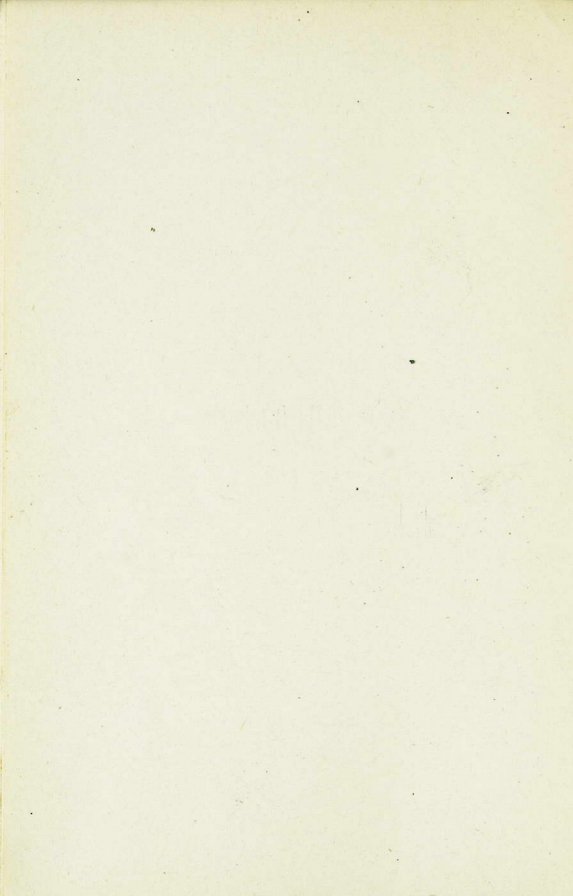

Կ

354

Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Մեր գրական անուններուն մէջէն ճիշդը որ խորհրդանշան ճը դարձած է ժողովուրդին համար: Պարոնեան բառը ա՛լ գաղափար ճըն է, ճիճաղի հոմանիշ է: Զարմանալի զուգադիպութեամբ ճը, իր անունին ընկերացոյ երկու սկզբնատառերը ճիճաղի վանկեր են արդէն:

Եւ ամբողջ քառորդ դար ճը, ճիճաղին ներկայացուցիչը եղաւ ան որ այդ անունը կրեց և որ ճեր գրականութեան մեճագոյն ճիճաղողը պիտի ըլլար: Ոչ մէկուն գործը՝ ճեր մէջ՝ այնչափ իր ատենին, իր միջավայրին, իր հասարակութեան գործը եղած, անկից հասկցուած, անոր մէջ տարածուած, անկից սիրուած է որչափ իր գործը: Անշուշտ անոր համար որ այդ գործը ժամանակակից Հայութեան և մասնաւորապէս Պոլսոյ Հայ Համայնքին ամենէն ներքին ու հաւատարիմ արտայայտութիւնն էր: Հասարակութիւնը ինքզինքը անոր մէջ կը գտնէր կենդանի և ամբողջ, և զանի կը սիրէր՝ հայելիի մը պէս: Ատեն մը, վերջերը մանաւանդ, «Խիկար»ը կարդալը պարտաւորիչ բան մը, ամենօրեայ կեանքի պէտք մը դարձած էր՝ «Էսնաֆ» ընտանիքներու համար մանաւանդ. թաղերուն մէջ, անոր իւրաքանչիւր թիւը տունէ տուն կը պտտէր: Եւ իմ սերունդիս սոցոց դպրոցական շրջանին է՛ն մեճ հաճոյքներէն մէկը Պարոնեանի գործերուն ընթերցումն էր. ձանձրանալի դասերուն, դարակին մէջ պահած՝ Պարոնեան կը կարդայինք:

Գրեթէ Հինգ տարիէ ի վեր իրմէ տող մը կարդացած չըլլալով, այսօր այս ուսումնասիրութիւնը գրելու համար երբ նորէն ձեռքս կ'առնեմ իր ամբողջ գործը և կը վերընթեւնում զայն՝ հիմա քննազատի աչքով, տպաւորութիւնս նոյնը չեմ գտներ: Անկից ի վեր ճեր բարքերը փոխուած են, ճեր գրականութիւնը, ճեր միտքը, ճեր ճաշակը փոխուած են, և եթէ այդ գործը իր բաւական ստուար մէկ մասին մէջ՝ դեռ սիրուն կ'երեւայ ինճի, ոչ նուազ մեճ մասի մը մէջ ա՛յ՝ մենէ հեռու, գրեթէ անհամ: Եւ ասիկա կը տխրեցնէ զիս, ինչպէս կը տխրի մարդ երբ տարիներէ յետոյ՝ սոլայութեան տունը կը մտնէ և զայն պղտիկցած կը գտնէ: Բայց այդ գործին մէջ, բոլոր տոգունած հազուստներուն, թուլցած մտերուն տակ, կը գտնեմ միշտ առողջ կմախքը տակուն յատկութիւններուն, ամուր դիտողութեան ու երջանիկ արտայայտութեան ուճոց մասը որ պիտի չկորսուի: — Եւ, հակառակ իր մեճ անունին համար

ունեցած յարգանքիս, իմ այժմեան տպաստութիւնս յայտնած ատեն, սխիտի չկրեամ ինքզինքս արդիւն անկեղծ և անաչառ ըլլալէ, — երկու բառեր զոր ինք այ՛ վարպետը՝ շատ կը սիրէր:

Բ.

Պարոնեանի գործը հասկնալու համար, անհրաժեշտ է գիտնալ իր կեանքը և այն շրջանն ու ճիշտապէս ուր ապրեցաւ, որովհետեւ թիչ գրագէտի վրայ կեանքն ու ճիշտապէս այնչափ խորունկ ազդեցութիւնն ըրած են որչափ Պարոնեանի վրայ: Եւ այդ հետազոտութիւնն ընելով կարելի է տեսնել որ բոլոր յատկութիւնները զոր Պարոնեանն ունի՝ իրենը, իր անձնական տաղանդին են, ճինչդեռ բոլոր թերութիւնները արդիւնքն են իր կեանքին և իր ճիշտապէսին:

Իր կեանքը իր գործին պէս զուարթ չէ: Սովորական կեանք ճըն է, գրեթէ տխուր: Բնիկ Ադրբեյջանացի, բայց իր կեանքին ճեմագոյն ճառը Կ. Պոլսոյ ճէջ անցուցած, Պարոնեանի դիրք ճը ձեռք ձգելու, դիւրակեցութիւն ճը ունենալու տենչումն ու ճիգովը գալարուած է ճիշտ: Գրականութիւնն ու ճինչեւ իսկ խմբագրութիւնը ապրելու ապահով ճիշտ ճը չեն եղած իր ատենը, և Պարոնեանն որ ժողովուրդին ամենէն ճատչելի, ճայն ամենէն աւելի հետաքրքրող ու ճուարճացեող սեռը ճշակողն էր, երբք է ճը կրցած իր հացը գրիչովը ճիւսն վաստակիլ: Գրքի, լրագրի ստակ տալը ճեր ժողովուրդին համար ճիշտ ճանր բան ճը երեւցած է: Ըսի որ «Խիկար»ը տունէ տուն կը սլորւէր. ասի ապացոյց է որ Պարոնեանի գրածները ամենքը կը կարդային, բայց ճիւսնգածայն ապացոյց՝ որ քիչերը կը գնէին: Կը ճիշէք որ «Մասիս» լրագրին ճակատը սա տողը կար՝ «Զրի կարգալը գողութիւն է». այդ տողը կարելար «տօքիւման» ճըն է ճեր այն ատենուան ընթերցող հասարակութեան վրայ ուսումնասիրութեան ճը համար: Երբ Պարոնեանն, թիչ ճը ատեն «Յփրատ» անուն թերթ ճը խմբագրելէ (իւ ճճարեալ սկզբնաստութիւնը կարճեմ) և «Մեղու»ին ատեն ճը աշխատակցելէ յետոյ, կ'ընդունի խմբագրութեան ճիւսնգողութիւնը այդ ճակատութեան ճը, Յ. Սիւսեանն, «Մեղու»ի ճիւսնգողը, կը գրէ. «Թէ՛ գրելու կարող և թէ՛ «Մեղու»ի արդիւնգողը անօթի ճնալ յանճն առնող անճ ճը գտնել դճուար էր», և ուրախութիւն կը յայտնէ որ այդ հաղուագիւտ անճը ճեռք ճգուած է:

Սակայն Պարոնեանն անօթի ճնալով ճէր կրնար ապրիլ, և ստիպուեցաւ, ճէկ կողմէ գրականութիւնն ըրած ատեն, ճիւս կողմէ ուրիշ գործ գտնել՝ ապրուստը ճարելու համար: Միշտ ճը Փերա հեռագրատան ճէջ պաշտօն-

եայ եղած է, յետոյ Հաշուակալութեան ճտած է վաճառականներու բով, և ա՛լ այդ պաշտօնն է որ վարած է ծինչեւ ծաշը, երբեմն ինքզինքը ծիծախան անոր նուիրելով և խնդրորութիւնը ձգելով, երբեմն՝ ինչպէս վերջերս՝ երբ «Խիկար»ը կը հրատարակէր, Հաշուակալութիւնը ձգելով ու նորէն խնդրորութեամբ դրադելով, շատ յաճախ երկուքը ձեկէն ընելով:

Պարոնեան աղգային Հաստատութեանց ճէշ ալ ձեկ քանի անգամ պաշտօն ունեցած է: ատեն ճը պատրիարքարանի ճէշ քարտուղար է եղած, յետոյ Միացեալ Ընկերութեանց քարտուղար, Ազգ. Ժողովներու զիւանազակիր, և հուսկ սպա Ազրիանուպոլսոյ Հայ գաղութին կողմէ երեսփոխան ընտրուած է:

Պարոնեանի կեանքին այս համառօտ ուրուագծին ճէշ կրնանք տեսնել բոլոր այն աղբեցութիւնները զոր իր գործը կրած է այդ կեանքէն: Դիտելու ամենէն կարևոր կէտը այն է որ այդ կեանքը շատ քիչ եղած է գրագէտի կեանք, շատ անյարձար կեանք գրականութեան համար: Դրամական նեղութիւնը զինքը շուկայի կեանքին ճէշ նետելով, քիչ ատեն թողած է իրեն՝ ուսումնասիրուած ու ալլաղան ընթերցումներով ճիտքն ու ճաշակը զարգացնելու, և ճիւղեգամայն ստիպած է զինքը հապճեպ արտագրութեան ճը: Աճբողջ գործին ճէշ այդ հապճեպը կը զգացուի, և անոր Հետեւանքն են բոլոր անհաւատարութիւնները, կրկնութիւնները, անխնամութիւնները որոնք այդ գործին գրական արժէքը կը նուազեցնեն:

Այդ «չարշիի կեանքը» աղբեցութիւն ըրած է Պարոնեանի ոչ ճիւղն ձեւին, այլ (և հոտ է իր ճեճագոյն թերութիւնը ինճի համար) իր ոգիին ալ վրայ: Պարոնեանի տեսնելու, խորհելու, զգալու ձեւին ճէշ շուկայի բան ճը կայ: Համարակալի սովորութիւններ առած է իր ճիտքը, և լեզուին ճէշ յաճախ համարակալի բառեր կ'անցնին. եթէ երբեմն գրեթէ ձանճրանալի կ'ըլլայ համարակալութեան վէճերը գրական հրապարակի վրայ բերելով (տեսէք համարակալներու հետ իր վէճերը «Խիկար»ին ճէշ), երբեմն սիրուն նմանութիւններ կը քաղէ տոճարակալութեան բառարանէն, ինչպէս «Մեճապաալի ճուրացիաններ»ուն սա կտորին ճէշ.

«Ատեն ճը հետաքրքրութեան համար կարգուած ճարդու ճը սիրոյ կրկնատոճարը գրեցի, և տարեգլխուն Հաշուեկշիւը հանելով տեսայ որ այդ ճարդը սնանկացած էր բարոյականութեան ճէշ: Բարեւս կարեցի իրճէ և սակայն ճեճ զարճանքով տեսայ որ այդ ճարդը ճեճ վատիւ կը գտնէ ընկերութիւններու ճէշ և իբրեւ բարոյականի տէր անճ ճը ամէն կողճէ յարգանք կ'ընդունի: Հետաքրքրութիւնս աւելցաւ, հաշուեկշիւս նորէն աչքէ անցուցի, և զիտեցի որ կիւնը զոր ես այդ ճարդուն ընկեր նշանակած էի Մայր-Հաշուոյն ճէշ, դրամագլուխի կողճ անցած է էրկանը տետրակիւն ճէշ: Եթէ որ

ճը սիրոյ տոճարակալութիւն ճը հրատարակեճ, ճեճ յուղճուճք պիտի պատ-
ճառեճ հաշուադէտներու ճէջ, վասնզի ես շատ էրիկ ճարիկ դիտեճ որ
որոճք կիճն իրեճց սիրոյ հաշույն ճէջ ընդհանուր ճախրի կոզճ կ'անցու-
նեճ. շատերը կարասիքի հաշույն տակ կը գրեճ, ոճանք ընդհանուր ապ-
րանքի կարգը կ'անցունեճ. ոճանք վճարելի թուղթերու և ոճանք ընդու-
նելի թուղթերու հաշույն ճէջ կը նշանակեճ:»

Պայտք և պարտատէր բառերը աճեճէն շատ յեղչուաճնեճրէն ևճ
իր լեղուիճն ճէջ, իրեճն հաճար սնանկանալը այճչափ յատկանշական բառ
ճըն է որչափ մխալը Գուրեանիճ: Հաճարակալի հողիճն ալ ուճնի. առողջ,
յատակ, բայց քիչ ճը կարճճ գրականութիւն ճը կայ իր փիլիսոփայութեան
ճէջ. ողջաճիտ, արաճաբան նայուաճք ճը ուճն իրերուն վրայ, բայց ուր քիչ,
շատ քիչ իտեալ կը ճտնէ. իճք է որ տղոց կրթութեան վրայ երգիճական
պատկերի ճը ճէջ կը ճաղրէ ճեր դպրոցներու ճէջ գրական ընթերցուճներու
տրուաճ ճեճ առաւելութիւնըճ՝ տոճարակալութեան վրայ, որպէս թէ տղայ ճը
ճեր ճէջ ճակատագրուաճ ըլլար վաճառականի գրագիր ճիտայն ըլլալու, և
որպէս թէ իրաւ ըլլար արդէն որ ճեր դպրոցներուն ճէջ ճշճարիտ գրական
կրթութիւն ճը կուտան: Գրականութեան վրայ, կեանքի վրայ իր տեսութիւն-
ները ճիշտ այդ սահճանափակ օգտապաշտութեան ճգուաճ եճ. և իճք որ թե-
րութիւններ ճաղրաճ ու նոյն իսկ ճուրթիւններ ճաղկել յաւակնաճ շէ, գրա-
ճին անբարոյացուցիչ դերը երրեք ցուցուցաճ շէ ընկերութեանճ ճէջ: Բայց
իր շուկացիի փորճառութիւնը իրեճն հաճար այդ ճեճ օգուտն ուճնեցաճ է որ
ճեր Պոսական հայ ցեղիճն աճեճէն իսկատիպ ճէկ ճասիճ, — շուկայի տար-
րիճ, — հոգեբանութիւնը ճանչցաճ է խորապէս: Շուկայի բարքերը, լեղուճ
և տիպարները հիանալի ճշգրութեաճք ճը կը պատկերանան իր գորճին ճէջ:
Հասկնալու հաճար թէ իճնչ աստիճան իւրացուցաճ է շուկացիիճն հողիճն,
կարդացէք «Միճաղ»իճն այն գլուխը ուր պորտապահանջը իսբխելու ճի-
ջոցները կը բացատրէ:

Այն լրագրական ճիջավայրն ալ ուր ապրաճ է, տեսակ ճը ինճաճու-
թիւններ ուճնի այս շուկայի կեանքիճն հեա, և երկու ճիջավայրերուն աղդե-
ցութիւնները ղիրար ջնջելու տեղ շեշտաճ եճ: 1850 էն 1870, ճինչեւ 1880
իսկ, լրագրական բարքերը ճեր ճէջ հետաքրքրաշարճ հանդաճանք ճը ուճն-
ցաճ եճ, որ հետզհետէ փոփոխուաճ է և այսօրճ կրնայ ըսուիլճ ջնջուաճ է:
Խճբագիրներ որոճք ճշճարիտ սկզբունքի ճը վրայ կրթընաճ ըլլալէ ու որոշ
գաղափարներ հասարակութեան հաղորդելէ աւելի, իրար քաշկուտելով, իրա-
րու քճրելով կ'ապրիճ: Ժողովուրդը լրագիր կարդալու ճէջ աքաղաղի կուի
դիտելու հաճ ոչք ճը կը գտնէ: Խճբագիրները ժողովուրդը դուարճանցել

իրենց պաշտօն կը համարին: Եւ իրար քաշկուտելու ճէջ ճիշդ շուկայի ձար-
րոց լեղուն ու տեսակ ճը սրամտութիւնն ունին. այդ սրամտութիւնը կը կա-
յանայ գլխաւորապէս իրարու անասունի անուններ տալու ճէջ, և կարծեմ
ամբողջ կենդանարանութիւնը անցած է ճեր թերթերէն: Բայց լուրջ չեն, կը
զգացցուի որ խնդալու համար կ'ընեն, և է՛ն առաջ իրենք կը խնդան ըրած-
նուն: Այդ շրջանը ճանչցած անձ ճը ինծի կ'ըսէր որ իրար ամէն օր նա-
խատող խմբադրապետները իրիկուան գինետունը իրար կը գտնէին ու
տիւզին գաւաթները զարնելով իրարու կը հարցնէին թէ ի՛նչ նոր հայհո-
յանք պիտի գտնէին երկրորդ օրուան համար: Երկայն վէճեր տեղի կ'ունե-
նան, — նոյն իսկ դատ ճը, — որոշելու համար թէ կենդանի բառը զոր
«Փունջ»-ի խմբագիրը գործածած էր «Մասիս»-ի խմբագիրը որակելու համար,
անասունի իծաստ ունի՞ թէ ոչ: Երբ լուրջ թերթերը այս տեսակ նիւթերով
կը զբաղին և այս տեսակ գրելու ձեւ ճը ունին, կ'երեւակայուի որ զաւեշ-
տաթերթերը ի՛նչ ոգի և ի՛նչ լեզու կրնային ունենալ: Պարոնեան որ զա-
ւեշտական լրագրութեան ճէջ էր, այդ սրամտութիւնը և այդ լրագրական
կեանքը ոչ ճիպն ճանչցաւ, այլ իւրացուց ալ. «Մեղու»ներուն ճէջ իր ժա-
մանակի խմբագիրներէն կը տարբերի ճիպն անով որ աւելի սրածիտ է,
բայց իր սրամտութիւնը ճիշտ նոյն տեսակէն է: Իրաւ է որ ինքը բարձրա-
գոյն սրամտութիւնն ունեցած է այդ խոնարհ սրամտութիւնը ծաղրելու, այդ
լրագրութեան ամբողջ ճիծաղելի կողմը ցուցնելու. «Ազգային Ջոջեր»ուն
ճէջ Իւթիւճեանի, Փանոսեանի կենսագրութիւնները հիանալի ծաղրանկարներ
են այդ բարբերուն, և Փանոսեանի կենսագրութեան ճէջ «Օրագիր»-ի և
«Մանգուճէ»-ի burlesque ճակատամարտը պզտիկ հրաշակերտ ճըն է:
Բայց այդ ընթացիկ սրամտութիւնը իր վրայ ճնացած է, հակառակ իր
զրական զարգացմանը որ հետզհետէ զինքը յղկած ու սրբագրած է, և նոյն
իսկ վերջերը՝ «Խիկար»ին ճէջ կը տեսնենք որ իր ճէկ պաշտօնակիցը էշու
կը նմանցնէ և քանի ճը անգամ ալ կը կրկնէ ու կ'ընդլայնէ իր նմանու-
թիւնը: Այսօր, պիտի չխնդայինք այսպիսի սրամտութեան ճը:

Ուրիշ յատկանշական գիծ ճըն ալ այդ լրագրական կեանքին, շողո-
բորթութիւնն է: Եթէ ամբողջ լուտանք են իրարու համար, խմբագիրները
(քիչ բացառութեամբ) ամբողջ խունկ են «ճեծապատի»ներու համար. անոնց
երթը, գալուստը, աղջիկ փնտուելը, նշանուէրը, հարսնիքը, ճեռնիլը և
թաղուիլը ամենքն ալ ճեծ դէպքեր են իրենց համար և պերճախօսութեան
ալիքներ հոսել կուտան իրենց: Պարոնեանի համար հաճոյքով կրնանք ըսել
որ իր արժանապատուութիւնը ճիշտ բարձր բռնած է այդ ճուրացկանութե-
նէն. բայց այդ բարբերը իրեն ներշնչած են, շատ ճը սրածիտ էջերէ զատ,

իր ամենէն յաջող գործերէն ձեկուն, «Մեծապատիւ ճուրացիկաններ»ուն ձեջ, խմբագրի տիպարները որոնք կարգուելու համար Պոլիս եկող հարուստ գաւառացիի ճը վրայ կը թափին և ներբողեանի հարուածներով ճարգուն գրբպանը կը պարպեն (այդ տիպարներն իրականութենէն ներշնչուած են): Հարուստներու ներբողին չափ կարելոր յատկանիշ ճըն ալ բաժանորդին առջեւ երկրպագութիւնն է, տեսակ ճը որսորդութիւն բաժանորդի՝ ճըր կ'ընեն խմբագրիները իրենց թերթը գովելով, բաժանորդն իրենց բաշելով, տօնավաճառային խանութպանի ոէքլամ — ճառի լեզուով ճը յաճախ: Պարոնեան առ ալ տեսած է և ճաղրած. «Միժաղ»ին ձեջ Միժաղին և Բարոյականին ձեկ խօսակցութիւնը կայ, ուր Միժաղը կը բացատրէ թէ ի՛նչպէս խմբագրիը նոյն բանը կրնայ պարսակել եթէ բաժանորդ չեղողի ճը վրայ է խրնղիը և գովել՝ եթէ բաժանորդի ճը վրայ է: Կրնայի աւելցնել որ երբեճն Պարոնեան ինք ալ բաժանորդին համար այդ ճտերճութիւնն, այդ ճպտաղին հրակէրը ունեցած է, եթէ գոնէ սիրուն ճեւեր գտած չըլլար ատոր համար, ինչպէս երբ «Խիկար»ին ձեջ Ժէւոտելի բասղիլներուն անվերջ ու նորավիպաճեւ աղբերուն նճանողութեամբ իր «Խիկար»ին համար գրական ոէքլամներու շարք ճը գրաւ:

Լրագրական կեանքին հետ, անոր կից, Պարոնեան ճանչցած է, եթէ ոչ ապրած, ուրիշ կեանք ճը, նոյնչափ յատկանշական, և նոյն ճուարճալի գուհկութեամբ, — ուսուցիչներու կեանքը: Այդ խեղճուկ տիպարները որոնք անօթութեան ու շողքորթութեան ձեջ կը տատանին, որոնք աւելի ճառ կ'ուտեն քան հաց, և որոնք ամսականին յախտեհական սպաճանք ձեջ և հոգբարճութիւն աշաւոր ստուերին տակ կը նիհարնան, այդ տիպարները Պարոնեանի ձեջ շատ կենդանի նկարուած կը գտնենք. կրթիչներուն հետ, կրթական խնդրոյն ալ վրայ Պարոնեանի գորճը կուտայ ճշգրիտ ճանօթութիւններ. կը տեսնենք հոն անվերջ պատրաստութիւններ, խոշոր ճբագրիներ որոնք անհատնուճ վէճերու ճնուղ կուտան և որոնք չեն իրագորճուիր երբեք, ճլրոցի անգղին յայտաղիրները՝ որոնցճէ տղաքը գլուխին պարապ դուրս կ'ելլեն, և քննութեանց ու պարղեւաբաշխութեանց ամբողջ կատակերգութիւնը, և վարճապետանոցին երաղը որ ճիշտ երաղ կը ճնայ: «Միժաղ»ին սիրուն գլուխներէն ձեկուն, Մուրացիկանութեան պատճառներուն ձեջ, ճուրացիկան ճը որուն կեղճ գրամ տուած են՝ բարկութենէն սա երկու անէճքը կը գտնէ իբր է՛ն ուճովները անէճքներուն՝ «Վարճապետ ըլլաս... — Վարճապետէն աւելի բան ճը, վարճապետանոց ըլլաս»:

Չեճ կարճեր որ լրագրական և ուսուցչական շրջանակներէն Աղգ.

ժողովներու շրջանակն անցնելու համար մեծ ստուծ մը ընելու պէտք ըլլալ: Հոն ալ նոյն խճճանքները, նոյն իրար քաշկուտելու ձգտումը, ամենաչնչին նիւթերու վրայ նոյն վէճերը և անիմաստ յարգանքը ձեւակերպութեանց: Պարոնեան քանի մը անգամ վարպետի ձեռքով նկարած է այդ բարբերը: Զեւակերպութեանց ճողութեան համար չեմ գիտեր աւելի զօրաւոր էջ մը բան այն տեսարանը իր Պաղատասար աղըրար կատակերգութեան, ուր Օդսէն փատտարանը կը բացատրէ Պաղատասարին՝ որ շուտով կնիկէն բաժնուի կ'ուզէ՝ թէ ի՛նչ նախնական գործողութիւններ կան դատը սկսելու համար դատատանական խորհուրդին մէջ: Բացատրութիւնը մէկ էջ կը բռնէ: Իսկ մեր Ազգային ժողովի նիստերուն վիճամոլութեան վրայ, պէտք է կարգաւ «Միժառ»-ին մէջ Ֆիլոքսէրայի խնդիրը և Կենդանիներու մէկ կարեւոր նիստը, երկու հրաշալի դաւեշտանկարներ, որոնք իր ամենէն փայլուն էջերէն են:

Բայց այն միջավայրը զոր Պարոնեան ամենէն աւելի ընդարձակութեամբ ձանջցած է և որ իր գործին մէջ ալ ամենէն ընդարձակ տեղը կը բռնէ, մեր էսնաֆի դասակարգին կեանքն է իր ամէն ձեւերով: Պարոնեան այդ դասակարգէն ճնամ, գրեթէ միշտ անոր մէջ ապրած է: Իր նկարագրած Կուռնեյլիսս կամ Համբարձուն աղաներուն պէս, ինք ալ յաճախ դացած է իր թաղին քաղինօն՝ օղիին գաւաթը քովիկը, նարտ կամ թուղթ խաղալու: Մեր էսնաֆիին և անկից աւելի վար, մեր «ճութ խաւերուն» ալ հոգեբանութիւնը իր գործին մէջ ամբողջապէս կ'երեւնայ: Արդէն ստորին խաւերու կեանքը, տիպարներն ու լեզուն ամբողջ նիւթը կազմած են միշտ մեր բոլոր դաւեշտաթերթերուն: Պարոնեան աւելի՛ գրագէտի պէս տեսած է այդ բարբերը, և զանոնք նկարագրելու համար աւելի կարգ, կենդանութիւն ու սրամտութիւն կրցած է գործածել: Բայց այդ ստորին դասու ջլղիկ կնիկներէն ու խման էրիկներէն աւելի, որոնց պատկերները քանի մը անգամ գծած է, էսնաֆի դասակարգին մէջ է որ կը փնտռէ իր սիրական ու սովորական նիւթերը. շուկացին, ահա իր մեծագոյն տիպարը. զանի ցուցուցած է շուկան, տունը ու գինետունը, իր երեք գլխաւոր շրջանակներուն մէջ: Շուկան, զուարճախօս ու քիչ ճըն ալ շատախօս մարդն է, իր գործով զբաղած, բայց առիթ ալ չփախցնելով զբացիին հետ կռիւ մը հանելու կամ դիմացիին հետ կատակի ելլելու, և որ առնելիքները գանձելու համար վարպետութիւն մը կը ճտածէ եթէ պարտքը չվճարելու միջոց մը գտնել չէ ճամտուքը: Գինետունը, — որ հանգրուանն է շուկային ու տանը մէջ, — կը տեսնենք նոյն տիպարը, միշտ թօհաֆ, քիչ մը գռեհիկ, շուկայելով այն սրամտութիւնը զոր քրտրութիւնը ընդհանրացուցած և կերպով մը վաւերացուցած

էր, խճելով, նարտ խաղալով, շուկային գործերուն վրայ խօսելով, կամ քովինին բքիրելով, կամ թաղին գործերուն վրայ վիճելով: Որովհետեւ, եթէ հոգաբարձու չէ, անոր ծօտ բան ճըն է, անկից աւելի բան ճը. մեծապէս կը հետաքրքրուի հանրային խնդիրներով, ճանաւանդ թաղի եկեղեցիին ու դպրոցին գործերով, թաղականի ու հոգաբարձուի խնդիրներով, և նոյն խոկ երբեմն պատրիարքարանի գործերով՝ երբ մեծ դէպքեր պատահած են. ազգայիններն է: Եւ երբ իր վէճը կամ նարտը աւարտելէ յետոյ տուն կը դառնայ, ատենը ուշ է, կերակուրները պաղած են, կիտիկն ալ բարկացած. ու գրեթէ ճիշտ կուիւի տեսարան ճը կայ հոն: Մեծապատիւ մուրացկաններուն Մանուկ աղան, որ ուսելիք աւնելու անգամ կը ճոռնայ՝ թաղին գործերովը ճիշտ զբաղած, և որ հիւրը ժամերով անօթի կը սպասցնէ թաղականի պատճառովն ճը ընելու համար անոր, ամենէն լաւ ճոռած նկարն է այդ տիպարին: Գալով էրիկ-կնկան կուրներուն, Աստանին տեսարաններուն մէջ անոնց բոլոր աչազանութիւնները կրնանք գտնել սեւեռուած. այդ կուրները մեղմ են ու վէճի ձեւի մէջ կը մնան երբ էրիկը ազգայիններն է միայն. բայց երբ էրիկը խճան է և վաստկածը գինետունը ձգած՝ գինով կ'ելլէ տուն կուգայ, կուրը այն ատեն շէնք շնորհք մեծկուրը ճը կը դառնայ, պատկերալից հայհոյութիւններով ընկերացած: Ծատ անգամ ալ կուրը բոլորովին ուրիշ նկարագիր ունի. կնիկը, կամ աղջիկները, հազուիլ շքուիլ կ'ուզեն, կամ պարահանդէս, թատրոն երթալ կ'ուզեն, և էրիկը՝ փարայէ ելլել չուզելով աստակ խենդ բաներու համար, կը նախընտրէ պուսալ կանչել անոնց հետ՝ երբեմն դուռ դրացի ժողովուր աստիճան: Երբեմն ալ, էրիկը խելօքիկ է, կանուխիկ տուն կուգայ, ձեռքի տուրակը կամ ճրարով մուկը աղջկանը կուտայ որ խոհանոց տանի, վեր կ'ելլէ, կօշիկները կը հանէ, բազմոցին անկիւնը կ'անցնի, և օլիին թախըմը շուկել տալով կնկանը հետ քէֆ կ'ընէ: — Ամենէն կարեւոր կողմերէն մէկն ալ այդ դասակարգի կեանքին, կարգուելու խնդիրն է. աղջիկտեօի տեսարանները, իրենց աղջիկը քշելու համար ճգնող մայրերուն տիպարները, միջնորդ կնկան շատ շահեկան դէմքերը, տէրտէրներն իսկ որ գործին մէջ կը մտնեն յաճախ, գործ աւրող դրացուհիները, և ասոնց ամենուն մէջտեղը՝ աղջիկ փնտռող տղան, այս զաւեշտական պատճառովն իր ամբողջ ջիզիկութեամբն ու կատակերգականութեամբը կը գտնենք Պարոնեանի Մեծապատիւ մուրացկաններուն, Ամուսնութեան միջնորդներուն և Աստանին տեսարաններուն մէջ: Վերջապէս, բոլոր ներքին կեանքի պատկերները այդ դասակարգին, այցելութիւնները, երեկոյթները, գժտութիւնները, կատակները, ասոնք ամբողջ տեսնելու համար պէտք է կարգալ Քաղաքավարութեան վրասնելը:

Բոլոր այս պատկերները գծուած են բարբերու ամենաճիշտ գիտակցութեամբ ճը, տիպարներու կատարեալ կենդանութեամբ և պատճառաւոր աշխարհի համալ արտաբերեամբ ճը, որ կարելի է զանոնք վերջնական վճռական պատկերները համարիլ Պոլսոյ հայ էջնաաթի գասի կեանքին, թանկագին անալ որ ատոնք ճշգրտութեամբ պիտի պահեն ճիշտ կեանքը այդ գասին որ փոխուելու վրայ է և որ վաղը ամբողջապէս պիտի փոխուի: Թերեւս Պարոնեան անոր համար այդ կեանքը այսչափ կատարեալ նկարած է որ ինք անոր ճէջ եղած է ճիշտ, և քիչ ճըն տլ զայն ըմբռնած, նոյն խակ ընդունած, ապրած է ճասամբ: Պարահանդէսին ու թատրոնին, պէրանքին ու քրոսէին, զարդին ու շալարին հակառակ խօսող էրիկները տեսարանի վրայ դրած ատեն, կը զգանք որ ինքը քիչ ճը կողմնակից է անոնց. տունին անկիւնը կնկան ու զաւակներուն հետ հանդարտիկ ու պոռժոռա կեանքը քիչ ճը իր խռէպն է, ու կեանքի ճէջ քիչ ճը արուեստագէտի պէս ըմբռնուած բանաստեղծութիւն չեմ կարծեր որ հասկնար կամ գէթ սիրէր: Երդէն կարգացած ատեննիկ ճիշտ պիտի տեսնէք որ զրոյը շատ ճօտիկ է իր տիպարներուն. անոնց ճիճաղելիին կը ցուցնէ, բայց վայրկեան ճը չենք նշմարեր որ ճտածող ճարգու զըուանքն ալ կը զգացնէ անոնց համար որոնք յաճախ ճիճաղելի բայց երբեմն ալ անտանելի են. ինքը ընդհակառակն տեսակ ճը հաճախ կը տարածուի իր նիւթին ճէջ, իր տիպարները ամէն կողմէն կը նկարէ, անոնց կեանքին ամէն ճէկ ճանրամասնութիւնը. քանի ճը անդամ կը պատմէ, կը խնդրացնէ զանոնք, և ինք ալ կը խնդայ անոնց հետ: Հանդիստ է այդ ճթնողորտին ճէջ: Քաղաքավարութեան վնասներուն ճէջ, բացէ ի բաց կը զուրցէ, թէեւ բառատոքսի ճեւով, թէ քաղաքավարութիւնը ճարգը նեղելու համար եղած բան ճըն է և ստոր իբր պապացոյց կը բերէ շատ ճը տեսարաններ որոնք իրարմէ ատելի զուարճալի են: Պատշաճամուտութիւնը անշուշտ յիճար բան է, բայց դատապարտել այն քաղաքավարութիւնը որ ճարգուն կ'արգիլէ տղեղ բաներ ընել և որ իր վարմունքները սիրուն, շնորհալի և իր յարաբերութիւններն ատելի աղնի ու նուրբ ընելու կը ճառայէ, ճտածողի ճորմ չէ, և Պարոնեանի պատկերներուն ճէջ քաղաքավարութիւնը առ հասարակ պարտաւում է. կը զգաս քիչ ճը՝ քաղաքավարութեան ճէճ նեղարտութիւնը շուկայի տիպարի ճը որ ճարգու ճէջ կօշիկը հանել կ'ուզէ և չկրնալուն ինքզինքը կ'ուտէ:

Բայց այն էջը ուր Պարոնեան ամենէն անգիտակից կերպով ճտանած է իր շուկայի տղին, «Միճաղ»ին Ջըօսանքն է, դիցարանական քճաճին պատկեր ճը, ճուտ ճրական ճաւեշտի էջ ճը, ուր Եւոզոս, Սիդեոս, Բաքոս, Մուստեբըր և ճեւ շատ ճը ճէճքեր յայն ճիցարանութենէն՝ ճաշտ կ'երթան

զբօսնելու, և յաւերժահարսի ծը կ'ապսպրեն ... «Թէքիր առնել ձկնափա-
ճառէն, քիչ ծը ապուխտ, շիջ ծը օղի, ձէկ երկու ձուկ կողովի ձէջ, քիչ
ծը անուխ կերակուր եփելու կամ տաքցնելու համար...»: Ասիկա ծիծաղա-
շարժ է անշուշտ նոյն իսկ իր անպատշաճութեամբ. բայց ինչ որ ըլլայ,
յաւերժահարսի ծը ձեռքը կողովով անուխ և Թէքիր ձուկը տալու համար
մարդ մեր շուկայէն անցած ըլլալու է:

Եւ կարծեմ թէ, իր տաղանդին հետ որ անուրանալի է, քիչ մըն ալ
իր ընթերցողներուն մեծագոյն մասին հետ այդ ողիի ճօտիկութիւնն էր որ
իր ծաղրին համբաւը մեծցուցած էր, և անոր ազդեցութիւնը անխուսափելի
հռչակած: Իր գաղափարները, իր համակրութիւններն ու հակակրութիւն-
ները, իր պարկեշտ, ուղղամիտ ու պարզասէր մարդու բարոյականն ալ, և
վերջապէս իր ծաղրելու եղանակը՝ որ շատ կը ճօտնայ յաճախ ժողովուր-
դին կատակելու ձեւին, գերազանցապէս հասկանալի էին հասարակութեան,
որ ա՛յնչափ իրեն մատչելի կը գտնէր այդ գրուածները՝ որ անոնց ձէջ
ծաղրուած ըլլալն անգամ հաճոյք ծը կը նկատէր: Եւ ահա ինչպէս ուժ մը
եղած էր Պարոնեան. ժողովուրդին աչքին, անիկա անպարտելին էր և ահա-
ւորը: Անոր ուժը ցուցնելու համար կ'ըսէին. «Արփարեանն անգամ կը վախ-
նա՛յ անկից»:

Գ.

Պարոնեանի գրական դաստիարակութիւնը, գրեթէ ամբողջ ինքնակազմ,
շատ ընդարձակ չէ: Նախնական ուսում ծը առած է Էտիրնէի վարժարանին
ձէջ ուր աշակերտած է Ներսէս Վարժապետեանին, և ուր իր լեզուն շատ
կանոնաւոր կերպով գործածելու չափ հայերէն սորված է. հոն ուսած է
նաեւ Ֆրանսերէնը, և նոյն իսկ քիչ ծը իտալերէն ու պուլկարերէն: Տարի
մըն ալ Յոյներու վարժարանը մտնելով յունարէնի վրայ ծանօթութիւն առած
է: Չեմ կարծեր որ պուլկարերէնն ու իտալերէնը իր մտաւոր զարգացմանը
ս եւ է օգուտ ունեցած ըլլան, բայց Ֆրանսերէնն ու յունարէնը իրեն մեծա-
պէս նպաստած են իր երգիծական կարողութիւնները մշակելու: Յոյներէն
Արիստոփան և Լուկիանոս կարդացած է ամենէն աւելի. Ֆրանսացիներէն
Մոլիէր ու բոլոր միւս երկրորդական կատակերգակները, Լապլիւշէն, Թերեսս
Վոլթերի Վէպերը, ու նորերէն Ալֆոնս Գառի Պիծակները մանաւանդ: Կա-
տակերգակ ու երգիծաբան հեղինակներէն դուրս, իր ընթերցումները լայն
շրջանակ ծը կազմած ըլլալու չեն. չեմ գիտեր թէ ո՛րչափ ծանօթ եղած

է յոյն դիւցազներդակներուն, ողբերգակներուն, քնարերգակներուն և փիլիսոփաներուն. չեմ գիտեր որ Ֆրանսացիներուն ժ.Չ. դարու հիանալի գրականութիւնը ճանչցած է, բայց անոնց ժէ. դարու դասականները, ժ.Բ. դարէն քանի ճը մեծ հեղինակներ և ժ.Թ.էն ալ զլիւսաւոր ուսանողիկները կարդացած է: Բոլոր այդ ընթերցումները հապճեպ եղած են և առանց ուսումնասիրութեան. Պարոնեանի ձեռք խորհողը պղտիկ է և գրագէտը սահմանափակ. իր ձեռք չենք գտներ մեծ զաղափար ճը, մեծ սկզբունք ճը, փիլիսոփայութիւն ճը որուն վրայ հիմնուած ըլլայ իր գործը և առանց որուն սակայն չկայ ո եւ է մեծ գրագէտ, առանց որուն չկայ նոյն խակ ո եւ է մեծ երգիծարան: Արիստոփան պահպանողական ճըն է, և իր խորունկ համոզումը պաշտպանելու համար է որ իր հեղինութեան ուժեղ ղէնքը կը գործածէ. Լուիլիանոս սկեպտիկեան խորհող ճըն է, և իմաստասիրական զարոյցներու վրայ երկայն ուսումնասիրութիւններէ յետոյ՝ անոնց ունայնն ու ծաղրելին տեսած ըլլալուն է որ կը խնդայ անոնց վրայ: Մոլիէռ Միզանթրոպին ու Թարթիւֆին ձեռք մարդկային կեղծիքին ղէմ իր մտածողի խորունկ ատելութիւնը կը բարձրացնէ: Պարոնեան անձնական փիլիսոփայութիւն ճը, տիրական համոզում ճը չունի. իր միտքը լայն ընդհանրութեանց բարձրացած չէ. օրուան մարդերով, օրուան ղէպքերով միշտ զբաղած, իր գրականութիւնը քիչ անգամ կ'առնէ այն մարդկային հանգամանքը զոր մեծ գրագէտներուն բով կը գտնենք: Իր նայուածքը տեղական շրջանակէն. զուրս չէ ելած, չէ բարձրացած այն մեծ հեղինութեան որ մարդկութիւնը կ'ընդգրկէ, և ոմանց բով անկից ալ զուրս կը նետուի, տիեզերքին ձեռք կը թեւէ, և ա՛լ բանաստեղծութիւն կ'ըլլայ: Չենք կրնար ըսել որ թեթեւ է. իմաստութիւններու, շողորթութեանց ու կեղծիքին ղէմ ճշմարիտ ատելութիւն ճը ունի զոր կը ղգանք իր ծաղրին տակ, և իր բարեկամները կը հաստատեն թէ ինք շատ ծանրդուի, խորհող, լուրջ մարդ ճը եղած է. ցաւալին այն է որ այդ լրջութիւնը գրեթէ միշտ թեթեւ ծաղր ճը ունեցած է իբր արտայայտութիւն, և հօր ու գիտակից մտածումի ճը պատեանին ձեռք չէ մտած: Եւ երբ փորձած է՝ խորհող զաւեշտաբանի էջեր գրել, գրեթէ միշտ ձախողած է: «Միժաղ»ը, բայց ի քանի ճը ուժով գլուխներէ (և անոնք ալ պարզ հեղինութեան էջեր են), ծայրէ ծայր ասոր ապացոյց է: Իր «մտածումները», որոնց մեծ մասը էրիկ-կնկան խնդիրներու վրայ են, աւելի իրենց ձեւին ճիճաղաշարժ անակակալովը կ'արժեն քան իբր զուտ մտածում: Ու շատ տկար է երբ իմաստասիրական բառատորքներ կ'առնէ պաշտպանելու, ինչպէս *Խնդութեան* ներբողը, *Մահուան ջատագովութիւնը*, որոնք աւելի իրենց արտաքին, քիչ ճըն ալ դիւրին զաւեշտականութեամբ կը փայլին քան նոր ու խորունկ զաղափարներով:

Մեծ յատկութիւն ճը, զոր Պարոնեան չէ առած իր վարպետներէն և որ էական է սակայն ու է մեծ գրագէտի համար, անոնց բանաստեղծի հոգին է, և անոնց արուեստագէտի զգացումը:

Արխատփան ծագող ճըն է, բայց միանգամայն՝ նոյն իսկ Պատանին կարծիքով՝ Յոյներուն ամենէն շնորհալի բանաստեղծը. ամենէն կճու հեղինակեան հետ, ամենէն սիրուն ու փափուկ երեւակայութիւնն ունի և ամենէն թեւաւոր քնարերգութիւնը. *Լիսիսդրադային* համով կոշտութիւններէն յետոյ, *Թռչուններուն* հրաշալի քմայքը արտադրելու կարող է. սոփեստները կը խայտառակէ, բայց *Եսբիլին* մեծ հոգին կը հասկնայ և զայն գովելու համար մինչեւ անոր քնարերգութիւնը կրնայ բարձրանալ: Լուկիանոս ամենանորր երեւակայութիւն ճը ունի, շատ նոր, շատ ճաածունձով շինուած, ու շատ արուեստագէտ ձեւի ճը մէջ արտայայտուած. և երբեմն իր ճաածունձը թեթեւ մեղամաղձութիւն ճը ունի (*ինչպէս Քարոն, Հէրմէս եւ զանազան մեռելներուն* մէջ) որ իր հեղինակութիւնը աւելի խոր կ'ընէ: Մոլիէռ, որ շատ նուազ բանաստեղծ է քան Յոյները, *Անֆիդրիտին* մէջ թեթեւ ու գոյգործիկ քնարերգութիւն ճը հնչեցուցած է ուր հեղինակութիւնը օղային փափկութիւն ճը կ'առնէ, և *Միզանթադիին* մէջ կարելի չէ չզգալ խորին տրամոթիւնը իր գժբախտ հոգիին: Պարոնեանի գործը ճայրէ ճայր ծիծաղ ճըն է. ոչ մէկ էջի մէջ յուզմունքի հետք ճը կը գտնէք. ճարդկային կեանքին առջեւ տրամոթիւնը, բնութեան խորհուրդին առջեւ վրդովումը, էականապէս կը պակսին իր գործին մէջ. յուզմունքին ամենէն ընտանի ձեւը, խանդադատանքն անգամ բացակայ է հոն. չոր է, անզութ է և կարծր է իր ծիծաղը. *Մուրացկանութեան պատմաններուն* մէջ ի զուր պիտի փնտռէք այդ խեղճուկ էակներու, այդ ինկածներու տողանցութեան մէջ զոր ձեղի կը ցուցնէ, արգահատանքի նշոյլ մը. անոնց ծիծաղելի կողմը տեսած է միայն: Իսկ բնութենէն չեմ կարծեր որ շատ բան հասկցած ըլլայ. ճովը կը սիրէր զլուտել, գրած է իր մէկ բարեկամը. *ինչո՞ւ չէ արտայայտած այդ սէրը*. ճովի բաղնիքին կատակերգութիւնը միայն կը գտնենք իր մէջ. ճովուն վրայ ըրած կատակներէն ինծի այնպէս կը թուի թէ ճովը սիրած ըլլալու է բիջ մը շուկայի տիպարի մը պէս որ օդին կոնձած ատեն ճովին նայելով քէ՛ք կ'իմանայ: Իսկ թէ երեւակայութիւն չունի, ատրկա շատ ակներեւ է. իրականէն, ու նոյն իսկ սովորականէն վեր չի կրնար ելլել. միակ մեծ «Փանթէլլոն» զոր փորձած է, *Ջրօսանքը*, հակառակ իր քանի մը շատ սիրուն կտորներուն, ապականուած է մ'էջէին, բեռնակրին ու նուազարին շատ տեղական մանրամասնութիւններով: Իր Սիդեոսն ու Եւոդոսը Եէտիդուլէ ճաշ ընելու պացոյ Սամաթրիացիի ձեւ ունին:

Յոյներէն ոչ ճիշտն իրենց ընդարձակ տեսողութիւնը, իրենց բանաստեղծ հային, իրենց նուրբ հեղինակիւնը չէ առած, այլ անոնց գեղեցկագիտութիւնն ալ: Իր արուեստը քանի ճը կոկիկ ու պարզ յատկութիւններ ունի որոնց մէջ ամուր է, բայց անոնցմէ դուրս շատ պակասաւոր է: Չէ ունեցած այն ներդաշնակ ամբողջութեանց, այն «ոչ աւելի ոչ պակաս»ին ճաշակը, որ յոյն արուեստին յատկանիշն ու փառքն է. գրած ատենը՝ բացատրութիւններու մէջէն ընտրելու և զանոնք լաւագոյն կարգովը շղթայելու աշխատութիւնը ցոյց չի տար ճիշտ. խառնիխուռն կուզան, լաւը դէշին հետ. և եթէ հայ երգիծանութեան ամենէն ուժով տաղերը Պարոնեանի մէջ կը գտնենք, ամենէն անհամներն ալ կը տեսնենք նոյն Պարոնեանին մէջ. կարգացէք «Միծաղ»ին քանի ճը չափազանց տկար գլուխները, և անոր գրեթէ բոլոր բարոյականները: Երկարարանութիւնը, կրկնութիւնները, սափակութիւնը և դուհկութիւնը երբեմն կը լեցնեն իր էջերը, լաւ էջերուն Պարոնեանը ճուղցնելու աստիճան:

Բնականաբար, քննադատը, այս անկատար գրագէտին մէջ, պիտի չկարենար կատարեալ ըլլալ: Պարոնեան մէկէ աւելի անգամներ գրականութեան վրայ դարձուցած է իր երգիծանքը և քննադատութիւն ըրած է: Իր քննադատութիւնը, Պուալոյական ողջմտութեան ճը վրայ հաստատուած, յըստակութեան, տրամաբանականութեան ու պարզութեան շատագոյնուժն է: Այդ քննադատութիւնը շատ օգտակար էր այնպիսի ատեն ճը ուր ընթացիկ գրականութիւնը այս յատկութիւններով շատ չէր փայլեր. Պարոնեան մեծապէս գովելի է ճաղրած ըլլալուն համար իր ատենի գրագէտներէն ոմանց ճառանութիւնը (տեսէք *Մեծապատիւ մուրացկաններուն* բանաստեղծին ճառը), սմանց ալ ոճանդութիւնը (տեսէք «Միծաղ»ին մէջ ճով մտնելու հեղնական նկարագրութիւնը), ոմանց բանաբաղութիւնները և ուրիշներուն իմաստակութիւնները. արժանիքն ունեցած է ցուցնելու թէ յաճախ բառերու վրայ ճիշտն կը դառնային արձակն ու ոտանաւորը, և թէ այն խառնակ աշխարհաբարը սրով կը գրէին՝ լեզու կոշուելու արժանի բան չէր, և գրեթէ ճիակ գրագէտը եղած է որ, մինչդեռ ուրիշները, գրական cabotinageի ճը մէջ, ճեճ ճարգու կատակերգութիւն կը խաղային՝ անընդատ իրար խնկարկելով, ճճճարիտ գրագէտի համեստութիւնն ու արժանապատուութիւնը պահած, պոռոտասխտութենէ ճիշտ զուշացած, գովեստներուն ճիշտ անտարբեր մնացած և ուրիշներուն իրերագովութիւնն ալ հրաշալի կերպով ճաղրած է (տեսէք *Իրերագովական ընկերութիւնը* «Խիկար»ին մէջ): Միայն թէ այդ քննադատութիւնը, ամուր, իրաւացի, և իր ատենին համար շատ պատշաճ՝ այսօր թիչ ճը ճայրայնել կ'երեւայ ճեղի կամ ճանաւանդ անճուկ. իր յատակութեան

և պարզութեան սիրոյն ձէջ երբեմն այնչափ առաջ գացած է որ ճեղի խոր-
հիլ կուտայ թէ նրբութիւնը, նոյն իսկ եթէ գեղեցիկ ըլլար, պիտի շնորհ
չգտնէր իր առջեւ՝ քանի որ պարզութեան դէժ ճեղանչում ճըն էր: Ոճի
ճայրայեղ նրբացումները ծաղրած ատեն այնպէս բացարձակ է՝ որ «ոճ»ը
չ'ընդունիր կարծես. Տիկին Տիւարի Մայրացիին նուիրած թատերաձեւ քն-
նադատականին, — ամենէն ընդարձակն ու կարելորը իր քննադատականնե-
րուն, — շատ իրաւացի դիտողութեանց հետ (որոնց շատը այնչափ դիւրին
են որ այսօր անիծաստ կը գտնենք զանոնք վիշած և շեշտած ըլլալը), կան
երբեմն դիտողութիւններ ալ որոնք ճայրայեղ են. որովհետեւ Տիկին Տիւար
ընկերութիւնը «ճարգկային փունջի» ճը պատկերով ցուցուցած է, Պարոնեան
երկու էջ կը լեցնէ ճաղրելու համար այդ նմանութիւնը որ վերջապէս ան-
կարելի չէ: Ազգային Ջոջերուն ձէջ, եթէ ճաղրը ճիշտ զօրաւոր է, ան-
ձերուն գրական արժէքին հետ համեմատական չէ ճիշտ: Այս ինչ լրագրա-
պետը որ քանի ճը վէպ թարգմանած է, աւելի յարգանքով ճարուած է
— եթէ կարելի է այսպէս ըսել, — քան Միսաքեանի պէս ճեժ գրագէտ ճը,
զոր Պարոնեան խեղկատակ տիպարի ճը ձէջ պզտիկցուցած է: Ջոջերու այդ
գլուխը, որ՝ հակառակ շատ փառուն ըլլալուն՝ անիրաւութիւն ճըն է, աւելի
դատաւարտելի կ'երեւայ երբ խորհիւնք որ Սվաճեանէն աւելի, Միսաքեանն է
Պարոնեանի բուն նախակարապետը. Պարոնեան, զանի ճիւայն յաւակնոտ ու
ճաղրելի ապիկարի ճը պէս ներկայացնելու տեղ, կրնար գնահատել ճեժ
արժէքը այդ անտեսուած ճարդուն, որ եթէ Պարոնեանի երգիճական դիւտե-
րուն առատութիւնն ու անակնկալը չունի, շատ խկատիպ ու աւելի խաճնող
հեղեութիւն ճը գորճածած է, աւելի գրագէտ է և շատ աւելի բանաստեղծ
ու խորհող ճիւայ:

Թերեւս քննադատութեան սխալ ճը ըլլայ ուսումնասիրուած հեղինա-
կին ձէջ ցուցնել ինչ որ չունի՝ փոխանակ ունեցածին վրայ խօսելու: Բայց
այս պակասները անոր համար անհրաճեշտ է ցուցընել որ անոնք այդ ճեժ
ու կարելոր յատկութեանց բացակայութիւնը չեն Պարոնեանի ձէջ, այլ ճա-
ճանակի ու ճիշտվայրի աղդեցութեանց տակ անոնց անզարգացումն ու տկա-
րացումը: Այս այսպէս, երբ նշանակենք Պարոնեանի ձէջ իր ունեցած և ճշա-
կած յատկութեանց հետ անոնք ալ զոր չէ կրցած ճշակել, իր դէճըր աւելի
կը ճեճնայ, որովհետեւ, պէտք է ճիշտ ասիկա շեշտել, եթէ իր գրածական
անձկութիւնը զինքը չպարտաւորէր քիչ ու հապճեպ կարգալու, շատ ու
հապճեպ գրելու, և եթէ իր շուկայի ձէջ երկարատեւ կեանքը շուկայի տղին
ու ճաշակը իր ձէջ չարճատացնէր, Պարոնեան կրնար ըլլալ այն խորհող-
արուեստագէտ-գրագէտը որ չէ եղած: Իր գորճին ձէջ բանի ճը կտորներ

կան որոնք ասոր ազայոյց են. բանի ճը անդամ, օրուան զւպերբուն, տե-
գական ճասնաւորութեանց սովորական ու անձուկ հզօնութենէն վեր կլաճ և
ճինչեւ ճտածան ճմայքը բարձրացաճ է. իր Մեռելոց խօսակցութիւնն-
բուն ճէջ (Խիկար) ուր շատ գեղեցիկ գաղափարով ճը կը ցուչընէ ճար-
գուն անենէն աչխու ճգացուճներուն ճեւաճ հոգիները որոնք իրարու հետ կը
խօսին, ճէկը (Գութ և Եւրարատիւն) ճտածողի էջ ճըն է, ճեճ նըր-
բութեանը գրուաճ: Եւ Միճաղին Ջրօսանքին ճէջ, առջի անճաշակութիւն-
ներէն յետոյ, շատ գեղեցիկ և անբողջապէս յունական է վերջին ճասը ուր
գիցարանական էակներուն ճինովութիւնը կը պարզուի, ճուարթութեան աղ-
ուար փթթումով ճը. այն կտորը ուր անները կը քնանան և հիպնոս քունի
աստուաճը անոնց վերեւ արթուն՝ անոնց երազները կը պատճէ, խորհողի
նուրբ սրամտութեանը ճը գրուաճ է. ու ճշմարիտ բանաստեղճութեան ճեշա
ճը կ'անցնի, ճատ փափուկ, այն պզտիկ հատուաճին ճէջ ուր Բարոյականը,
խճելով ճրաղաճ գիրբերուն յանկարճ կը ցուցնէ: Հեռուէն անցնող անճայն
աստուաճը ճոր ոչ ճէկը կը նշմարէ իր ուրախութեան ճէջ:

ԲՍՐՈՅԱԿԱՆ.— Սա հեռուէն անցնողը կը տեսնէք:

ԱՄԷՆՔԸ.— Այո՛, Ժամանակն է որ կ'անցնի:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ.— Կանչե՛ճ:

ՄԻՄՆԱ.— Թող ասը անցնի... ճներ ուրախանանք, ճուարճանանք և
Ժամանակը ճեր ուրախութեան վրայ նախանճելով թող անցնի:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ.— Ո՛րքան ալ ճուտ կ'անցնի:

ԲԱՔՈՍ.— Իճ առջեւէս ճի կրնար յաճրաքայլ անցնիլ:

Ուրախութիւններուն ճէջ, ճամանակին անճայն ու հեռուար անցքին
այս կարճ ճգայութիւնը ճշմարտապէս ճմայլելի է: Արդէն բանաստեղճ-
խորհողի գաղափար ճըն է որ Բարոյականը՝ Ջրօսանքին ճէջ՝ Գինիի ու Հա-
ճոյքի գիրբերուն հետ ճուարճանալու կ'երթայ. Բարոյականը, որ Միճաղին
ճէջ յաճախ ճանճրանալի է ճանաւանդ երբ խորհրդաճէ, հոս անէն կեղճա-
ւորութենէ հեռու՝ Հաճոյքին բարութիւնն ու ճաքրութիւնը ընդունելով, պաշ-
տելի է, և աչգ Բարոյականը Պարոնեանի ճշմարիտ բարոյականն է, որ կեղ-
ճաւորութիւնը ճիշտ ասաճ է և հաճոյքը սիրելու ճէջ ճերը ճէ գտաճ:

Ասոնք հաղուաղիտ խորշիկներ են բարճրագոյն արուեստի ճը որ քիչ
կ'երեւնայ Պարոնեանի գորճին ընդհանուր կողա ճուարթութեան ճէջ: — Ինչ
որ Պարոնեան ճիճա ունի, — ճեր Հոնաթի ճասակարգին կեանքն ու վիճա-
ղճութիւնը անենէն կատարեալ ճճերով պատկերացնելու և անոր ոգին, սրա-
ճտութիւնն ու լեզուն անենէն անկորուստ յիշատակարանին ճէջ սեւեւողն
եղաճ ըլլալու ճեճ արճանիքէն ճատ, — իր յատկութիւնը, իր ճօրութիւնը,

այն ճանաւոր ուժը՝ որուն վրայ խօսած աստեղնիս պէտք է գլխարկինս շատ բարձր հանեք, իր կատակերգականի զգացումն է, իր *Vis comical* :

Հոտ իր ուժը ամենամեծ է, տիրական է, հիացումի կը պարտաւորէ: Զգալապէս՝ ձիրք ծըն է իր մէջ, բնական հզօր կարողութիւն ծը, արդիւնը իր խառնուածքին և ընթերցումներով ալ զօրացած: Առանց ճիգի, և ապշեցուցիչ առաւուրեանք ծը ճանրամասնութեանց, կը գտնէ ծաղրելի կողմը անձին կամ տեսարանին, և զանի կը նկարէ, կը շեշտէ, ճարիտ մէջ կը սեւեւէ ամենէն չափասուած բացատրութիւններով, ամենէն նոր ու «գտնուած» նմանութիւններով: Այդ *saillies* երէն ափերով կարելի է բաղել *Ջոջերուն*, *Խիկարին*, *Մեծապատիւ մուրացկաններուն* մէջ: Իրաւ է որ գրագէտին տկարութիւնը երբեմն կ'ազդէ իր այդ կարողութեան վրայ ու կը թույլնէ զայն. աստով յաճախ ինքզինքը կը թուի ճողնալ, ամենէն հզօր ցայտուցքին քով ամենէն տափակ կատակը կը դնէ, կատակերգականին հասարակութենէն չի խուսափիր, կամ անձաշակութեամբ կ'երկարէ, կը կրկնէ, շատ կը գործածէ զեղեցիկ զազափար մը որ ունեցած է: Կարելի չէ նաեւ չտեսնել որ իր սրամտութիւնը երբեմն շուկային սրամտութեան ընթացքը կ'առնէ, որ շատ խկատիւկ և համեղ է, բայց գոռհիկ բան մը ունի: Երբ ծանօթ անձի մը համար կ'ըսէ թէ «ճեւած դիշերը երեք տեղ կրակ ծագեցաւ», շուկայիին սա տեսակ կատակները կը յիշենք. «Ան ճարգուն երեսը տեսնողին վեց օր գործը չի յաջողիր»: Ասիկց գատ, յաճախ ալ, իր զաւեշտի ըմբռնումին մէջ, *Մոլիէռի* ազդեցութիւնը չափազանց յստակ և սկներես է. իր երկու խաղերը, որոնք՝ թէեւ զուարճալի՝ զրականապէս իր ամենէն տկար գործերէն են, (*Ատամնաբոյժ Արեւելեան* և *Պաղտասար աղբար*) շատ *Մոլիէռ* կը հօտին, և երբեմն տեսարաններ ունին որոնք կատարելապէս *Մոլիէռէն* փոխադրուած են, և *Ֆրաուսերու Մոլիէռէն*: Այսպէս իր *quiproquos*ները, զաւեշտական կացութեան մը հակառակ կողմէն կրկնութիւնը, շատ ապուշ տկարները որոնք կը խաբուին, շատ ճարտիկ տխարները որոնք կը խաբեն, ասոնք ամբողջ *Մոլիէռ*ին են, և ասոնք պայմանադրական զաւեշտականութիւն մը ստացած են որ՝ Պարոնեանի մէջ հայացած և շատ անգամներ գործածուած՝ անհամ կ'երեւնայ: Անցողակի պէտք է ըսեմ սակայն որ, եթէ այդ խաղերը անյաջող են իբր ամբողջութիւն՝ և գլխաւորապէս այդ նմանողական գոյնին համար, եթէ անոնք (ինչպէս շատ մը ուրիշ հատուածներ ալ Պարոնեանի մէջ) *procédé* կը զգացնեն (արհեստին լեզուով խօսելու համար), Պարոնեան անտարակուսելի կերպով ունեցած է՝ իր կատակերգականի զգացման հետ, թատերական կարողութիւնն ալ: Այդ երկու խաղերուն կացութիւնները չին են, բայց տեսարանները շատ վառվառն, խօսակցութիւնը միշտ արագ

և աշխոյժ, ու գրեթէ միշտ շատ բեժական: Ասոնցմէ զատ, Պարոնեանի գործին մեծագոյն մասը թատերական զդացուճով ճը շինուած է արդէն. Մեծապատիւ մուրացկանները, որ վէպի ձեւով գրուած է, կատարեալ թատերդուժին ճըն է, հիանալի բարբի զուեշտ ճը, (ուսուհայերը զանի խաղի վերածած ու մեծ յաջողութեամբ ներկայացուցած են). տիպարները այնպէս յտակ ու կարկառուն դժերով նկարուած են, տեսարանները այնպէս սրոշ և արտոյ են, խօսակցութիւնը այնպէս բեժական է, որ կարդացած ատեն իսկ թատերական պատկերներու առջեւ գտնուելու տպաւորութիւնը կ'ունենայ ճարգ: Մեծապատիւ մուրացկանները, Ալաֆրանկային հետ, հայերէն լատադոյն կատակերգութիւնն է: Այդ թատերական զգացուճը և dialogueի սքանչելի կարողութիւնը կը գտնենք Պարոնեանի Ատանին տեսարաններուն, Քաղաքավարութեան վնասներուն, իր բոլոր կտորներուն մէջ ուր բարբի պատկերներ ցոյց տուած է: Իր միտքը այնչափ վարժ է իրերն ու դէպքերը շարժման մէջ տեսնելու որ երբ ուզած է Լապուիշեւի պէս ընդհանուր տիպարներ գծել (Ազահը, Կասկածոտը, Նեղսիրտը), փոխանակ նկարագրիներու հեղինակին պէս՝ տիպարներուն երգիժական հոգեւանութիւնն ընելու, անոնց շարժումներուն կատակերգութիւնը գծած է՝ խօսակցութիւններով ոգեւորուած տեսակ ճը կարճ զուեշտախաղերու մէջ:

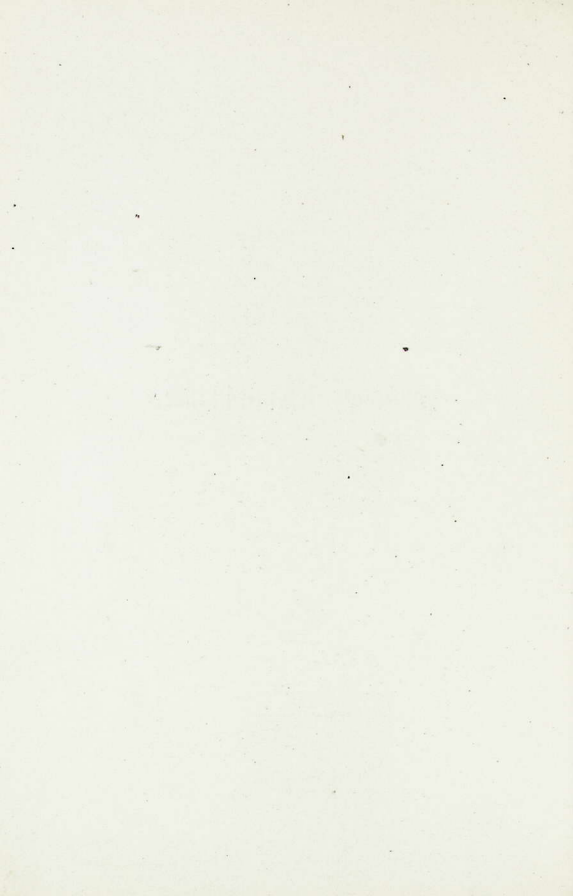
Պարոնեանի զուեշտականին մէջ դիտելու կարելոր ուրիշ բան ճըն ալ կայ: Այդ զուեշտականը տիպարներու ճշգրիտ օրինակութեմէ ճը, բարբերու իրապաշտ պատկերացումէ ճը չի ճնիր միշտ: Մեր աճէն օր տեսած ճարդերն ու դէպքերը յաճախ իրենց բնական հաճեճատութիւններուն մէջ այնպիսի կատակերգական հանգամանք ճը ունին որ ինքնին նոյնութեամբ կրնան դիտողի ճը զուեշտի նիւթ ճատակարարել. ճոքեր կան որ իրականին կատակերգականը ըճբունելու և զայն իր ճշգրտութեամբ արտայայտելու հետաճուտ եղած են, — աշխատութիւն ճը որ աւելի փափուկ և աւելի դժուար է, և ուր զուեշտական կարողութեան չափ պէտք է հոգեբանի և նուրբ դիտողի կարողութիւններ: Դիտողութեան վրայ հաստատուած այս զուեշտականը չէ Պարոնեանինը. այդ զուեշտականը, ինչպէս իր գլխաւոր ճատախաղար Մոլիէրինն ալ (միարտերու Մպլիէրին), իրականին չափազանցութեան մէջ կը կայանայ, և Մգափիէն զայն կը կոչէ le comique insolent (լիբք կատակերգականը): Զուեշտաղիբը բարբերն ու տիպարները կը դիտէ, ընդհանուր գճերու մէջ կը տեսնէ անոնց կատակերգական կողմը, և զանոնք կ'արտայայտէ ճայրայեղ խոշորացումով ճը ուր երբեճն, թէպէտ իրենց հիճքը ճիշդ է, անբնական, անհաւատալի կը դառնան, և ատով իսկ աւելի ճիճաղաշարժ: Ասիկա կրգիճանքը չէ, ասիկա ճաղրանկարն է (caricature): Պարոնեան գերազանցապէս ճաղ-

րանկարիչ ճըն է: Իր Պաղտատար աղբարը, Օգուէն փաստարանը, Մեծապատիւ Մուրացկաններու Մանուկ աղան, Արխողոճ աղան և ճիւս անձերը, իր բոլոր Պոլսական տիպարները ճ'իշդ են իրենց ճեճ գծերուն ճէջ, բայց՝ ճայրայեղօրէն չափազանցուած՝ անենքն ալ ճաղրանկարներ են: Մաղրանկարներ, և Հրաշալի՛, իր Ջոջերը, որոնց ճէջ իր սրածառութիւնը իր անենէն առայդ հունձքը տուած է և որոնց ճէկ քանին ճշճարիտ հրաշակերտներ են ճաղրանկարչական գրականութեան: Մաղրանկար, Միճաղին ճէջ Ալգային ժողովի երկու նիստերուն պատկերը, այնչափ պաշտելի կերպով չափազանցուած և ա՛յնչափ ճիճաշաշարժ: Մաղրանկար՝ իր Պոլսոյ թաղերուն մէջ պտոյտը, ուր՝ թէեւ անհաւասար չաջողութեամբ ճը՛ Պարոնեան ճաղրանկարային համապատկերներով ցուցուցած է Պոլսոյ ղլխաւոր թաղերու հայ աղգարնակչութեան հոգեբանութիւնը: Ատոնց ճէջ, Պարոնեան ի՛նքն է, իր ամբողջ ուժովը կ'երեւնայ, իր տարրին ճէջ է. սեռ ու բացատրութիւն՝ իր ստեղծուճն է:

Եւ այսպէս, իբր ճաղրանկար նկատուելով, այդ բոլոր էջերը իրենց ճճարիտ նշանակութիւնն ու արժէքը կը ստանան. կոշտութիւնները բնական կը դառնան, չափազանցութիւնը կ'արգարանայ և յատկութիւն ճը կ'ըլլայ, և փոխանակ ճտածուճ, նուրբ ղիտողութիւն և ճճրիտ ոճ փնտռելու, գոհ կ'ըլլանք այդ անակնկալ ու հարուստ հեգնութիւնը գտնելով որ ճեղ աղու պէս կը ինդացնէ և որ ա՛յնչափ բնականօրէն կը բղխի:

ԵՐՈՒԱՆԻ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ

Մանուէլեան՝ զոր ճանչցած եմ ձեր Պոլսոյ սքանչելի Կեդրոնականին դրասեզաններուն վրայ՝ (ուր զանազան անկիւններէ եկած խումբ ճը հայ աղաք, մտաւորական գերազնիւ խանդավառութեամբ ճը բորբոքած, իրարու խօսք տուին «բան ճը ԸՄԱՎ» ոչ ճիւղն ճեր աղգային խոնարհ շրջանակին, այլ նոյն խակ աւելի բարձր շրջանակներու ճէջ), նախ յարած է քիճիազդիտութեան ճիւղին, որ իր տարփանքն ու երազը կը կազճէր դարոցի օրերուն: Մոնիթիլէ և Փարիզ՝ հինգ վեց տարուան ուսումնասիրութեանց ճիջոցին, իր ճիւղքը, դճնդակ թափառումով ճը, տարուբերեցաւ քիճիազդիտութեանէն բճըշկութիւն, բճըկութիւնէն բնախօսութիւն, կրքեք սակայն չբաւականանալով իւրացուած գիտական ճանօթութիւններովը, ճիշտ սեւեռած՝ անճանօթէն տարր ճը խղելու, արդէն եղածին վրայ նորութիւն ճը աւելցնելու խոտային: Իր մտահոգութիւններն ու իր փառասիրութիւնները անեւէն կանուխէն ու անեւէն ճօտէն ճանչցողներէն ճէկն էի. գիտէի իր իճացականութեան արտասովոր սրութիւնը, և ճիրանգամայն այն պարզ, ինքնակազճ բայց ազատ ու բազճակողմանի մտաւոր դաստիարակութիւնը զոր ինքըինքին տուած էր. գիտէի որ Իպսէնը, Ֆլուպէնը և Ճէքսբիրը իր հիացումներուն ճէջ կ'նղբայրանային Վիւրցին, Քլաւ Պեւեարին ու Քահայլին և թէ իր ճիւղքը՝ այսպէս՝ անէն բանէ աւելի կը հետաքրքրուէր ոչ թէ չոր ու իճաստակ ու գոց մասնաւորութեանց, այլ ճեճ գաղափարներուն, բնգհանուր տեսութիւններուն, իրերուն անբողջութիւնը բացատրել ճգտող վիթխարի ճեռնարկներուն՝ որոնց ճէջ Գիտութիւնն ու Արուեստը կը խառնուին ու կը նոյնանան: Եւ վտահ էի որ եթէ յաջողէր իր բաղճանքն իրադարճել, արդիւնքը զոր ճեռք պիտի ճղէր՝ աննշան ճանրամասնութեանց մասին հասարակ գիտողութեանց շարքին պիտի. չպատկանէր, այլ պիտի ԸՄԱՐ գիւտը դեռ ճիշճարուած կարեւոր իրողութեանց, որոնցճէ կեանքի գերադոյն խորհուրդներուն ճեկնումը լուսաւորող տեսութիւններ բախէին: Եւ Մանուէլեան իրականացուց իր վրայ դրուած յոյսը: Հինգ տարուան դեղերումէ յետոյ, օր ճը, հիւսուածաբանական վերջին աշխատութեանց մասին խօսող գրքոյկ ճը ճեռքը անցաւ. անոր բնթերցումը գիւնքը խանդավառեց, ու զգաց որ այլ նոր բացուած, գերազանցօրէն զբուսարին ու փափուկ, ու դեռ այնքան ճթութիւններով ու ճացառներով կընճոտած ճամբուն ճէջ՝ իրեն համար բան ճը կար Ընելու: Իր ուղին գտած էր: Կողճիի գորճերը կարգաց, Ռամոն ի Քահայլի ուսումնասիրութիւններն

ձեռք ձգեց «նոր»ին ի խնդիր իր Հետապնդումին ճէջ, նշանաւոր գիւտ ճը եղաւ, որուն Հետեւանքով Հիւսուածարանութեան ճէջ ճնաւ վարկած ճը, nervi-nervorumի վարկածը, զոր Մանուէլեան յղացաւ և որուն Տիւվալ իր Համախոհութիւնը յայտնեց, Տիւվալի «ամիսօրից»էն ի վեր այդ գիտութեան ճէջ երեւցած ամենէն կարեւոր վարկածը և որուն անդրադարձ աղբեցութիւնը ճեճապէս բեզուն պիտի ըլլայ կենսաբանութեան և բժշկութեան ճէջ: ԾՅի փետրուարին Կենսաբանական Ընկերութեան ներկայացուած աշխատութեան ճը ճէջ (Contribution à l'étude du bulbe olfactif, hypothèse des nervi-nervorum) Մանուէլեան երեւան կը բերէր իր գիտողութիւններն ի ճասին կեդրոնախոյս ջղային նեարդներուն. «Մինչեւ Հիճա, կը գրէ Մաթիաս Տիւվալ, այդ կեդրոնախոյս նեարդները ճինչեւ Հատիկներու խաւը ճիայն Հետազօտուած էին: Նոր աշխատութեան ճը ճէջ, Պ. Մանուէլեան զանոնք Հետազօտած է, ճուկին ու կատուինօքով, ճինչեւ Հոտաւական կճիկներուն խաւը, այսինքն ջղօններու ճիջեւ յօգաւորճան ամենազեղեցիկ տիւարներէն ճէկուն խաւը: Այդ նեարդները, կ'ըսէ Մանուէլեան, անոնք ուղղադիճ, ճէկ ճասը կորածեւ, ընդհանրապէս Հարկոնական ուղղութեամբ ճը կ'ընթանան ճ'երճակ նիւթին ճէջ, յետոյ յանկարճ կը դառնան՝ յաճախ ուղիղ անկիւն ճը ճեւացնելով, գորջ նիւթին ճէջ կը թափանցեն, ջեղ կամ ուղղահայեաց գճով ճը անոր ճէջէն կ'անցնին ու կճիկներուն ճէջ կը ճտենն...: Մենք զննեցինք Պ. Մանուէլեանի պատրաստած կտրածքներէն ջատերը. անոնք ճեղի անհերքելի ապացոյց ճը ըլլալ կը թուին այդ կեդրոնախոյս ջղային նեարդներու գոյութեանն ու անոնց ճ'իջդ այն գճին վրայ վերջաւորուելուն ուր ջրջապատային Հոտաւական ջղօններու գլան-առանցքային երկարաճղունները կեդրոնական Հոտաւական ջղօններու բրոթորըզճայի երկարաճղուններուն Հետ կը յօգաւորուին: Բայց աւելին կայ դեւ. այդ կեդրոնախոյս նեարդներէն ճաս ճը՝ Պ. Մանուէլեանի պատրաստած կտրածքներուն նայելով՝ անտարակոյս կը վերջաւորուին Հոտաւական կոճ'ղէզլին Հատիկներուն գճին վրայ: Արդ այդ Հատիկներէն երկարաճղուններ կը տեսնենք որ կ'իջնեն և կ'երթան կճիկներուն ճէջ կը վերջաւորուին: Ուրեճն այստեղ կը Հաստատենք կարգադասութիւն ճը որ բոլորովին Հանգունատիւ է ցանցնիկին ճէջ Քահայի երեւան Հանաճին: Հոտաւական կոճ'ղէզլին Հատիկները այստեղ այն ըլլալ կը թուին ինչ որ են «սրոնճիւղաթ»ները ցանցնիկին ճէջ. այդ Հատիկները, կեդրոնախոյս նեարդներու ճիջնորդութեամբը, ամբողջացոյցիչ ճաս ճը կը կազմեն Հաղարդիչ ջղթայի ճը, այսինքն թէ՛ այդ նեարդներէն ընդունելով ուղեղին ճէջ ճնամ գրգռում ճը, ջայն կը փոխանցնեն կճկային յօգաւորումին: Պ. Մանուէլեան այս անդամալնական կարգա-

դասութեանց վրայ ամբողջական աշխատութիւն ճը կը պատրաստէ, որուն նորութիւնը չենք ուզեր խամբել՝ ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ տալով: Բայց այժմէն իսկ, մեր աշխատակիցը, այս անգամազնական իրողութեանց հանդէպ, կ'եղբակացնէ, մեզի հետ, թէ գոյութիւն ունին ճշմարիտ «նեոլո-նեոլոտոմ»ներ (Չիդերու Չիդեր), այսինքն ջղօններ, կամ ջղօններու շղթաներ որոնք ջղային տարբերու ամխաձեւ գործունէութիւնը կը վարեն:»

Revue Scientifiqueի այս յօդուածը ուրիշ բան չէր բաց եթէ 1898ի տարեշրջանին վերջին դասը զոր Տիւվալ արտասանեց Բժշկական Համալսարանին մէջ, և ուր ջղային դրութեան վրայ Կոլճիէն ի վեր կատարուած նոր աշխատութեանց մասին ընդհանուր տեսութիւն ճը ընելով, մասնուոր գոհունակութեամբ ճը և հզարտութեամբ ճը կը յիշէր Մանուէլեանի հետազոտութիւնները: Առաջին անգամն էր որ հայ գիտունի ճը անունը այս հանդիսարարութեամբ կ'արտասանուէր Փարիզի Համալսարանին բեմէն. և այլ օրէն, Մանուէլեան իրաւունք կը ստանար լայն բաժին ճը ունենալու այն հիացական երախտագիտութեանը մէջ զոր ժողովուրդ ճը կը պարտի իր մեծ զաւակներուն:

Մանուէլեանի միւս աշխատութիւններէն պէտք է յիշել 99ի ճայլսին Կենսաբանական Ընկերութեան ներկայացուցած իր մէկ հետազոտութիւնը (Ջղային նեարդի ճը բնաշրջութիւնը սաղմնային վիճակէն մինչեւ արբունքի վիճակը), հետազոտութիւն որ կոչուած է ընդհանուր բնախօսութեան մէջ կարեւոր կիրարկումներ ունենալու: Պէտք է յիշել իր հինգերորդ հզորութեամբ (Հոտառական կոճղէլին կեդրոնախոյս նեարդները և կեդրոնական հոտառական ջղօնները) որ կ'աւարտի սա հարցումով՝ «Արդեօք բոլոր ջղային նեարդները «նեոլո-նեոլոտոմներ չունին», հարցում որ տարօրինապէս կ'ընդարձակէ այդ մեծ խնդրոյն հորիզոնը և որուն լուծումին գծուարին ու կենսական գործը Մանուէլեանի ամենէն սիրական ձեւնարկներէն մէկը պիտի ըլլայ: Իր վերջին հրատարակած աշխատութիւնը (Տեսողական ջիլին կեդրոնախոյս նեարդները) այլ հարցման լուծումին համար կատարուած առաջին ճիգերէն մէկն է՝ միւլեոյն տեսակէտով հոտառական գործարանէն յետոյ տեսողական գործարանին մէջ փորձուած հետազոտութեամբ ճը:

Իր «Տարբեր Հիւսուածաբանութեան» ճագիտարական գրքին երկրորդ տպագրութեան մէջ, Տիւվալ երկարօրէն կը խօսի Մանուէլեանի աշխատութեանց վրայ: Մանուէլեան, այսպէս, գիտութեան մէջ այլ եւս զստական անուն ճը դարձած է:

Ընն որ այս ամբողջը ըրաւ, — և այս ամբողջը նախերգանք ճըն է

լսի, — քսանեւութ տարու երիտասարդ ճըն է, դեռ պարզապէս բժշկութեան ուսանող, և իր այս յաղթական սկզբնաւորութիւնը անօլ ճանաւանդ թանկագին է որ ան տեղի ունեցաւ ճիւղի ճը ճէջ որ բարձրագոյններէն ու ալ-նուագոյններէն ճէկն է գիտութեան ճիւղերուն, քանի որ ճարդկային կեանքին ճերենալարճան աճեէէն նուրբ գաղտնիքները լուճել կը ճգտի և վաղը ճեր կեանքին գերագոյն խորհուրդին, Մտաճճան, ճնուղին ու կաղճաւորճան բացատրութիւնը պիտի թերեւս տայ ճեղի: Այսպիսի սկզբնաւորութիւն ճը, այդ տարիքին և այդ պայճաններուն ճէջ, իրաւունք կուտայ ճեղի յուսալ որ Մանուէլեան Ի. Գարու գիտական ճիշտագային աշխարհին ճեճ գէճքերէն ճին պիտի գառնայ (1):

Փարիզ, 1900

(1) Քիչ յետոյ այն օրերէն ուր այս յօդուածը երեւցաւ, Մանուէլեան կը մտնէր Փասնէօրեան հաստատութիւնը ու կը սկսէր հոն շարք մը մանրէարանական հիւսուածախօսութեան ու նոյն իսկ մանրէարանութեան վերարիտող ուսումնասիրութեանց եւ հետախուզութեանց, որոնց մասին իր հաղորդագրութիւնները լոյս տեսած են Հաստատութեան պաշտօնաթերթին մէջ կամ Տօքթ. Ռուի միջոցով ներկայացուած են Գիտութեանց Ակադեմիային: Ատոնց շարքը, որ երկար է, պակասեցաւ կատաղութեան միջբրտղին գիտովը գոր յաջողցուց Մանուէլեան երկու տարի առաջ, եւ որ միայն պիտի բաւէր զինքը նկատելու համար իբր մին սակաւաթիւ մեճ գիտուններէն որ մեր ցեղէն ելած ըլլան: Իր գիտական գործին այդ երկրորդ ու կարեւորագոյն շրջանի աշխատութեանց վրայ տեսութիւն մը անշուշտ օր մը պիտի յօրինէ մեր գիտուն հայրենակիցներէն մին:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ

(Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ)

Ռուսահայր որոշած են — եթէ անշուշտ Կովկասի ձեջ այժմ տիրող եղերական պայմանները ներքն — հանդիսաւորապէս տօնել Արաբեանի հարիւրամեակը: Այս առթիւ կ'ուզեմ՝ յետագայ ձեկի քանի նկատողութիւններով՝ Վէրք Հայաստանիի երգչին անդուգական դէմքին վրայ անդամ ձը եւս հրուիրել ձեր ժողովրդին հիացական ուշադրութիւնը:

Այն ուսումնասիրութեան ձեջ զոր ութ տարի առաջ նուիրած էի Արաբեանին, ջանացած էի իր ուսուցչի, գրագէտի և հայրենասէրի գործին համայնապատկերը լայն դժերով նկարել և անոր նշանակութիւնը բացատրել, ու իր գրական արտադրութիւններէն մասնաւորապէս Վէրք Հայաստանիին վրայ ծանրացած էի: Այսօր պիտի զբաղիմ ձիւնի իր գրականութեամբը, որուն դառնալ այնքան քաղցր է որքան վերացեղելը հրաշագեղ բնանկարի ձը:

«Բնանկար» ձրն է՝ իրօք՝ Արաբեանի գործը, բնանկար ձը ասորբինապէս ճոխ, հզօր ու երիներանգ, անսպառ աղբիւր բերաղան տպաւորութեանց ու խորհրդածութեանց: «Վէրք Հայաստանի»ն հոն կը կազմէ տիրական տարրը, — լե՛ւր, ամպերու ձեջ կորսուած իր ձիւնապակ ու վե՛հ կատարներովը, իր արհաւիրքներով լեցուն գահալէ՛մներովը, իր կանաչագեղ ծաղկալից կողերովը, իրձէ բղտող արծաթափայլ առուակներովը, բոլորը՝ թանձր խաւարի ձը ձեջէն ծագող նոր արեւի ձը արիւնովը դուռաւորուած: Բայց՝ «Վէրք Հայաստանի»ն, որքան ալ ամենէն կարեւորը Արաբեանի գործերուն, ձիակ նշանակալիցը չէ անոնց ձեջ. բազմաթիւ, բազմաձեւ են անոնք, և անոնց ամենէն աննշանին ձեջ իսկ հանձարի նշոյլ ձը կարելի է գտնել. լերան շուրջը՝ կը տեսնես անհուն յաշտալայր ձը, հոս արօտ ձը քաղցր ու հանդարտիկ ուր հօտերը կ'արածին հովուին սրինգով, անդին անտառ ձը խորհրդաստուեր ուր գաղաններ կը թափառին, հոս՝ սրբապաններ հին փլած քաղաքի ձը նշխարներուն, այնտեղ պարտէզ ձը ուր ճանուկներ կը խաղան, անդին՝ հորիզոնին մօտ՝ բերդի ձը չարագուշակ կմախքը:

Ժողովածուն զոր Պ. Տէր-Սարգսեանց հրատարակած է՝ կը պարունակէ ձեկի երրորդը ձիւնի Արաբեանի երկերուն. մեծագոյն մասը կը մնայ անտիպ, և կամ՝ ձիւնի Կոռնիկ Հայոց Աշխարհի հին ամսագրին ձեջ (որ այժմ անգտանելի է) 45 տարի առաջ հրատարակուած և հայ արդի սերունդներուն անձանթ մնացած: Ատոնցձէ է Ջանգին զոր Պ. Տէր-Սարգսեանց կ'անուանէ «Արով-

եանի բոլոր գրուածքների թագն ու պսակը» . զովետար ծայրայեղ է, (սրով-
հետեւ «Վէրք Հայաստանի»ի ձեջ կայ ամէն ինչ որ կը գտնենք «Զանգի»ի
ձեջ՝ և աւելին ալ) բայց կտորը հոյակապ է արդարեւ . անոր ձեջ կը տես-
նենք խոսացած՝ Արովեանի բոլոր յատկութիւնները . այլ էջը ճիշտն պիտի
բուէր ապահովելու Արովեանի անձաճութիւնը : Ռուսական տիրապետութենէն
առաջ՝ ճաշկերպական լուծի տակ ճղմուած, խեղդուած, զահանդած, սահճու-
կած Հայութեան սարսափաշար ու ցաւալին հոգին է որ կը պատկերանայ
անոր առաջին ճախին ձեջ՝ սորսուեցուցիչ զօրութեամբ ճը ներշնչման և
ճրրկաձեւ ուժով ճը արտայայտութեան : Երկրորդ ճասը կ'ոգէ հին ազատ
օրերու փառասոր, ճխիթարիչ ու վերանորոգիչ յիշատակը՝ ներկային աղջա-
ճուղջին ձեջ ճիւղմանի ճը պէս յանկարճ նշուլուլ, և վերջին ճասը կը փա-
ռարանէ ռուսական զօրութեան զալուստը՝ իրրու փրկութեան առաւօտին
ճագուճը :

Հետաքրքրական ճանայատկութիւն ճը այլ կտորին՝ երեքճեւեան աշ-
լաղանութիւնն է անոր լեզուին . առաջին ճասը գրուած է Քանաքեռու բար-
բառով, երկրորդ ճասը՝ գրաբարախառն աշխարհաբարով, երրորդ ճասը՝
ղուտ գրաբար . յայտնի է թէ Արովեան առաջինն եղած է հայ աղջին ձեջ
գրաբարի անիճատ տիրապետութեան դէճ ճարտէչոյ, աշխարհաբարի իրա-
ւունքը պաշտպանոյ և իր գորճերայն իսկ անոր գոյութիւնն աղաճալուղ-
ճեր ճանթէն է ան : Զիշոյ է որ Հայերն այնքան դուրսութեամբ չընդդիմեցին
Արովեանի բերած նորութիւնը՝ ինչպէս Իտալացիք ճանթէինը . պէտք եղաւ
որ նազարեան և նալբանդեան, Արովեանէն յետոյ, բաւական ատեն պայքար
ճղէին վերջնապէս հաստատելու համար ինչ որ հիճնած էր Արովեան (իսկ
ճաճկահայոց ձեջ պայքարը կէս ճարէն աւելի տեսած է, և դեռ հաղիւ
տասնըհինգ տարիէ ի վեր է որ այլ արդիւնքը վճուապէս ճեռք ճղուած է.)
գորճին հիճնաղիբը կը ճնայ ճիշտ Արովեան : Բայց որքան ալ ճղացած և
պաշտպանած ըլլար աշխարհաբարին անհերքելի իրաւունքներուն արդարու-
թիւնը, Արովեան՝ ապրելով ճըջանի ճը ձեջ ուր գրաբարը դեռ բացարճակ
կը տիրապետէր, ինքն իսկ սնած գրաբարով, անոր անդիճարելի ճրապոյրովը
տողորուած, կը պաշտէր այլ լեզուն, և չէ կըջցած ինքզինքն արդիւնը ճայն
յաճախ գորճածելէ . իր գորճերուն գրեթէ կէսը գրաբար է գրած, թէպէտ՝
պէտք է իտատովնիլ՝ բաւական անճարակ ու անտաշ գրաբար ճը որ այն-
քան թոյլ է, իտաւն ու անկեղան, որքան իր աշխարհաբարը ուճեղ, կենսա-
խայտ ու բնական : «Զանգի»ի ամենէն գեղեցիկ ճասը՝ թէ՛ լեզուական և
թէ՛ գրական տեսակէտով՝ առաջինն է, թէպէտ ճիւս երկու ճասերն ալ
ղուրկ ճըլլան ուճեղ պատկերներէ, սեղճ ու տաք բացատրութիւններէ, և այն

հրեղէն ներշնչումէն որ կտորին ամբողջութիւնը կը լեցնէ: Նկատելի է որ կրթող ծառը՝ «Ջանգլի՛ իմ Երա՛սխ, Մասի՛ս, Ալագեա՛ղ» բառերէն սկսեալ՝ ստանաւոր է գրուած, թէպէտ «Կուռնկոյին ձէջ արձակի պէս տպուած:

Աբովեան, որ ամէն բանէ առաջ «բանաստեղծ» ձրն է, կը սիրէ՛ ինչպէս արեւելքի աշուղներն իրենց երգախառն քերթուածներուն ձէջ՝ իր վիպական կամ նկարագրական դործերուն արձակը (որ արդէն իսկ էապէս բանաստեղծութիւն է) տաղաչափեալ կտորներով կիտուածաղարդել: Ատոնցմէ զատ, անի նաև բաղձաթիւ անջատ քերթուածներ, առակներ, պատմութիւններ, կրդեր՝ ստանաւոր գրուած, աշխարհաբար ու գրաբար: Ատոնց ձէջ կը ցոյցան ճիշտ երկու յատկութիւն, որ արդէն Աբովեանի բովանդակ գործին բնորոշ ու տիրական հիմնադիրներն են, — այն է պարզուկ բաց սուր, նկարուն ու համեղ երգիծանք ձը, և քնարերգական այն հզօր թռիչք — զոր ոչ որ Հայոց ձէջ՝ բաց ի նարեկացիէն և՛ ճերթ՝ Ալեշանէն՝ հաւասար չափով անեցած է: Պնարերգական զօրութիւնը շատերը տեսած և ներբողած են Աբովեանի ձէջ. բայց կրդիճական ուժը կարճեմ թէ զեռ ըստ արժանւոյն նկատուած ու զնահատուած չէ:

Այդ կրդիճական տպանդը կը յայտնուի բաղձաթիւ առակներուն, զտարածալի պատմութիւններուն ձէջ որոնք ճեմագոյն ծառը կը կողմնն իր «Պարապ վախթի խաղալիք» և «Նախաշախիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից» տխրոտներով հաւարածուններուն, ինչպէս և «Վէրք Հայաստանի» ին իսկ ձը հասուածներուն ձէջ: Առակներուն ու պատմութիւններուն նիւթը յաճախ փոխ աւնուած է Լաֆոնթէնէն կամ ուրիշ օտար առակախօսներէ, նտարէտտիին պատմութիւններէ, ժողովրդական աւանդութիւններէ ու զրոյցներէ, ճերթ ալ՝ հնարուած է հեղինակէն. անոնց և ոչ ձէկը սակայն կարելի է պարզ նմանորութեանց կարգը դնել. անոնք այնքան «ստեղծագործութիւն» են որքան նոյն իսկ Լաֆոնթէնի այն առակները որոնց նիւթը նորոսէն կամ Փեղրոսէն աւնուած է. կը բաւէ՝ օրինակի համար՝ կարգալ «Կաթնի կճուճ»-ը որ Լաֆոնթէնի «Le pot au lait»-ն է. Աբովեան զայն այնքան հայայուցած, այնքան իւրայուցած է, որ ճներ կարող ենք «հայ» գրակնութեան հարադատ և ինքնատիպ ձէկ էջն համարել: Բոլոր կտորներուն ձէջ կը գտնուի խոր զխտորութիւն, կեանքի հարադատ ըճբնողութիւն, տկարներու կենդանի պատկերացում, և արտասպանելու սիրուն, կրակոտ, սրամիտ ձև ձը, լեզու ձը՝ ժողովրդական բարբառին ամբողջ կենսավառ հարստութիւններովը բեռնաւոր, տաղաչափութիւն ձը՝ ոչ ճիշտ ներդաշնակ, բայց յաճախ աշխոյժ, թեթև, գաղարիկ: Ահա սկզբնաւորութիւնը «Պարապ վախթի խաղալիք» ի յառաջբանին.

Գընա՛, իմ խեղճ գիրք, գընա՛ մարդավէջ,
Դոււխըդ քաշ գցիր, մի՛ նեղանար հէջ:
Անկաջըդ փակիր, սիրտդ լէ՛ն բռնիր,
Ինչ ասեն, խօսին, տա՛ր ու համբերիր:

Ճամբորդի գլխին շատ փորձանք կը գայ:
Անձրեւ, ձին, կարկուտ հազիր համէշայ.
Դու՛ման ու կայծակ, շոք, բուք ու կրակ
Ամէն տեղ կ'ըլին ամէն ժամանակ:

Լսպէս բանիցը ով շուտ վախենայ
ու թամբու կիսիցն վեր կենայ ետ գայ,
Ոչ ինչ չի շահվիլ, դատարկ կը մընայ:
Փորձանքից մարդը՝ լաւ չի՛ նեղանայ:

Ի՞նչ ես դարդ անու՛մ որ վըրէդ խօսեն,
Եա քեզ ծաղը անեն, եա աչքից գըցեն:
Ամէնի սրտին դուր գալ չի ըլել.
Ամէնի խաթըր ո՞վ կարայ առնել:

Աշխարքի բերանն ջըվալի բերան:
Առակ է ասած՝ ո՞ւմ ասես քո բանն.
Շալբաթ մէկ օր էլ արեւ դուս կը գայ,
Ին վախտն կ'իմանան թէ ուզածըդ ի՞նչ ա:

Աւելի ուժեղ և աւելի սուր գծերով կը ներկայանայ Աբովեանի երգի-
ծանքը «Վէրք Հայաստանի»ին մէջ: Նկարագրուած բարքերուն ու դժուած
տիրպաններուն ծիծաղելի կողմերը հըօրապէս՝ թէպէտ անցողակի՛ արտայայ-
տուած են հոն. ամբողջ գործին մէջ հարիւր տեղ կարելի է գտնել ֆրայդ-
ներ, տողեր, բառեր՝ որ ի վեր կը հանեն զաւելջողականին այդ մեծ զգացու-
մը. բայց գրքին առաջին ճասին մէջ է սր կը գտնուին ամբողջ ընդարձակ
հատուածներ ուր հեղինակին հեգնական յատկութիւնը տիրականօրէն կը
փայլի. կարելի չէ երեւակայել աւելի սիրուն և աւելի ուժեղ երգիծանք ճը՛
այդ ատենուան տղէտ քահանաներուն, ստրկաճիտ դիւզացի տանուտէրնե-
րուն, քան ինչ որ կը գտնենք Աբովեանի վէպին առաջին ճասին մէջ: Տե-
սէք՝ օրինակի համար՝ սա հատուածը ուր կարդալ իսկ հալիւ դիտողը քա-
հանաներուն դիժանկարը կը գծէ. «...Կոպիտ զեղացու վրայ ի՛նչ ենք զար-
մանում կամ ծիծաղում: Գրի սեւն ու սկպտակը հօ՛ւ էսպէս տեղը տէրտէր-
ներն էլ բռանց էին ջոկում, աւետարան կարդալիս՝ հազար անգամ եա չէշ-

մակը (ակնոցը) տղում, ես տիրացուի, մղղսու վրայ բարկանում, ես զրա-
կայը զօշներին բաշում, ես զլուխ երես զբքի միջնումը կորցնում, մէկ
սրբտիկ մոճ էլ ձեռներն առնում, ես մօնթի զլխին խփում՝ որ մոճը տուչ
բռնի: Շատ անգամ էլ ս'րդիանց ս'րդի մէկ փես, անմարս, դժարատամ,
զլուխ կտորոջ բառ էլ որ չէ'ր ուստ գալիս, հէնց զիտես թէ ստատանի
թամքը կորու, շատ կռանայուցը, մօտը մօտ բռնելուցը՝ ես զիրքն էր էր-
վում, ես նրա միրուքը: Աճա էսպէս բառեր վարավորդ էին արել, մօտա-
նայիտ՝ կամ զլխտին էին պտտում, կամ մէկ գիրն ասում, միւսը կուլ տալիս,
եւ թէ չէ սքը «տուրբ ես» կարգալու տեղ ստի կամ սխտոր ասում, սղը
ստղմոս ասելու տեղ զբարխս, ու ժամ օրհնողն էլ ես՝ չօռ էր ասում, ես
չէր լսում... Թէ մէկ վարդապետ էլ պատահում էր էսպէս վախթը, Աստ-
ուած հեռու տանի, էշը մնում էր ցիխումը խրված, կարգացողի սոն ու
ձեռը զոյ էր ընկնում, լեզուն կապվում: Ձէ՛ զարմանալու, ի՛նչ անեն խեղ-
ճ'երը. զեղերումը վարժատուն չունին, քաղաքներումը օրինաւոր վարժապետ,
ու շատի փորում հինգ օր ման գաս, մէկ աքբի կտոր չես գտնիլ:»

Տեսէք նաև սա ծաղրանկարը Քանաքուի «քէտիխտա»ներուն (երե-
ւելի) որ կիրակի առտու մը եկեղեցիէն տուն կը դառնան. «Քէտիխտէքը
գալիս են տօ՛, տեղ արէք, զրազ կացէք, ճամբոյ բաց արէք,» ձէն տվեց
զգլը կտտանը, մէկ աչքը բօռ, գունչը ճուռը, էնպէս որ միրուքի կէս
փայը մնացել էր երեսի վրայ ցից էլած, խճճ'ված, կէս փայն էլ բոզալին,
չանին կպել, չարացել՝ էնքան խօսացել էր ու հարայ տվել: Թագաւորն էլ
էնպէս ուռած ուռած իր բօշք ու սարէն չէր մտնիլ, ինչպէս մեր գեղի իշ-
խանքը՝ իրանց տաք գոճը. թէև շատի հագին այնքան շոր չկար, որ երկու
մտնէթի գին ունենայ: Որը մէկ տասը տարուան կտրտված, քրքրված հին
եւափունջում կտրտված, որը մէկ հաղար տեղ կարկատած մաշված քրդի
արայ էնպէս էր ուտերին բաշել, որ զորդ ա, բերանն ու միրուքը ճածկած
ուճէր, բայց գօտիի տակից զէնը՝ զլուխդ ապրի՛, պտտուած քօբաչի չուխի
ծլանկները (կտորները) հաղար տեղից էնպէս էին ճուլակ էլած ու քամու
ձնտին ետիր մնացել, որ փչելիս՝ ուղում էր՝ թէ իրանց էլ հետը տանի:
Գլխըներին հօ՛՛ էնպէս զիտես՝ թէ ամէն մէկը մէկ սաղ ոչխար ըլէր դրած:
Էն որ մի քիչ չազ էր և կոպիլ (հարուստ), սոն ու գլուխը էլի մի քիչ
բօք (կոկ) էր, ու Աստծու ավածիցը շորի հոտ էր գալիս վրճներէցը: Սրանց
ամէն բանն էլ կարգին էր. լարչիւր թաղայ, մուք մալի զազաք փոխանի
զբարդները սաղարուր. մալի քօբաչի շալ չուխայ, կամ եղզու զտաք կա-
պայ. սրպտակ կտուէ, կամ շալէ գօտիկ. շապիլների կտիւէն՝ սրինը մով
որինը քաթան. արխալները՝ զորդ ա, կարկատած էր, ամա շատ որ ըլէր,

ձէկ տասը, քսան տեղ, աւելի չէ, էն էլ ռանգ ռանգ կտորներով. որը կար-
ձիր, որը զեղին, որը զօլ զօլ, էնպէս որ շատի արխայուրը հեռւովանց՝ չէնց
իծանաս չալ դաշտրի ւլէր, կամ չալ կառվի պոչ: Ամենիցը զլուխը նրանց
բօրանի բուրբն էր, երեսը կարծիր ներկած ինչպէս ձէկ թուրքի չինայ
դրած միրուք, երեսք չունէր, ջանուճն էլ բաց տեղ չէր մնում, բոլոր ծած-
կում էր: Փէշերը ու նեղ թուկերը բոլորը իշի նոխտի պէս ուսընկերիցը կախ
ընկած, գետինն էին հասնում ու դիպած տեղը թամուզ աւելում, հայլի շի-
նում. ամէն ձէկ բուրբ՝ ձէկ թղաչափ մազ ունէր, բայց ա՛խ շատ արեւի ու
անձրեւի ձեռիցը է՛ն հալն էր ընկել, ներկն ու երեսի ջուրը գնացել՝ որ
չէնց գիտես՝ քստա ձիւ սաղրի ւլէր: Ծատի վրայ տասը տարուան թող ու
կեղա կար: Ծատի ուսերն ու քամակը էնպէս էր ծակվել՝ բուրբն ու մազը
դուրս թափել, որ տեսնողը չէնց կ'իծանար թէ գարունեման բրդը հան էլած
ուզտի կաշի ւլէր: Բազընի փափախի ճորթին էլ հօ՛ էնպէս էր չալ ընկել
ու ձէրիցը դուրս թափել, որ ձէկ բարակ քամի կամ հով փչելիս էլ՝ ամէն
ձէկ մազը թեւ էր առնում ու գլխընդին պար գալիս: Բայց էլի էնպէս
մարդի քէֆը գալիս էր տեսնելով թէ ինչպէս տանուտէրն ու քէտխիւտե-
քանց շատը՝ գտակները կտարել՝ աջու՝ ախանջի վրայ թեքել, իրանց չինց
ոչխարանի բուրբը քէֆով՝ ձէկ էս ուսին էին քաշում, ձէկ էն, ու բազի
անգամ՝ գլխընդին էլ հեռը տրմբացնում էին՝ որ գրակները դիմութիւն չա-
նին, իրանց չափը ձանաչին ու տուզ կանդնին: Բազի անգամ էլ՝ իրար
բունթի թաւաղայ անելով, կամ ձէկ ձեռը միւսի դօտիկը կամ ճտովը դը-
ցած՝ իրանց՝ երեխութիւնը միտքերն էին բերել ու շախայ անում, իրար
բոթըթում, շվացնում, զսթկացնում, փրթկացնում, ձսթկացնում, ձսթկացը-
նում, ու բազի վախտ էլ չրհուում, քրքուում, բրբուում, դրդուում. շատը հօ
ճիճազու միջքի իլիկը կտարտել էր, էնպէս՝ որ ժամիցը ընչանք տուն կը
գալին, չէնց բոնիր՝ տարի քաշեց, էնքան էին էստեղ, էնտեղ կանգնել ու
զրից արել:»

Այս բոլորը մեզի իրաւունք կուտան հայկական երգիծանութեան ալ
հայրը նկատելու այդ արտասովոր ստեղծագործը որ մտաւոր գործունէու-
թեան այնքան բազմաթիւ ճիւղերու մէջ ռահվիրայ եղած է Հայոց համար:

Գալով քնարերգական զօրութեանը որ կ'արտացոլայ Աբովյանի մէջ,
աւելորդ կը համարիմ անոր ներքողը անգամ մը եւս հիւսել, այդ մասին
զգացած ամբողջ չիացումս արտայայտած ըլլալով նախորդ ուսումնասիրու-
թեանս մէջ: Այն բազմաթիւ ու ալլաղան յատկութիւններուն մէջ որով օձ-
տուած է Աբովյան, քնարերգական ձիրքը ամենէն ուժեղն ու արիականն է.
ան կը բացավառի իր բոլոր գրուածքներուն մէջ, արձակ թէ ստանալոր,

բայց մտանաւորապէս Վէրք Հայաստանիին, Չանգիին և իր կարգ ձը ստանաւորներուն մէջ: Ելզ ստանաւորները շատ անհաւասար են անշուշտ. կան կտորներ որ պարզապէս տկար են: Չեմ սիրեր օրինակի համար իր «բայթի» անուանած քառեակները, որոնք՝ բաց ի վերջինէն՝ անխմատ բաներ են՝ աւելի երգուելու. համար գրուած: Բայց զմայլելի «աշուղական գրուածներ» են՝ թէպէտ տկար տողերէ և կրկնութիւններէ ոչ զերծ՝ Վէրքին ողբերը՝ մեծ մասամբ, ինչպէս և իր ձևս հաւաքածուներուն մէջ բանի ձը կտորներ, «Եղգասէր մարդը իր մեռնելու վախար», «Եղասու սրտի տխրութիւնը». ահա՛ այս վերջինը.

Լուսինն ամպերի միջովն լեղ տալով,
Սարերի ծէրին շողեր գըցելով,
Հնգար տերեւի, Թըփի արանքով,
Ոսկու պէս ֆռֆռում, փայլում է լուսով:

Ըէկ մուծը ձորում քաշվել եմ նստել,
Սիրուն աղբըրի ջրին անկաջ դրել.
Չորս կողմս հովացել, անուշ հոտ բռնել,
Իմ սիրտն ա միայն խաւար մընացել:

Ե՛րար, էս սիւսիսն ո՛ր բարի հրեշտակն՝
Թեւերը փըռած երեսիդ, ու փակ
Աչքերդ իր լիսը աշխարքից ծածկել,
Հոգիդ անուշ քուն մըտել դինջացել:

Կամ Թէ չէ դու էլ կանգնել ես դըռան,
Ինձ միտքդ բերում, նազլո՛ւ հրեշտակ ջան:
Ի՛նչ կ'ըլէր՝ մէկ հով շունչդ էլ ա բերէր,
Երեսովը տար ու հոգիս տանէր:

Առաւօտն էլի լիսը կը բացվի,
Բաւքի Թէ արեւն էս օր մէր մանի.
Թող էս չոր քարը գերեզմանս ըլի.
Նազլո՛ւ ջան, մէկ օր էլ ա վրէս արի:

Երգեանի գրաբար գրուածքները՝ ինչպէս ըսի արդէն՝ ընդհանրապէս նուազ ու թեղ են քան աշխարհաբար գրածները: Գրաբարը յայտնապէս խընամբով ուսուսմտախրած է, բայց չի գիտեր դայն վարպետի պէս գործածել. գէշ հագնուած հագուստի ձը պէս է իր վրայ. «Ժողովրդական» ճարմինը

տակէն կը զգացուի, կը ծճրթկէ պատճառները: Ասով հանդերձ, դրաբար տոտանաւորներուն ճէջ, կան աղուոր կտորներ, ձեւով ոչ անթերի, բայց շքեղ ներշնչմամբ, ինչպէս «Մտածունք ի տեսիլ հայրենեաց» բերթուածը:

Բուռն ժամանակին բարձեալ զիւր կրօնան՝
Անխիդ՝ խստութեամբ՝ ի ձեռն ըզմահակ՝
Խանրէ քախջախէ, ի սուղ այս վայրկեան,
Զփափուկ երեսաց երկրի մեր փշացանկ:

Կրկէսք, ամբարտակք, բրգունք հաստարմատք,
Վերի մատինն, կամ ձեռագործք մարդկան,
Բարձունք երկնահիտսք, լերինք յաղթանդամք
Ի շանթ նորա դառն սուզանին անձայն:

... Ալգաց՝ քաջապանծ հսկայից կաճաւք,
Զաւակք, զարմք, ժառանգք ի մոխիր ցնդեալ,
Յանսանձ նորա մրրիկ մատնեալ ի յաւար՝
Միոյ վայրկենի կեր լիցին՝ վատնեալ:

Գու միայն տածես նազելի մատամբ
Ի քոյդ գիրկ քնքուշ, ի քոյդ ծոց փափկիկ,
Փնջեալ, բոլորեալ հողածնոյն քրտամբ
Զանգոր ձիւ ջնչին՝ Թուսայդ իմ գողտրիկ:

Զի՛նչ այս ձորավայր, այս սուղ կենաց լար,
Մըթին, դառնաբնակ, խըզուն, դիւրաբնկ,
Թէ քո սուրբ շնչոյ զեփիւռ կենսարար
Ոչ գորովեսցի զԾաղկունս մահաներկ:

Եւ զեռ շատերն իր բանաստեղծութիւններէն կը ծնան անախպ կամ ճիճիայն «Կուռնկ Հայոց աշխարհի»ին ճէջ հրատարակուած:

Պ. Տէր-Սարգսեանց իր Արովեանի երկերու յառաջաբանին ճէջ և Պ. Ներսէս Տէր-Կարապետեան Արովեանի ճասին իր ուսումնասիրութեան ճէջ (Լուսնայ 1897) կը յիշեն տիտղոսներ շատ ճը գործերու, որոնց ահա ճէկ բանին (տաղաչափեալ գրուածներէն). «Մուտ Հայկայ ի Հայաստան և արհաւիրք երեւակայութեանն նորա ի ժամ պատերազմին», «Կարօտութիւն նախնի վայելչութեանց հայրենեաց իճոց», «Աղերս առ Մուսայն ի դէճս Հայաստանեայց», «Յազատութիւն Հայաստանեայց», «Ղարխպ», «Աջքի լոյս ջան, դարդ ճի՛ անիլ», «Մնունդ Քրիստոսի», «Քայլասայ, հին բալլադ», «Հեկտոր»,

«Աղօթք առ առտեան», «Նախասահմանութիւն», «Գարուն», «Տխուր տեսարան պոյն եւ պաղղեաց Հայաստանի առ նահատակութիւն սրբոց Վարդանանց», «Առ Վարդան», եւլին: Այս բանաստեղծական արտադրութիւններէն զատ, կը յիշուին տիպոսներ այլազան սեուերու պատկանող գործերու, ինչպէս «Մասձմունք ի վերայ խաչելութեան Տեառն», «Բան ի վերայ Յարութեան», «Յունացնութիւն աշխարհային բախտին», «Ի վերայ Հայրենասիրութեան», «Գիշերն ամարային», «Ի վերայ Հաղորդութեան», «Ի վերայ նաւահնայութեան», «Ամարային առաւօտն ի գիւղս», «Երեւակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռն Արարատ», «Ազնէս, պատմական աշխարհագրութիւն», «Այնուամտութիւն եւ շնորհայլութիւն», «Լինդա, պատմութիւն», «Վարդա մեծի պատմութիւնը», «Երազ Պեարարկայ բանաստեղծի», եւլին: Ա վերջապէս՝ բազմաթիւ նամակներ, ճանապարհորդական նկարագրութիւններ, տեղագրական եւ ֆոլքլորական գրուածքներ, այս վերջիններէն մէկ ճասը գերմաներէն ու ռուսերէն շարագրուած (յայտնի է որ Աբովեան շատ բան գիտէր հայկական, ինչպէս թուրք-պարսկական կեանքէն, ու իր հայրենիքին եւ անոր մէջ բնակող այլեւայլ ցեղերուն բարուց, սովորութեանց, նախապաշարմանց, տոներուն, աւանդութեանց եւ ժողովրդական երգերուն վրայ առատ պաշար կուտակած է իր այդ կարգի գրութեանց մէջ ինչպէս եւ մեծ մաս մըն ալ հայթայթած է Հասակհատուէնի, Վակնէրի պէս օտար ճամբորդներու եւ Պատէնաշղէտ բանաստեղծին): — Յանկալի էր որ երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուի Կովկասի մէջ՝ մեր ռուսահայ եղբայրները յանձնախումբ մը կազմէին՝ Աբովեանի «ամբողջ գործերը» կենսագրական ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը՝ հրատարակելու համար:

Պ. Տէր-Սարգսեանի հատորին մէջ՝ Աբովեանի ճանապարհորդական նկարագրութիւններէն միայն փոքրիկ հատուած մը կայ, «Արարատայ վերելքի մը սովաւորութիւնները» գրաբար շարագրուած ու մեծապէս շահեկան՝ թէ՛ գրական եւ թէ՛ տեղագրական տեսակէտով:

Այդ հատորին երկրորդական կտորներուն մէջ իսկ՝ ինչպէս են «Խաղարկութիւն մանկանց»ը եւ «Ֆէօզորայ» միարար երգախաղը, արժանիքի կայծ մը կը նկատուի. «Խաղարկութիւն մանկանց»ը մանկական գրականութեան առաջին փորձն է, շատ սիրուն կերպով կատարուած. ատով Աբովեան ծամբան կը հորդէր Պ. Աղայեանին որ յետոյ այդ ճիւղը զարգացուց: «Ֆէօզորայ»ն որ Աբովեանի միակ թատերական փորձն է (նիւթը՝ ռուսական կեանքէ առնուած եւ հաւանականաբար նմանութիւն տիկին Գոթէնի Աքսորականը ի Սիպերիա վէպին), լաւ դարձուած մեկտարած մըն է, ժողովրդ-

դական անուշ լեզուով ծը գրուած, և հայ թատերագրութեան նախափորձերուն ճէջ արժանի է որոշ տեղ ծը բռնելու:

Աբովեանի բազմաձև և ընդարձակ գործին ամենէն հզօր ծասը՝ նորէն՝ վիպական արտադրութիւններն են անշուշտ, որոնցմէ մեզի ծանօթ են «Վէրք Հայաստանի»ն, «Ջանգի»ն, (որ տեսակ ծը յաւելուած է «Վէրք»ին) և Օվսանայ վիպակը:

Օվսանան զեռ չէ գնահատուած մեր ճէջ՝ ինչպէս որ արժանի է: Որքան ալ նիւթով նուազ կարեւոր և աւելի սահմանափակ ըլլայ քան Վէրքը, Օվսանան իր տեսակին ճէջ հրաշակերտ ծըն է. տպաւորութիւնը գոր կրեցի այս օրերա՝ վերընթեռնելով զայն՝ անխառն ու խոր զմայլանք ծը եղաւ. կրնամ ըսել որ այդ վիպակը մին է ամենէն աղուոր Պասը նորավէպերէն որ գրուած ըլլան հայերէն լեզուով և մին ամենէն սիրուն «բոճանթիք» նորավէպերէն որ գրուած ըլլան ո եւ է լեզուով. ամէն պարագայի ճէջ Աբովեանի մեղի ծանօթ գործերուն ճէջ ամենէն «կատարեալ»ն է. այն թերութիւնները որ իր միւս գրուածքներուն ճէջ կը նկատուին, հոս բացակայ են. դէպքերուն հիւսքը ոլորուած է մեծ ճարտիկութեամբ, տխարները դժուած են վարպետի ձեռքով, բարբերը նկարուած են ուժեղ, ժուժկալ և ցայտուն գծերով. ոճը, միշտ համեղ ու նկարագեղ, սեղմ է. ոչ մէկ մանրամասնութիւն, ոչ մէկ բառ կայ աւելորդ. գիւղական տարփանքներու այդ քնքոյշ ու սրաղէտ պատկերացումը անթերի գոհար ծըն է՝ որ՝ ո՛ն է լեզուի թարգմանուած նոյնութեամբ՝ կարող է սքանչացում պատճառել:

«Վէրք Հայաստանի»ն Աբովեանի ամենէն կարեւոր գործն է, բայց և ամենէն լեցունը թերութիւններով: Նախորդ ուսումնասիրութեանս ճէջ՝ ծանրանալով յատկութիւններուն վրայ, սքօղած էի թերութիւնները, նոյն խղջանալով զանոնք չքմեղացներ. Դժբախտաբար, մեծ են այդ թերութիւնները: Ամենամեծ թերութիւնն այն է որ վէպը որոշ յատկագիծ ծը չունի. Աբովեան գրած է՝ ճղուած իր յուզմունքէն, և ոչ թէ վարելով իր յուզմունքը: Աղափին փախուստէն յետոյ, հեղինակը Նրեւանի բերդին հոյակապ նկարագրութիւնը կը հիւսէ՝ ճոճալով սակայն զայն աւթող էական կէտը՝ այն է Աղափի հօր հոն բանտարկուելը, և կ'անցնի խոյն «Մուհարրամ»ի տօնին նկարագրութեան, և յետոյ՝ Խլղարաքիլիսայի պայքարին՝ ուր Աղափի գիւ-

ցողնութիւնը կը պատկերացնէ՝ առանց ցոյց տալու այն բոլոր դէպքերը սրտնցմէ՝ անցած էր Ազատին ծինչեւ այդ պայքարին օրը. գործին վերջին ճատին մէջ է որ կը պատճէ՝ և հապճեւորով ու շփոթ կերպով՝ այդ բոլոր ճանրամասնութիւնները զոր երկրորդ ճատին սկիզբը պէտք էր պատճել: Տեղ տեղ, միջոցէպ մը՝ զոր սկսած է վիպել՝ անաւարտ կը թողու և կ'անցնի ընդհանուր նիւթին: Ազատին զատ, վէպին միւս գերակատարները շատ հարուանցի կերպով նկարուած են. Նազլուն, Ազատի կ'ենը, իր նաճակներովը և Ազատի սիրերգներովը միայն կ'երեւայ: Գործը զուրկ է նաեւ ձեւի միութենէ. մերթ վէպ է, մերթ պատմական քրոնիկ, մերթ խրատարական քարոշ, մերթ նոյն իսկ զրականութենէ զուրս կ'ելլէ՝ նաճակի, անձնական յուշագրի երեւոյթ մը կ'առնէ:

«... Քօռանայ իմ աչքս, որ էսպէս բան չէի տեսել: Հաղար անգամ Ազատու հօր հայրը կորել, հետը քէֆ եմ արել: Բարեկենդանին էլ որ Ազատին փախաւ, նրանց տան քէֆ անողների մէկն էլ ես էի: Իմ որդիս, ա՛խ, ջիւան Մօսին էլ էր նրան հետ փախել: Բացք ես լսում եմ թէ դեռ նա սող ա...»: «... Ա՛խ, սիրելի՛ կարդացող, էլ ի՞նչ երկարացնեմ էս սարսափելի պատմութիւնը... Ա՛խ, էլ ի՞նչ գրեմ, ձեռքս թուլանում ա, սիրտս արին կաթում... ա՛խ, բաս Ազատու սուգն ո՞վ անի, նրա ջիւան ուճին ու օրը ո՞վ լաց ըլլի: Ե՛ս, ե՛ս, ողորմելիս, նրա գերեզմանին զուրբան, ա՛խ, բաս նա որ ինձ էնքան երեխայ ժամանակս իր ծնկան վրայ խաղացրել ու ինձանով մը-տիթարելի ա, բաս ես քար պիտի ըլլիմ որ նրա սուգը չանիմ...: Սի՛րտ, էլ չեմ կարող տանիլ. ո՞վ ջիպեար ունի, ինքն իմանայ, ճնացածը էզուց կը գրեն:» Յայտնի է որ Արովեանի գլխուտը ճառհարութիւնը եղած է ոչ թէ դեղարուեստական գործ մը արտադրել, այլ իր հայրենակիցներուն օգտակար ըլլալ՝ կարգ մը զգացումներ տարածելով, խել մը թերութիւններ քննադատելով, կարելու ջրջանի մը պատկերը գծելով, քաջի մը յիշատակն անձահացնելով: Յուսովի է որ երկուքը մէկուսնց ընելու կարելիութիւնը և անհրաժեշտութիւնը նկատի ունեցած չըլլայ: Քարոշները մերթ անտանելի կերպով երկայն են ու սիրացուական: Կը զգացուի իր քանի մը հատուածներէն թէ ինքը՝ սիրելով հանդերձ՝ Հայ նկեղեցիին՝ կրօնաճող չէր, և կղերականներու ստրկացուցիչ վերը ցոյց տուած է բաւական յանդուգն տողերով. բացք մերթ ինքն իսկ կրօնաճող ու ճիւղած զգացումներ կը յայտնէ, տեղ մը Անիի կործանումը լրջօրէն կը վերագրէ Յովհան Երզնկացիի մը անէծքին, ու յաճախ ազգութիւնը Հայ նկեղեցիին հետ կը շփոթէ. «Էս սիրտը, էս հաւատը, էս հոգին, էս սէրն ունէր հայ ազգը, որ թշնամու, գաշանի ձեռի՛ երկիր, աշխարհ, ապատութիւն, թաղաւորութիւն, իշխանութիւն, մեծութիւն, բոլոր բոլոր կոր-

ցրեց, իր հաւատին մատող տվեց, աղքատութիւն, նորարութիւն, գերութիւն, դարիբութիւն, տանջանք, չարչարանք, սով, մահ յանձն առաւ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիս, լուսաւորչադասան օրէնքը ամենը հաստատ և անխախտ պահի:» Վէպին հերոսը, Աղասին, Հայոց արիւնը խնայ Հասան Խանին յողթելէ և դայն իր ձեռքն անցընելէ յետոյ, աստե՛ն կը կորսնցնէ՛ լուսաւորչական կրօնքը անոր ընդունել տալու տէրտէրական ողբալի նպատակով, այնպէս որ թիչ յետոյ՝ դազանը՝ յաջողելով օձիբն աշատել՝ վերստին գլուխը կ'անցնի իր Թուրքերուն և հարիւրաւոր Հայեր կը ջարդէ նորէն...:

Իր հերոսները շատ երկայն կը խօսին. ողբերը անվերջանալի են, ճիւղիմակ. Թագուհիին ձօր ողբը հրաշալի պիտի ըլլար՝ եթէ երբեք բառորդը ջնջուէր. ջարդի, հայածանքի նկարագրութիւնները հոյակապ են, բայց շատ յաճախ կրկնուած, ծիակերպ, և ի վերջոյ կը յղենցենն ընթերցողը: Ոճը մեծապէս անհաւասար է, գրուցալներգական ամենավեճ Պարձուքներէն կ'իյնայ Հասարակ խօսակցութեան ամենէն տափակ գոեհկութեանց:

Այս բոլոր թերութիւնները չեն արգիլեր Վէրք Հայաստանին հայ գրականութեան ամենէն կարեւոր յիշատակարաններէն մին ըլլալէ. ինչ որ կայ հոն դեղեցիկ՝ այնքան բարձրօրէն դեղեցիկ է, այնքան անզուգականօրէն հզօր, որ գործին ամբողջական ընթերցումէն մնացած տիրական տպաւորութիւնը կ'ըլլայ՝ անխուսափելիօրէն՝ ընկճող հիացում ձր, — խառնուած միայն նրբաճաշակներուն համար՝ աւաղանքով՝ ձր որ Արովեան երկրորդ ընթերցմամբ ձր մաքրած չըլլայ վէպն իր պակասութիւններէն: Անխառնօրէն ճաշակելու համար այդ վէպին հրապօրյը, լուագոյն է գեղեցիկ հատուածները զատ զատ կարդալ. այդ ձեւով՝ տպաւորութիւնը ջախջախիչ է: Քիչ բան կայ ո եւ է գրականութեան մէջ այնքան հզօր, այնքան ջղուտ, այնքան ինքնատիպ ու ցեղադրոշմ, այնքան խոր զգացում և ուժեղ արտայայտուած, որքան Վէրք Հայաստանին կարգ ձր կտորները:

..

Վէրք Հայաստանին մէջ՝ ուրիշ տեսակետով՝ նկատելի կարեւոր կէտ ձր, Արովեանի բոլորանուէր, անվերապահ, երկրպագողական ուսուպաշտութիւնն է: Արովեան «Ռուս» բառը կ'արտասանէ ինչպէս ամենաջրմեռանդ քրիստոնեայ ձր «Ատուած» բառը կ'աղաղակէ: Տեսէք. «Տէր Ատուած, դու մեր Ռուսի թագաւորի սիրտը ուսճճ գցեո որ դայ մեզ աղատի, ընչանք մահ մի՛ տար մեզ, մինչեւ նրանց երեսը տեսնենք» (հայ տէրտէրն է որ այսպէս կ'աղօթէ՝ Ռուսաց գալուստէն առաջ): — «Օրհնելի էն

սհաթը, որ Ռոսի օրհնած ոտը Հայոց լիս աշխարը ծտաւ ու Ղլլապաշի անկ-
ծած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնուճը շունչ կայ,
պէտք է զիշեր ցերեկ մեր բաշած օրերը մտքը ներս բերենք, ու Ռուսի երե-
սը տեսնելիս երեսներս խաչ հանենք, Աստըծուն փառք տանք, որ մեր
աղօթքը լսեց, ճեղ Ռուս թագաւորի հղօր աստուածահաստատ ձեռի տակը
բերեց: Բայց թէ ճինչեւ էս բաղդին հասնիլը, ի՞նչ օր ենք բաշել, ի՞նչ
ղիւլէք ա զխալը մեր խեղճ ազգի զլիսին, ի՞նչ թրեր ա նրանց լերդն ու թո-
քը կերել, էրել, նրանց արինը վեր ածել, բանի՛ բանի՛ անգամ են բռչել,
տնրհան, տեղըհան էլել, բանի՛ բանի՛ իշխանք՝ որը կրակով, որը փէտի
տակին իրանց հոգին տվել, ով ուղուճ ա խմանալ, հետս գայ, դնանք էլ եղ
երեսան...» — «Հաստա՛ս մնայ Ռոսի թագաւորութիւնը, որ մեր ազգն ու
աշխարքը գերութիւնից ազատեց, իր բարեգութ ձեռի տակը բերեց ու հօր
պէս ճեղ խնամուճ պահպանուճ ա. էն ի՞նչ լեղու, էն ի՞նչ աչք պէտք է
ըլի, որ աճէն ճէկ երկիւնքը տեսնելիս՝ փառք չտայ Աստուծոյ, երեսը գե-
տինը չքսի ու մեր աճնտղորճած կայսերը կեանք, առաջութիւն, զօրութիւն,
նրա արքայաղն որոցը և զաւակացը՝ կենդանութիւն, բարեբախտութիւն,
ու հղօր տէրութեանը հաստատութիւն, պայծառութիւն, ճշտական տեսողու-
թիւն չխնդրի, չաղաչի:» «Հայոց արտասուալից աղօթքը որ զիշեր ցերեկ
անուճ էին, թէ երբ կըլի ճէկ Ռուսաց՝ իրանց հաւատակցի՛ երեսը տեսնեն,
ետոյ հոլը ծտնին, լսեց Աստուած ու կատարեց, խաչի լիսի ու Ռուսաց
մարդասիրութեան շնորհքը ապառաճն էլ կակղացրին, ու Հայաստանի չօլ,
ամայի դաշտերը էս օր մարդաբնակ էն դառել ու Ռուսաց ազգի խնամքը
վայելուճ, իրանց սուրբ աշխարքը կրկին շէնացնուճ:» «Ինչպէս բարեկամ,
ինչպէս երկնային աւետարեր հրեշտակ՝ սղատութեան ողորմութեան պսակը
ձեռին՝ ծտաւ իշխանն Պարսեվիչ Սարտարի ամարաթը: Նա անց կենալիս
հազար տեղ տեսել էր ու արտատուները բռնել, թէ ինչպէս էին Հայոց մա-
նուկ, աղջիկ, պառաւ, չէ թէ ճինակ իր ոտը համբուրուճ, այլ ևս շատը
ընկնուճ էին սալտաթների ճտովն ու էնպէս նուազած, հոգին բազված ճը-
նուճ: Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, բանի՛ Հայք իրանց զլուխն
էին թրի տեղ թշնամու ձեռք գցել, էս օրը, էս ուրախութիւնը չէին տե-
սել, չէին վայելել: . . . Ռուսք էն ճութը հոգին չունէին որ Նապալէոնի պէս
մարդին իրենց ճնծահոլութեանը ապաւինելիս՝ նաւ գցեն, որ գնայ իր դառն
օրը տվիլանտարի ճիջուճը վերջացնի, չէ՛, Ռուսք իրանց թշնամուճ, էնպէս
անարգ հոգուն էլ ցոյց տվին էս օր, որ իրանց ոտքը որտեղ որ ճտնի, էն-
տեղ բախտաւորութիւն ու խաղաղութիւն պէտք է ըլի: Հասան Բանը զլուխն
էր պէճ անուճ, որ կտրեն, Պարսիկները երեսներն էին փուռ ուր ստանակա

անեն, բայց Պասքիլը, անօրինակ հսկայն՝ մէկին հանդիսով Թիֆլիզ ուղարկեց, միւսոցը շնորհք, ողորմութիւն ցոյց տվեց: Եւրոպացիք Անդրիկայ անբեցին, հողի հաւասարեցին, Ռուսը Հայաստան կանգնացրին, ու Ասիացոց բիրտ, գողան աղգեբին ճարգասիրութիւն ու նոր հողի տվին: Աստուած ի՞նչ պէտք չպէտք է նրանց թուրը կտրուկ անի. պատմութիւնն ի՞նչպէս չպէտք է Պասքիլը ինչ աստուածացնի. Հայք ե՛րբ կարեն Ռուսաց արածը ճուռանալ, քանի շունչ ունին»:

Այս զգացումները թերեւս տարօրինակ թուին կարգ ճը Հայոց որ այս վերջին շրջանին մէջ ատոնց արամագծօրէն ներհակ զգացումներ յայտնեցին: Անոնք շատ բնական պիտի թուին երբ ի նկատի ունենանք պարագաներն ու դէպքերը որ անոնց ճնուկ տուած են: Արեւելեան Հայաստանը, երբ դեռ ռուսական զօրութիւնը հոն էր հաստատուած, այն խայտառակ ու պիզալի կայութեան մէջ կը գտնուէր ուր կը գալարուի այսօր Օսմանեան Հայաստանը. այդ ճասին որոշ ու կենդանի գաղափար ճը կաշմելու համար չկայ անելի հօր որ ու հարադատ տօբիւման քան նոյն խակ «Վէրք Հայաստանի», որուն ամենէն հոյակապ հատուածները ճիշդ անոնք են ուր մահճետական լուծին տակ Հայուն անորակելի տառապանքը կը նկարագրուի. «Երեւանու բե՛րդը, Երեւանու բե՛րդը, ա՛խ, աչքս դուրս գայ, քանի՛ քանի՛ ողորմելի Հայի միս ա կերել, քանի՛ քանի՛ անճեղ հողի՛ տարիներով չարչարվուց, տանջվուց, կենդանի նահատակ ըլլուց, կրակի բոցի, երկաթէ շամբի, թոխմախի, կրակած քարբէլի տանելուց, համբերելուց ետը, կամ թօփի գիւլի հետ ա թռել, հազար կտոր էլել, կամ տարադաշի (կախաղանի) վրայ ա՛ դռալով, երկինք, երկիր աղաչելով, իր միտն ատամներովը կրծելով, աչքերը դուս տրաքելով, փոթաթվելով հողին աւանդել, երկինքը գնացել, որ պրծնի էս դառն աշխարհիցը, էն կատաղի գաղանների ձեռիցը: Քանի՛ քանի՛ ջահիլ երիտասարդ՝ մէկ սող օճախի մէն մենակ որդի, մէկ աղքատ չքաւոր տան սիւն, մխիթարութիւն, մէկ տասը գլուխ քիւլֆաթի տէր ու ապուէն, իր ճաշկած, դալար հասակին, իր ըմբրի ու արեւի նոր բաց էլած ժամանակին կամ սող սող քերթվել ա, կամ իր պատուական գլուխը դառան պէտք թրին դէմ արել, որ երկինքուճը իր ջահելութեան մուրաղն առնի, վայելի, չունքի երկիրը նրա անարատ արնին էր ճարաւ՝ որ շուտով խօի ու բալքի կշտանայ: . . . Հերիք ա, հերիք ա՛ ասող կըլի ինձ, ձեռք վերցրու էդ զըժօխքիցը, ի՛նչ էլաւ քեզ: Ա՛խ, ի՛նչպէս ձեռք վերցնեմ. բաս ս՛ր թողունք ճեր ազդի էն սիրուն սիրուն լուսաշաղախ աղջը կերքը. բաս մի ողորմի էլայ չի՛ պէտք է անենք, որ երեսների վրայ, քարի, աւաղի, փշի, տատասկի վրով՝ ճաղըներիցը բռնած՝ քարքաշան անելով, գլխըներին խփելով, մէջըը-

ներին դաճելով, շատ անգամ փորըների վրայ պար գալով, բացի տալով, իրակելով, թուր բաշելով, տրորելով, թվանքի ուքով, լափքընի նաչելով տալով, եւ կիչտրելով, ձեռքները կապած, ոտները բխոված, շատ անգամ հարկի վերտ տեղից՝ հէրնը մէրն հոեւներիցը ընկած, բիր, ախպեր բոպիկ ստով, եւ գլխարաց, բեռի, փեսայ, աղպական՝ դօշըները ձեծելով, մազըները պսիելով, հոյ ու բար գլխըներին տալով, ինչպէս մէկ սուրու գառն ու մէրը կարցրած ոչխար՝ տանում էին բերդն ածում, որ իրանց արդար խճամներին փայ շինեն, հարսնացեն, թուրբացեն: Ծառը հէնց տանն իր հողին տալիս, շատը ճամփին, հօրն ու մօրն առաջին էն կեանքը գնում ուր ցաւ, ուր վիշտ է՛լ չկա՛յ...»

Եւ այս բոլոր Ֆիլիքական մարտիրոսութիւնը ըստ իս դեռ շատ թեթեւ չարիք մըն էր բարդատմամբ հողեկան ստրկացման ահաւոր չարիքին որ մահճետական լուծէն կուգար Հայուն... Ահա կտոր մը Վէրք Հայաստանիէն, զոր անկարելի է կարդալ առանց ամօթէ և ցաւէ շիկնելու.

«Սարտար, գլխիդ դուրբան, ասեցին Ավանդուլի խանն ու Սհակ աղէն, ու ձեռ ձեռի տըված՝ ընկան դուանխանէն, հէնց էն սհաթին, որ խեղճ Հայտերի կռներն ու աչքերը կապել՝ չօքացրել էին որ գլխըները տան: Դահիճները թուրըները սրել՝ գլխըներին կանգնել էին: — Սարտա՛ր, մեր գլուխն էլ սրանցի հետ տուր, ասացին, չօքեցին, ու ուղում էին իրանց ձեռովն իրանց աչքը կապեն: Տուն, մալ, տօվաթ, օլլուշաղ, դովում, դարդաշ՝ գլխիդ ետիւ ըլին: Ձեռներիցը բռնիր, ջուրն ածիր, մեր հողին առ, ու էս անմեղ խալխին սուրը մի՛ քաշիր: Սարը քո առաջին գլուխ չի բարձրացնիլ, ծալը քեզ տեսնելիս՝ բերանը կփակի. ոտդ թափ տաս՝ երկիրը թեւ կ'առնի, կթռչի. արարած աշխարքը քո թրիդ առաջին դուլ ա թառել. անումդ երկնքումն ա ձէն տալիս, աչքդ որ սեղ գցում ես՝ արեգակ է բաց ըլում. ի՛նչպէս ես մէկ լաջար աղջկայ խաթեր, մէկ երկու նոքարի խօսքով՝ էսքան տուն քանդում...: Երկիրն էլ ա քոնը, ի՛նչ թէ երկիրս: Արարած աշխարքս քեզ ա գլուխ վեր բերում. մէկ աղջիկն ի՛նչ ա, որ նրա խաթեր քո խալխի տունն ուզում ես քանդես: Աղջիկ ես ուզում՝ հազարը կայ: Ո՛ւմ աչքդ առնի՛ որ քեզ մատաղ չըլի: Մեր ջա՛նն ուզի, որ քեզ տանք. աղջիկն ո՛ւմ շունն ա: ... Սարտա՛ր, երկնքի, երկրի տէ՛ր, Սարտա՛ր, դու չես մեր շլինքը տալ, մե՛նք մեր թուրը մեր սիրտը կիտենք: Թէ մեր արիւնը քեզ համար թանկ ա, սրանց գլուխը մեզ բաշխիր: Քո դրան շունն ենք, մեզ մի՛ կորցնիր:» Էսպէս աղաչանք արին, ու չօքըչօք թրըները տարան Սարտարի առաջին դրին, ոտի տակն ու փէշը համբուրեցին, երեսներին բսեցին ու գլխըները գետնին կպցրին...»

Ամենէն ճշի ուսաստեայը պիտի խոստովանի որ ամենէն վայրագ ուսս պաշտօնատարին ու ու եւ է Հայու ճիջեւ այսպիսի զգուելի տեսարան երբեք չէ անցած. ինչ «բաղաբական» հալածանք ալ յարուցած ըլլան ուսս կառավարութեան այս կամ այն ներկայացուցիչները Հայ ազգութեան դէմ, ամենէն ալանդակ շինախիկը պիտի չհանդուրժէր որ իր առջեւ ճարդկային էակներ այսպիսի լեզուով ճը խօսէին . . . :

Հասկանալի է որ այդ բոլորն իր աչքովը տեսած, իր ճորթին վրայ կրած Արովեանը իբրեւ երկնառաք աղատարար ճը նկատէր Ռուսը, որուն ճուարը վերջ դրաւ Հայոց անօթալի կացութեանը: ճարօրինակ է նոյն խօսի որ ճեր «աղղասէր»ներէն անանք այս վերջին շրջանին ճէջ բոլորովին ճուցած ըլլան այդ կարեւոր իրողութիւնը: Այն բոլոր ահագին յառաջիմտութիւնը՝ ճուարական, բարոյական, տնտեսական, զոր Արեւելեան Հայութիւնը կատարեց ժ.թ. դարուն ճէջ, ուսական տիրապետութեան հետեւանքն է: Այն Հայ գործիչները որ այս վերջին շրջանին ճէջ՝ բոլորովին ճուռնալով ինչ որ Հայութիւնը կը պարտի ուսս զօրութեան, Հայ բաղաբականութեան տուին որոշապէս հակաուսս ընթացք ճը, թէ՛ ապերախտ վարճունք ճը ունեցած եղան հանդէպ բարիքի ճը, որ, ինչ ալ ըլլար ուսս կառավարութեան ընթացքը՝ յետոյ՝ այս կամ այն դէպքին ճէջ, պէտք չէր երբեք ճուցուէր, և թէ՛ ճանրօրէն վնասեցին Հայ ժողովրդին շահերուն:

Ինչ որ անխտրճ է ինճի համար, և ճերթ պարզապէս անհանդուրճելի՝ այն «եղանակն» է որով Արովեան կ'արտայայտէ իր ուսաստիրութիւնը: Այդ երախտագիտութեան, սիրոյ և հիացճան բացազանչութիւնները երբեճն ամէն Հայի ու սահճան կ'անցնին, սողուն պաշտոնճի ճեւ կը ստանան, ու եւ է արճանապատուութենէ ճերկացած: Ռուսերը Արեւելեան Հայութիւնն ազատեցին ճահճետական հրէշային լուճէն, ճիշդ է, և որքան իրենց երախտագէտ ըլլանք ատոր համար՝ քիչ է. բայց Հայ ժողովուրդն ալ՝ իր խոնք ճը քաջ զաւակներուն ճիգովը՝ և իր ամբողջութեան յանդուրճ ուսաստիրութեանը՝ ճեճապէս օգնեց Ռուսին յաղթութեանը. Արովեան զայդ կը ճուռնայ յաճախ, և Ռուսին հանդէպ կուտայ Հայ ազգին՝ դիրքը կապուած ստրուկի ճը, որ ազատուած ըլլայ Ռուսին տարաճերճ ուճովը ճիայն: Եւ իր ուսաստիրութիւնը ճերթ այնպիսի տարօրինակ ճայրայտեղութեանց կը հասնի որ իրեն ըսել կուտայ սապէս բաներ որ Ռուսերն իսկ պիտի ապշեցնէին. «ճաս ճարդ կ'ըլլին լսած որ Աղեքսանդր կայսեր ճամանակին, երբ Ռուսը ճարանցուղին շարեցին ու էնքան ճեճ ողորճութիւն դուս էկաւ ամէն ճարդի համար! (ճէտղորայ)» . . . Մեճ էր յիրաւի ու անճուռնալի Ռուսաց Փարիզ ճտնելը, բայց ե՛րբ Գաղիացիք էն հոգուով իրանց բաղդատուութիւնը (!!)

կ'վայելէին, ինչպէս Հայք էս արժանայիշատակ օրը (Վէրք Հայաստանի)»

Ատնք ալ սակայն բացատրելի են, աւա՛ղ. և հոտ կը բաղխինք Արով-
եանի մէկ ուրիշ թերութեան, աւելի ծանր քան միւս զրական պակասութիւն-
ները. Արովեան ամենախոր ստրկութեան մէջ աչքը բացած, թափանցուած,
տոգորուած բարոյական ալլասերձամբ, դերիի տխուր ու անարգ հոգեբանու-
թեամբ որ իր ցեղին մէջ կը տիրէր՝ դարերէ ի վեր հաստատուած, հակա-
ուսկ եւրոպական համալսարանի մէջ իր ստացած բոլոր զարգացման, հակա-
ուսկ նայն իսկ իր անհատական խառնուածքին բնածին ազատասիրութեան,
չէ կրցած — բնախօսապէս անկարելի էր արդէն — բոլորովին թօթափել
ազդեցութիւնն «ստրկախոտ»ին զոր առհասութիւնն ու ճանկութեան դժուարա-
ջնջելի ազդեցութիւնները իր մէջ արձատացուցած էին: Ծառ տեղ իր գոր-
ծերուն մէջ՝ զգալու եղանակը, բացատրութիւնները, անգիտակցաբար, բայց
խորապէս, վարակուած են այդ ախտէն:

«Ստրկախոտ» . . . ահաւ՛ր հիւանդութիւն, սրճէ թերեւս ոչ մէկ ցեղ
այնքան խորապէս վարակուած է որքան Հայը: Կսկծեցուցիչ բայց հարկաւոր
ուսուսմանսիրութիւն ճը կայ կատարելու՝ մեր ամբողջ զրականութեան մէջ
անկութ ու անաչառ ձեռքով ճը նշանակելու համար բոլոր արատները զոր
այդ ախտը զրած է հոն:

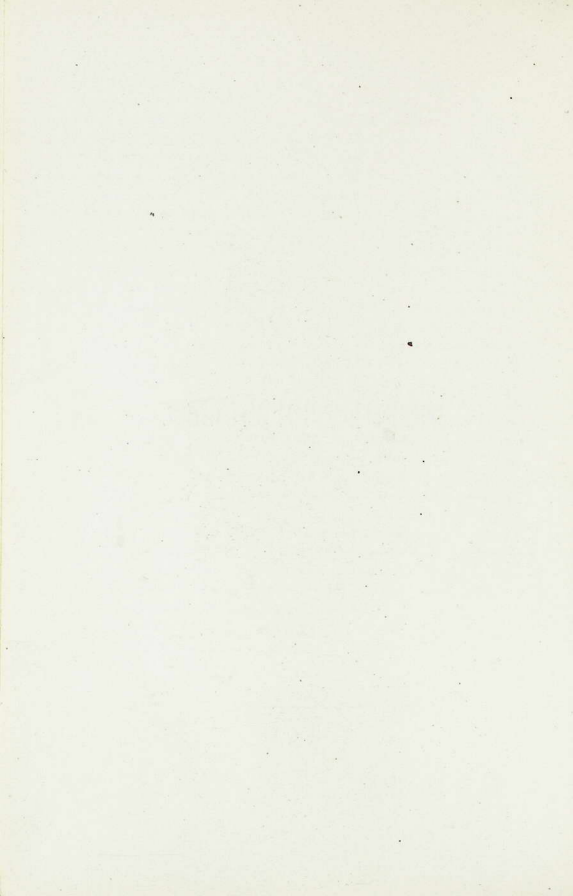
Մեր ակեղարեան գրականութեան մէջ ան ամբողջապէս բացակայ է.
վեհաթիւնը, պերճութիւնը, խրոխտութիւնը, մեծվայելչութիւնը այլ հրաշա-
լի լեզուին և այդ ծիրանեփառ ոճին զոր կերտած են մեր Ն. զարու Հայ-
րերը և այն զգալու, ճոտածելու եղանակը որ հոն կը յայտնուի, ցոյց կուտան
որ հայ հոգին այդ գեղեցիկ շրջանին մէջ մեծութեան, քաջութեան, խրոխ-
տութեան զգացումով ճը թրծուած էր: Սակայն նարեկացոյն մէջ արդէն կը
զաննեք ախտին երեւձան նշանները. այդ մեծաշօք քնարերգակը Աստուծոյ
կը խօսի ինչպէս սարսափէն հողամձ ստրուկ ճը վայրագ փատիշահի ճը
պիտի խօսէր. « . . . Ի յոտս քո անկանիձ և զզարշապարիդ զհետս համբու-
րեձ, զպարտութիւնս խտտովանիձ և զմեղանս հրապարակիձ . . . Ի լրութենէ
համբաւոյն սարսիձ, յիշատակաւ ահին կորնչիձ, կերպարանօք ատենին հա-
լիձ և սպառնալօք մեծիդ մեռանիձ . . . » — « . . . Ապա թէ անտես սունի-
ցես, կորձանիձ. իսկ եթէ առ ոտն հարկանիցես, լաձ. եթէ զոգեպահն ոչ
ընձայեսցես, մեռանիձ. ապա եթէ ահարկու դէձս ցուցանիցես, սատակիձ.
եթէ խէթիւ տեսանես, սոսկաձ. ապա եթէ սաստկանաս, սարսափիձ. եթէ
հալաձես, հեձեձ. իսկ եթէ ընդ վայր հարկանիցես, հերքիձ. եթէ զօրբոց
վհատութիւնս ոչ առցես, տաքնալիձ. եթէ խտտանաս, փախնուձ. ապա եթէ
սպառնաս, ընկձիձ. իսկ եթէ քննես, քարկոձիձ. ապա եթէ ուձղինս ակնար-

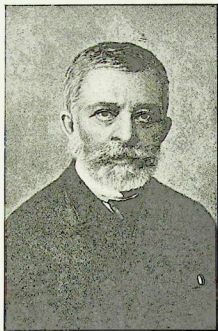
կես, սուղանիմ. եթէ ոչ անխայտեցես, մերժիմ. եթէ կոշտեցես, խիթամ. խակ եթէ աչս յառեցես, ամաչեմ. եթէ ձայն տայես, երկնչիմ:»

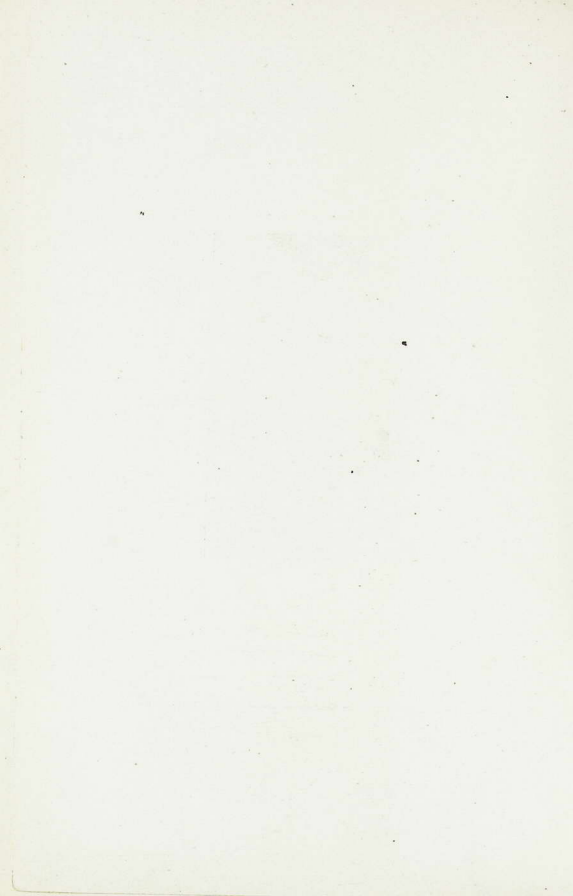
Մեր պատմագիրները, ժ. դարէն յետոյ, յաճախ կը յայտնեն այդ դեռնասող, յուսահատ երկիւղամու հոգեբանութիւնը: Մեր աշուղներուն ճէջ յաճախ կարելի է գտնել տողեր որ կը վիրաւորեն ճարկային արժանապատուութիւնը: Պէտք է անշուշտ նկատել որ այդ զգալու եզանակներուն ճէջ կան որ Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն ալ՝ նոյն խակ ամենէն հզօրներուն՝ գրականութեան ճէջ կը գտնուին, որովհետեւ Արեւելքի բունապետութիւնը բոլոր ցեղերն ալ վարակած է՝ մինչեւ ատիճան ճը՝ ստրկածտութեամբ, բայց Հայուն ճէջ՝ իր քաղաքական անկումներուն բերած նուատապցմամբ՝ այդ զգացումները անհունապէս աւելի շեշտուած են. և մեր կրկրը՝ որ յաճախ Աւետարանէն առած է միայն ինչ որ կայ հոն Համակերպութիւն քարոզող, մասնաւորապէս նպաստած է այդ ոգւոյն մեր ճէջ տարածման ու արձատապցման: Եւրոպայի Հետ շփումը՝ ժ.թ. դարուն ճէջ՝ վերանորոգեց Հայ մտայնութիւնը: Բայց ինքզինքնիս խաբել պիտի ըլլար կարծել թէ այդ վերանորոգումը ամբողջական է արդէն. մեր ժամանակակից գրականութեան ճէջ, նոյն խակ այսօրուան արտադրութեանց ճէջ, դեռ կարելի է գտնել անգիտակից, բնազդական ստրկածտութեան Հետքեր: Վերջնական վերանորոգումը պիտի իրականանայ երբ Հայ ժողովուրդը կարող դառնայ այլերու ճշմարտապէս ազատ քաղաքական պայքաններու ճէջ: Արտիւն եղաւ մին այն Հայերէն, որ, ամենէն աւելի խանդով, Հաւատքով ու Հանձարով երազեցին, ցանկացին ու պատրաստեցին այդ ազատագրումը Հայ մտքին. և իր գործը, որքան ալ միջավայրի խաթարիչ աղբեղութիւնները և տխուր առհաւանութեանց բունական ներգործութիւնը մերթ մղտայուցած ըլլան անոր մարքութիւնը, Հայկական Պանթէոնին ճէջ պիտի կանգնի՝ յաւիտենապէս կենդանի ու յաղթական՝ իբրեւ մեծագոյն յիշատակարաններէն մին Հայ Հանձարի բարձրութեան ու Հայ սրտի գեղեցկութեան:

ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Մատաթիա Գարագաշեան, որուն ծափը կը հաղորդեն Պուլտոյ թերթերը, ճտատորագէտ արդէն քանի ճը տարիէ ի վեր դադրած էր ապրելէ։ Իր ծափը այն կրկնապէս ցաւալի ազէտներէն չէ որոնք կը չքացնեն հանրօգուտ ծխոք ճը՝ երբ կարող էր երկար ասան իր դեռ վառ ու գործօն լոյսն արձակել շրջակայ ճարկութեան վրայ, այլ այն երջանիկ ու արաճաբանական ճահերէն ճին որոնք կուզան հանդարտօրէն փակել կեանք ճը որ տուած է ամէն ինչ որ սէնէր տալու և որուն այլ ևս ուրիշ բան չի ճնար, բայց եթէ հանդէիլ յաւերժական անկողինն քաղցրութեանը ճէջ։ Գարագաշեան ոչ ճիայն շատոնց ի վեր դադրած էր արտադրելէ, այլ եւ այս վերջին Յ-Ք տարուան ճիջոյցին իր ճտաւօր ուժը, իր բովանդակ գիտակցութիւնն իսկ կորսնցուցած, ճեքենական տարտած կենդանութիւն ճը լոկ կը բաշխուէր։ Վայրկեանը որ զինքը այդ պղպուճ լուսաստուերէն փոխադրեր է բացարձակ խաւարին ճէջ, ցաւ պատճառելու բնոյթ չունի ինքնին։ Այդ ցաւը ճներ զգացինք այն պահուն երբ վարպետին ճխոքը իր վերջին կայճն արձակելով ճարեցաւ, թողով ճիայն պող և անկեղան ապակին կանթեղին, որ այլ ևս ինքնին ոչինչ կը ներկայացնէր, բայց եթէ անլոյս ուրուականը երբեճնի ջահին։

Ինչ որ կը զգանք այս լուրին հանդէպ, երկիւղած պատկառանքի, հիացական խանդազատանքի այն ամփոփումն է զոր ճարգ կ'աւնենայ ճեճ կեանքի ճը հաճայնական պատկերն աչքին առջեւ բերելով։ այս ֆիզիքական ճահը առիթ ճը կը ստեղծէ որպէսղի ներքնօրէն քննենք ինչ որ եղած և ինչ որ բրած էր այն գորճիչը որճէ այլ ևս կը ճնայ իր գորճը ճիայն, որուն զէճ Մահն անզօր է։

..

Գարագաշեան շատ կարեւոր տեղ ճը կը բռնէ հայ բանասիրութեան ճէջ — ասի յայտնի է ամենուն, և ամենէն անխտիր բնդուուած և ճ'անցցուած։ կողճուած բլլալով Վիեննայի Միթիարեանց տան ճէջ՝ որուն ամենէն հեղինակաւոր անդամներէն ճին եղաւ ատեն ճը, ճարդուած՝ նոր գիտութեան կուռ ճեթտոններովը զոր այդ ճուրն առաջինն եղաւ բնդրկող և ճեր ճէջ տարաճող, Գարագաշեան, Քաթրճեանի, Այտնեանի, ինչպէս և Քերոբէ Պատկանեանի հետ — որ թէեւ ոչ-Միթիարեան, ճեր վիեննական գիտուններուն հետ կը բաճնէ այդ ուղղութեան առաջին բնդրկողի պարճանքը, —

դուտ ճտաւորական կեանք ճը պիտի ունենար և իր բանասիրական գործը աւելի ընդարձակ, աւելի խորունկ և աւելի կատարեալ պիտի ըլլար անշուշտ: Եւ արգարեւ, իր ամենէն կատարեալ արտադրութիւնը՝ «Նկարագիր Ոստանոցն է, իր ճիւղբանական շրջանին ճէջ գրուած:

Մտաւորական գործունէութեան զանազան ճիւղերու վրայ խորհրդածութեանց շարք ճըն է այս պիրքը, ամուր լայն հճտութեանք, կուտ ու յըստակ արամաբանութեանք յօրինուած: Լեզուն, Եզնիկեան լեզուին վրայ կարգապարուած, չունի անոր երաժշտութիւնն ու անօրինակելի շնորհը, բայց պարզութեան, սրշուքեան յատկութիւններ կան հոն որ պէտք չէ անտեսուին: Ոճը զուրկ է փայլէ, բայց պայճաւ, կոկիկ ու ժուժկա շինուածք ճ'ունի. ճտածուճով առլի և ամէն անլորդաբանութիւն վտարող արու ոճճ ճըն է, ոճնքան հազուադէպ ճեր ճտուոճ արեւելցիականութեան ճէջ: Լեզուին պատճառաւ ճեր հասարակութեան ճեճագոյն ճասին անճանօթ ճնացած այդ գորճըճ էթէ թարգմանուի աշխարհարարի (և այդ բանն ընելով Վիեննայի Միթարեանները իրենց նախկին ընկերօջ յիշատակին շատ սիրուն ճառայութիւն ճը պիտի ճտուոցած ըլլային), ճեր ուսանողներու հաճար օգտակար ընթերցում ճը պիտի կազճէճ գաղափարներու աշնուութեանքը, ճտածճանց պայճառութեանքը, հճտութեան ամրութեանքն ու ոճին ուճուղ պարզութեանքը:

Լյս յիշուած գորճերէն զաս, Գարագաշեան ունի նաեւ կարդ ճը երկրորդական արտադրութիւններ, Պօսիւէի *Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան*ին թարգմանութիւնը ոսկեդարեան լեզուով, կատարուած իր և Գաթրճեանի կողճէ, Լուի Ռասիի *Յաղագս կրօնիցին* ստանաւոր թարգմանութիւնը, Արուեստ ճարտասանութեան, եւրօպական հեղինակներու նճանօղութեանք գրուածճ ոսկեդարեան գրաբարով, Լափոնթէնի առակներուն թարգմանութիւնըճ դարճեալ Մեսրոպեան հայերէնով, շատ ճը բանասիրական յօլուածներ Պոլսական այլեւայլ թերթերու ճէջ, ու ճանաւորապէս ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան ոսկեդարեան գրաբարով խճագրուած Հանդէսին ճէջ, որ լյս տեսաւ 1886էն 1888ճ իր և Պ. Գուրգէնի տնօրէնութեանք և աշխատակցութեանք:

Գարագաշեան, վերջապէս, ճեճ դեր ճ'ունեցած է Պայլալ Հասուղի վարչութեան նախաճեռութեանք Աստուածաշունչի նախնեաց թարգմանութեան երբայական բնօրին և յունական թարգմանութեան հետ բաղդատճանքճ սրբապարուած հրատարակութեան գորճին ճէջ: Ինչ որ շահեկան է այս բոլորին ճէջ, այս վերջին աշխատութիւնն է, ինչպէս և իր յօլուածներու շարքը (որոնք հատորի ճը ճէջ ամփափուածճ ճեր բանասիրական գրականութիւնը պիտի ճոխացնէին ընթերցճան և ուսուճնասիրութեան արճանի գրքով ճը):

Արուեստ նարտասանութեանը զաստիւրը ճըն է, առանց ուր է ինքնաբերական նշանակութեան: Թարգմանութիւնները զորձ են աւելի բանասէրի ճըբան արուեստագէտի ճը. ու Լաֆոնթէնի առակներուն ոսկեղարեան զբարբարի վերածուճը՝ բայց ի բաւական բազմաթիւ թարգմանութեան սխալներէ՝ արուեստագիտական սխալ ճըն է ինքնին, որովհետեւ եթէ կայ զորձ ճը որ զբարբարով չէր կրնար թարգմանուիլ, այն ալ Լաֆոնթէնի առակներն է:

..

Անոնք որ ձեռնհաս են, պիտի բնենն Գարագաշեանի զուտ գիտական զորձը, և պիտի ցոյց տան ինչ որ անոր ճէջ կայ ճիշդ ու անճիշդ. պատճառական ու բանասիրական աշխատութեանց ճէջ, ոչ որ կրնայ յաւակնիլ վերջնական ճշմարտութիւնը զտած ըլլալու. Մոմսէնի պէս հսկայ ճը անգամ իր կեանքին վերջերը ինքն իսկ նկատեց իր տեսութիւններէն սմանց անճշգրտութիւնը՝ նորանոր իրողութեանց յայտնութեամբ: Բայց այդպիսի աշխատութեանց ճէջ կայ բան ճը որ անկորուստ է և ճիշտ զեղեցիկ ու կենդանի, առի ճշմարտութեան անվերապահ, անկեղծ, բոլորանուէր ու ամենազոս սէրն է, և Գարագաշեան՝ իր զուտ գիտական աշխատութեանց ճէջ՝ սույի էր այդ սիրով:

Իր զորձին ամբողջութեանը ճէջ կը գտնուի թերութիւն ճը որ տեսնելի է նոյն իսկ ոչ-ճատնագէտներուն համար. այդ թերութիւնը որ իր ճէկ յատկութեանը՝ ճատարական խանդավառութեան՝ չափազանցութենէն կը ճնի, այն «տարածերժ» պաշտումն է զոր ուխտած էր ոսկեղարեան զբարբարին և որ զինքը սխալներու առաջնորդած է թէ՛ ոչ-ոսկեղարեան զբարբար զբակասնութեան և թէ՛ ճերթեայ աշխարհաբարին նկատմամբ: Մետրոպեան հայերէնի զեղեցիկ ու անճահ զիւտէն յետոյ, Գարագաշեան այլեւս հիւնոտացած ճնացած է այդ լեզուին և զայն արտազորող շքեանին ճէջ, արհամարհելով ամէն ինչ որ կար անկից զուրս՝ թէ՛ լեզուի և թէ՛ նոյն իսկ պատմութեան տեսակէտով: Իր այդ ճտաւոր արամազրութիւնը շեշտուած է իր կեանքին վերջին կէտին ճէջ ճանաւանդ. հին «Մասիս»ներու ճէջ իրճէ կարողացած ևճ յոյսածներ որոնք կոկիկ ու ճարուր (այսինքն անխառն) աշխարհաբարով են զբուած. բայց զբարբարին համար ունեցած իր պաշտածունքը զինքը հետզհետէ ճղած է ոչ ճիւայն ոչ-ոսկեղարեան զբարբար լեզուին ու զբակասնութեան նկատմամբ տարօրինակէս անարդար ու անճիշդ քամահրանքի ճը, այլ և աշխարհաբարի սպագային և կազմութեանը վրայ ամենաթիւր ըճբոնուճի ճը: Եւ եթէ ոսկեղարեան զբարբարի ճասին իր տեսութեանց ինչպէս և. պատ-

ճական քննութեանց մեթոտին ճէջ համախոհ մնացած է ճիշտ Վիեննայի Մխիթարեան տան հետ՝ որուն զաւակն էր, աշխարհաբարի հարցին ճէջ հեռացած է այդ տան ուղղութենէն որ՝ Այտնեանի ճը ճաղխտարական աշխատութեանճը կերտուած՝ ճիշդ էր: Գարագաշեան եղած է ճին անոնցճէ սրոնք շէն քճքունած թէ գրաբարը իր պաշտօնը կատարած, իր կեանքին շրջանը աւարտած, և այլեւ շատոնց գաղբած է կենդանի գորճիք ճըլլալէ ճտաւոր արտայայտութեան, և որ իրենց գրաբարածուլութեան հրայրքէն գինայցած, ոչ ճիւայն շէն հասկցած աշխարհաբարին տրամարանական, տիրական, անփիճնիլի անհրաճեշտութիւնը իբր արդի Հայութեան լեղու, այլ շկրնալով նկատել անոր ինքնուրոյն հրապոյրը, անոր կենդանի և նոր շնորշը, անոր թեթև ու գոգար ալւարութիւնը՝ գայն արհամարհած են իբր գուհիկ, տկար ու այլանդակ վիճուկ ճը: Եւ զարճանալին այն է որ այդպէս ճտածողները այտ անխճատտ արհամարհանքն ունեցած են, ոչ այն շրջանիին երբ թրքերէն բառերով խճողուած, թրքական քերականութեանճը ճաճաճուած, իրօք տգեղ էր ան ու գճուճ, այլ այն շրջանին երբ արգէն Մխարբեաններ, Գրիգոր Օտեաններ, Պէշիկթաշեաններ գայն յղկած, ճաքբած, կոկած և հասցուցած էին զճայլիլի գեղեցկութեան ճը: Բայց այդ խոճքը կ'անգտնէր աշխարհաբարը, պարզապէս որովհետեւ ան նախանման շէր գրաբարին, և ատոնց նպատակն էր աշխարհաբարը հեղհեռէ գրաբարի ճեւերով ողղելով գայն որ ճը նոյնացնել գրաբարին հետ: Այդ շուկէտէն ճեկնելով է որ Գարագաշեան կրցած է իր Բննական պատմութիւնը գրել այլանդակ լեղուով ճը, որուն ճէջ ամբերով կարելի է գտնել երկակենցաղ Ֆրաղներ, սրոնք Այտնեանի ասուճախակիւրը կը յիշեցնեն:

Այդ ուղղութիւնը քնդգրկեցին շատերը Գարագաշեանի հետ, և այդ շատերուն ճէջ էին զճբաղղաբար Վենետիկի Մխիթարեանք ալ, ինչպէս և Պոսոյ գրողներէն անոնք՝ քնդհանրապէս՝ որ կը կարճէին թէ ճաճաճանց ողղատութիւնը կարելի էր գրաբարի ճեռած ճիրանիին առաւել կաճ նուաղ յաճողութեանճը կարկտուած կտորուանքներուն տակ պարտը կել: Աշխարհաբարին հաւատարիճ ճնացին Վիեննայի Մխիթարեանները և Պոսոյ գրագէտներէն անոնք որ զիրենք կարող կը զգային կենդանի գրականութիւն ճը արտաղրելու և ատոր հաճար կենդանի լեղու ճը ճիւայն կ'ուղէին գորճաճել: Ու հարկ եղաւ որ տարիներով աշխարհաբարի կուսակիցները իրենց պայքարը ճղէին գրաբարեաններուն դէճ, ճինչեւ որ վերջնական յաղթանակը տարին: Գարագաշեան ճեճ բաճին ճը ունի աշխարհաբարի քնական զարգացճան քնթացքին այդ շեղճան ճէջ. իր գրաբարի քերականութիւնները, — սրոնք՝ ինքնին՝ իբր գրաբարի քերականութիւն՝ լուսաղոյններն են, — տարաճուելով

բոլոր դպրոցներուն մէջ, հայերէնի դասին գլխաւոր զբաղումը կազմելով, շատ
ծր սերունդներու միտքը գրաբարով ծանրաբեռնեցին, ու բաւական ստեղծ
տիրեց արտասոց գրութիւն մը, որու համեմատ մեր դպրոցներուն մէջ՝
սկզբնական կարգերէն մինչև բարձրագոյն կարգերը՝ հայերէնի դասերը կը
բաղկանային գրաբարի ուսուցումէն միայն, մինչդեռ աշխարհաբարը կանոն-
նաւոր ու մաքուր կերպով գրելու համար ոչ մէկ զատ աստիճան պէտք չէին
զգար, — մտածելով (ինչ որ բացարձակապէս սխալ է) թէ գրաբար գիտ-
նալը կը բաւէ աշխարհաբար լաւ գրելու համար: Այդ շրջանին է որ Պայպլ
Հասոյի վարչութիւնը, այդ տիրապետող սխալէն վարակուելով, կարծեց թէ
Աստուածաշունչի ամենապարզ ու մաքուր աշխարհաբարով թարգմանութիւնը
չոր ստեղծով կատարած է Տր. Կրին (և որուն միակ թերութիւնը «գրական»
տկարութեանը մէջ է և ոչ թէ լեզուին) անպատշաճ՝ տղեղ լեզուով մըն էր
լոմբագրուած, և հարկ համարեց զմեկ Գարագաշեանին որպէս զի գրաբարա-
խառն աշխարհաբարով վերստին թարգմանէ զայն. Գարագաշեան թարգմա-
նեց իր լեզուովը, բայց այդ թարգմանութիւնը տարածուած չգտաւ ժողովրդին
մէջ (որուն անհասկանալի և անախարժ էր՝ բնականաբար). և ասկից քանի
մը տարի առաջ, Պայպլ Հասոյի վարչութիւնը որոշեց նոր թարգմանութիւն
մը հրատարակել այսօրուան աշխարհաբարով:

Այդ նոյն սխալին սղկեցութեամբն է որ դարձեալ Գարագաշեան մը դ-
ուեցաւ ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան տակերաբեան գրաբարով ամսագիրն
հրատարակել, ամսագիր մը որ բրաձոյլի մը տպաւորութիւնը ձգեց և շուտ
անհետացաւ. նոյն սխալին հետեւանքովն է վերջապէս որ ձախորդ գաղա-
փարն ունեցաւ տակերաբեան գրաբարով թարգմանել Լաֆոնթէնի առակները,
այսինքն գործ մը որ միմիայն աշխարհաբարով կրնայ թարգմանուիլ, ինչ որ
այնքան լաւ հասկցած է Գարրիէլ Վ. Այվազովսքի, որ Քրիլովի առակները
թարգմանած է ոչ թէ գրաբար, այլ աշխարհաբար, և արտադրած է գործ մը
կենդանի ու ամենաուրուան, մինչ Գարագաշեանի թարգմանութիւնը թաղաւ-
րի զգեստ հագած մեռելի մը կը նմանի:

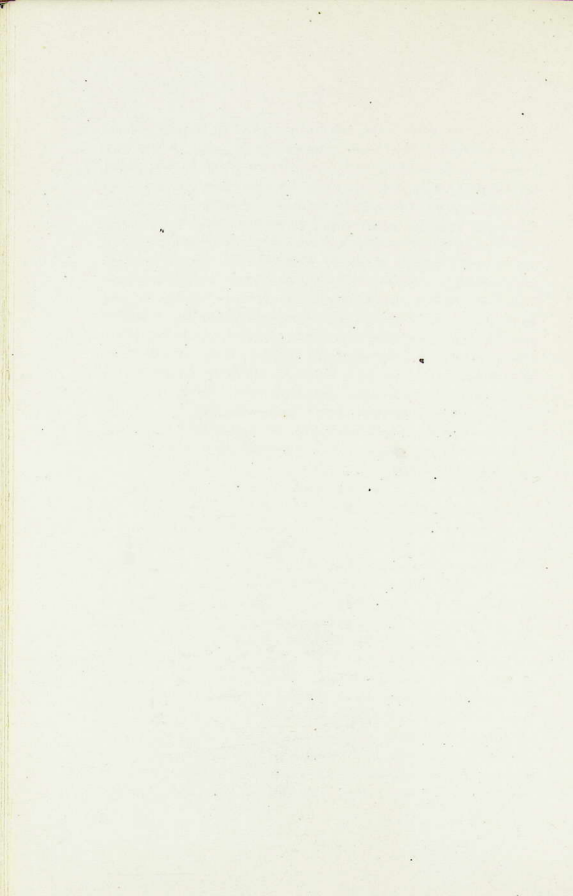
Այս վերապահումները, որոնք Գարագաշեանի զուտ գիտական գործին
հետ կապ չունին, պարտաւոր ենք ընել երբ իր ամբողջական գործունէս-
թեան վրայ կը խօսինք, որովհետեւ որքան ալ խորին ըլլայ մեր յարգանքը
այդ մեծ մտքին համար, անոր ճախին դատաստան մ'ըրած ստեղծիս այդ
յարգանքէն պէտք է նախամեծար համարինք յարգանքը ճշմարտութեան,
որուն ինքն իսկ՝ եթէ միշտ համաձայն չգտնուեցաւ՝ միշտ յամաւորէն ձրգ-
տեցաւ հասնելու:

Գարագաշեան գործած է նաև իրբեւ ուսուցիչ: Տարիներով Պոլսոյ զպրոցներուն ճէջ, ինչպէս և ընտանիքներու ճէջ, դասական հայերէնը սորվեցուցած է: Աշակերտած ըլլալով իրեն՝ Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարժարանին ճէջ, ուսուցիչը ծօտէն ճանչնալու և ներքին ծարուս ալբանի ճը յատկանշական զծերը ուսումնասիրելու առիթն ունեցած է: Յիշատակը զոր պահած է իր ուսուցչի դէժքէն ու սպաւորութիւնը զոր ծարուղը վրաս գործած է այդ զպրոցական յարաբերութեանց ճէջ՝ շատ սիրուն էն, հակառակ անհրաժեշտ վերապահումներուն զոր պէտք է ընել իր ուսուցչական գործունէութեան ալ ծախին, ուր, ինչպէս արդէն գրած է իր յիշատակի, իր Մեսրոպեան Հայերէնի ճղեւածնորութիւնը ղինքը կը կուրացնէր Հայ լեղուի և գրականութեան և նոյն իսկ պատմութեան այն բոլոր ճասերուն և ձևերուն հաճար սրոնք Մեսրոպեան շրջանին հետ կապ չունին: Ես բիւք անգամ ճանչցած է ճարդ ճը այնքան խանդավառ սրբան այդ զճալելի ճերունին սրուն անխնջ ու ճիշտ կրակոտ պաշտամունքի ճաւը սոկեցարեան գրաբարին ուզողած՝ շորս տարի անընդհատ ունկնդրած է: Մեսրոպեան Հայերէնը իր անբողջ կեանքին հրայրբը, իր հոգիին գերագոյն ուրախութիւնը, իր սրտին ճիակ սէրը եղած էր, և իր կեանքին վերջին շրջանին՝ երբ ճներ ղինքը ճանչցանք, այնպիսի շրջանի ճը ուր ճտատարական տարփանքները բնականաբար աւելի սեղ կը բռնեն ճարդոց — ճանաւանկ ճաւանջ ճարդոց — սրտին ճէջ քան ճարճնեղէն տարփանքները, այդ սէրն ու պաշտամունքը աւուել քան երբեք սասակացած, գերադոյն սրութեան հասած ըլլալու էին: Իր դասերը կը բաղկանային գրեթէ ճիշտ ու կեդարեան հեղինակի ճը ճէկ կտորին ընթերցումէն ու բացատրութենէն: Պէտք էր տեսնել ի՛նչ գուրգուրանքով, ի՛նչ կաթոգին յուղճունքով, ի՛նչ հեշտական հիացումով կը կարդար եգնիկի կամ Աստուածաշունչի և կամ Բիւզանդիէ լէջեր: Յաղթական երանութեան ճպիտ ճը կը լուսաւորէր այդ պահուն իր անուշ ճերունիի գողարիկ դէժքը: Իր գրասեղանին առջեւ՝ ճամ ճը անբողջ՝ սոքի վրայ կեցած, իր ճոքին ու սրտին անբողջ ուժերը կը թափէր՝ ճեղի փոխանցելու հաճար իր հաճողւճներն ու հրայրբը: Այո՛, «սոքի վրայ»: Գարագաշեան ճիակ դասատուն էր, որ սոքի վրայ կ'աւանդէր իր դարձ. հակառակ ճեր բոլոր պաշանքներուն, այդ եօթնաստունը անցած ճերունին և ոչ իսկ ճէկ օր ճը յանձն առաւ նստած դասախօսել: Թերեւս իր նախկին քահանայական կեանքին ճէկ հոգեկան ճնացորդն էր այդ դասը

իրեն համար նուիրական արարք ձըն էր, իր սէրն ու իր հաւատքը երկտա-
սարդ սերունդներու փոխանցելու սուրբ գործը, զոր պէտք էր յտրընկալս
կատարել՝ ինչպէս աղօթք ձը կամ քարոզ ձը: Ու պէտք էր նաեւ տեսնել
այն ճղեղին գայլոյթը որով կը բռնկէր՝ երբ զուտ աշխարհաբարի կամ ոչ-
սոկեղարեան գրաբարի վրայ խօսէր. «Ահաւ չէ՛ աշխարհաբարը, չինկեանէե-
րէն է», կը գոչէր: Իր այդ ցասումի վայրկեաններուն ձէջ, բառերը զոր կը
գործածէր՝ երբեմն տարօրինապէս բիչ սոկեղարեան էին: Բայց ի՛նչ ալ ընէր,
ի՛նչ ալ ըսէր, ճիշտ կը պահէր իր տիպարին ուժեղ գեղեցկութիւնը, այն
գեղեցկութիւնը զոր կուտայ աղնիւ ու անշահախնդիր խանդավառութիւնը:
Տարօրինակ բան է որ այդ նոյն ճարգը, որ այնքան սուստածեւն ու շուալ
էր իր գասերուն ձէջ, ուր ինքզինքը ամբողջապէս կուտար իր աշակերտնե-
րուն, իր ձէջ պարունակած ըլլայ նաեւ գրածատէր կ՛ծծի ձը: Ասո՛ղ,
ճարգայ լաւաղոյնն իսկ մերթ քստս ձըն է հակասութեանց: Ի՛նչ փոյթ սա-
կայն՝ ճեղի համար՝ իր հասարակ կեանքի թերութիւնները: Իր բանասէրի և
տուոցչի կեանքին ձէջ, իր դիրքը մնաց միշտ աղնիւ, անկեղծ, խանդավառ,
իր սկզբունքներուն և համոզմունքներուն հաւատարիմ, ինչպէս հաւատացեալ
ճ՛իր Աստուծոյն: Ոչ ոք իրմէ աւելի պերճախօսաբար գիտցած է ճեղի սոր-
վեցնել աննւթական, գաղափարական, ճտասար բաներու համար տաճուած
սիրտն վեհ գեղեցկութիւնը:

Փարիզ, 1904

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՆԱՆ

(Իր առաջին շրջանին)

Պ. Թէքէեանի առաջին հատորը, — Հոգևր, — բուրաստան ճըն է, որ վառ ու պերճ գոյներով շքեղ, խրոխտաճիգ ծաղիկներ չեն որ կը ժայթ-բին ցօղալից ու հարուստ հողէ ճը, այլ խորհրդապահ ու փափուկ կէս-թոյ-բերով, հաղուաղիւս բարուձներով նուրբ ծաղիկներ, որոնց հրապոյրին կազմա-ւարմանը ճէջ պարտիզականին գիտութիւնը ճեճ բաժին ճը ունի: Այդ գոլար ու թանկագին բուսականութիւնը, որուն սերճը նորէն սրաէն է որ կը բլլի, և որ, մտքի երկայն ուսպումով ճը դարգացած ըլլալուն հակառակ, «բնական» արտադրութիւններուն կենդանի հրապոյրը կը պահէ միշտ, Պ. Թէքէեանի հատորին ճէջ կը կազմէ ինչ որ անխառն ու հարազատ ճնունդն իսկ է հե-ղինակին խառնածրին, բայց ամբողջ բուրաստանը անով չէ որ կը լիցուի-անոր ճէջը խառնուած կը տեսներ տունկեր որ ուրիշ պարտէզներէ, օտար ճեճ պարտէզներէ փոխ են աւնուած, և ճէկ քանի ալ թուփեր որ ջերմոցի ճէջ հասած են և բնաւ հոտ չունին, ու նոյն իսկ քանի ճը ծաղիկներ որ թղթէ են շինուած: Ինչ որ սակայն այդ ծաղկանոցին ճէջ ուղղակի պտուղն է պարտիզականին անձնական ստեղծագործութեանը, բուսական է որպէսլի շնորհակալ ըլլանք իրեն՝ ճեղի նոր տեսակ բուրած ճը և երանդ ճը վայելել տալ կրցած ըլլալուն համար:

Աճուն գոր Պ. Թէքէեան կը բերէ հայ բանաստեղծութեան արտին աւելցնել, կը յատկանշուի նախ՝ խնամքի, կրթութեան ճայրայեղ ճուհոգու-թեանը ճը, որ հեռու է յաճախողէսլ երեւոյթ ճը ըլլալէ ճեր գրական բարբերուն ճէջ: Պ. Թէքէեան ֆրաք հազած պարտիզական ճըն է, որ գրա-կան բուսարանութեան արեւմտեան վարպետներու գտերուն երկարօրէն ունկեղբած է, և որ իր հոնտորը ցանելէ առաջ ճանրացոցի տակ ճանոնք կը ճնէ: ու ճանոնք ճնունցում ճառներով կը ցրցքնէ իր հողին ճէջ գոր նախ հոգ տարած է ճարբել ամէն ճացառէ ու աղբախուրէ: Այդ ամուն կը բնորոշուի նաեւ — ու հոտ է անոր բուն արժանիքը, — իր բերքին ճաս-նուար ինքնարուխ շնորհովը: Պ. Թէքէեան երկչն է պատանեկան ճգայնու-թեան, ճգայնութիւն ճը որ ամենէն բիչ ու ամենէն գէշ թարգմանուածն է, բանի որ պատանիները կ'աճապարեն միշտ հասուն հասակի կրգը հնչեցնել՝ աճպէս ինչպէս ուսած են իրենց նախորդներէն, ճեռ ճայն անձնական փոր-ճառութեանը ճըճբուճոճ, և կ'արհամարհեն արտայայտել ինչ որ իրենց տա-րիբին բնական տպաւորութիւններն իրենց կը ներշնչեն: Պ. Թէքէեան կ'եր-

դէ պատանութեան տարած անձկութիւնները, բուն բայց անորոշ խանդավառութիւնները, տեղոտ հետաքրքրութիւնն ու անհէի ծարաւը կեանքին, խուսափուկ ու երազկոտ գորովները և ճեճ, անկպտակ ու վաղանցուկ տխրութիւնները, ու այն բիշ համոզուած յուսահատութիւնները որոնք արդիւնքն են ոչ թէ կեանքի փորձառութենէն յառաջ եկած յուսախարութիւններուն, այլ դեռ յաղորդ չգտած իղձերու փոթորկումին յաջորդող կարճատես թուացումներուն:

Մովեզերքին վրայ տխուրօտով արձակ բերթուածը, որով Պ. Թէրէ-եան իր սկզբնաւորութիւնն ըրաւ Պոլսոյ Մաղիկին ճէջ, այդ դեռ չապրած ու իր տենչանքին ինքն իր ճէջ այրելէն ճաղձոտած հողիին պատկերը կը ներկայացնէր.

«Անպի երկար դաշտ ճըն է ծովեղերքը. թարձ քա դալար խոտերուն ճէջէն ցցուած ճաճապատ ժայռեր, արեւին տակ, կարծես կը խոկան Զանճրոյթը իրենց անփոփոխ կեանքին...»

«Մովեղերքին վրայ հարթ աւազ ճը կը փռուի: Մաճապատ ժայռերուն ճէջտեղ, խրճիթ ճը՝ խուռչանճան ճերկ պատահաններով՝ ժայռէ դերեզանաբարբուր ճէջ հողէն դուրս ելած գանկի ճը պէս՝ կը խոկայ Ոչընչութիւնը կեանքին...»

«Եղբււանիի բարակ ճառ ճը տունին երեսը կը պատասէ: Պատահաններէն ճէկուն ճէջ աղջիկ ճըն է նստեր, ձեռքը ճիտին ու կուրճքը բաց, ճիւս-ճիւսակ հարկոսին գիրկը նկատանումին գիճաց, կը խոկայ Առանձնութիւնն իր կեանքին...»

Տունսին ճէջ, այդ առաջին երգէն հինգ վեց տարի յետոյ դրուած, Պ. Թէրէեան կը բացատրէ պատանիին հոգւոյն ճեճադոյն տապնալը, տապնալը դոր կը կրէ ան՝ երբ յանկարճ բուն կեանքին, գործունէութեան, կուխի, ցաւի կեանքին առջեւ կը դտնէ ինքզինքը՝ երազանքի շրջանին աւարտին ճտփկ.

«Իճ տունս լերան ճը ստորտոն է ու գահալէճի ճը վրայ, երկունս ալ հաստարապէս ճթին անտառներով ճաճկուած:

«ճա՞ն է թէ վրան. — ա՛յնչպի անգամ տեսարանը փոխուցաւ աչքիս առջեւ. բարձրանալու տենդով անէն անգամ բիշ ճը աւելի վար գտայ ինքզինքս խորխորատին ճամբուն վրայ:

«Նաւապետի ճը պէս՝ վտանգի ճէջ իր նաւուն կաճրջակին վրայ,

տունիս մէջ ետև ու առաջ կը վազեմ հիմա, փոխն ի փոխ քննելու երկու հետանկարները:

« Երկուքն ալ իրենց հաստարապէս մթին անտառներով՝ իմ վրաս կը խուժեն ու շուարած՝ անոնց մէջտեղ խղզուիլ, անհետանալ կը կարծեմ:

« Բայց մինչդեռ կը ճանչնամ այն անտառը որ տունիս ետևը կը տարածուի, գիտեմ անոր թանճրահոծ մթութիւնները ու հաղուապէս լուսահետերը, անոր շատ թունաւոր տունկերը ու սակաւ անուշաբույր ծաղիկները,

« կը դուգամ ճաածելով անձանօթ արահետներուն անոր որ առջիս գիտախու կը դահալթի, կ'իջնէ, յանգելով անվերջ անշատակ անզուգին:

« Տուն թէ դժոխք, կը հարցնեմ ինքզինքիս ու կը տեսնամ սէնէս՝ մը ծը դայն հիմէն օդը հանել ու թաղուիլ անոր փլատակներուն տակ, չիջնելու համար աւելի վար, անզուգին ճամբուն վրայ . . . »

Բայց Պատանութիւնն իսկ իր վերացական ամբողջութեանը մէջ չէ որ կ'երգէ Պ. Թէքէեան, ալ այն ճառաւոր պատանութիւնը որ իրենն է, և որ իր յատուկ դրոշմն ունի, փափուկ, երկշտ, ինքնամփոփ բայց և հեշտասէր ու ջղուտ խառնուածքի մը դրոշմը. Պ. Թէքէեան այն պատանիներէն չէ եղած որ հաղիւ ոտքերինն կեանքի սեմին վրայ դրած, արդէն աշխարհիս տիրապետելու փառասիրութիւնովը կը գինովեան, կամ ճարգիւթեան հորիզոնն ընդլայնելու, տիեզերքին խորհուրդը լուսաւորելու ճիգեր կը խղզուիս: Ինքը ճարգիւթիւնով շատ բիւզ կը զբաղի, տիեզերքէն կը տեսնէ ինչ որ կը նմանի իր հողին այս կամ այն երեսցթին, և ուրիշ բանի տիրապետել չ'ըզձար բայց եթէ Գեղեցկութեան այն ցուլքին սրով կը ստուալի: Մութինն մէջ ստանաւորը սրոշապէս կ'արտայայտէ այդ խղիտ, համեստ, ինք իր երազներուն մէջ ամփոփուած հողին.

« Մութինն մէջ կ'ուզեմ որ կեանքս անցնի,
Երագի մը պէս մեղմ ու կարճատեւ,
Անձայն, անշրշուկ, ամենէն գաղսնի,
Լայն ճամբուն մէջէն քայլով մը Թեթեւ,
Առանց ըստուերիս շղթային բըւնի:

« Չեմ ուզեր տեսնել աստղերը երկնի
Որոնք կը բացուին հոն՝ ժըպիտ իբրեւ՝
Չըպիսներ իբրեւ մարդոց ծերունի
Մութինն մէջ:

« Ինչպէս որ ցրցուած վիզէ մը ծխանի
Խուխը ելլելով կ'երեւայ յամրաթեւ
Ֆուխի օդին մէջ եւ իրեն ետեւ
ջրթողուր ոչ մէկ հետք յիշատակի,
Այնպէ՛ս Թող իմ կեանքս հալի՛, տարազնի՛
Խուռնին մէջ:»

Մութը կը սիրէ, սրովհետեւ ան զինքը կ'անջատէ ազնուկէն, զոր
կ'ատէ, սրովհետեւ զործող ճը, կուտող ճը չէ, և ճարդոց ճրջհակոյտէն,
սրուն հեռ դեռ կապ չունի, բանի որ չէ սկսած կեանքի պայքարը: Իր բու-
լոր երգերը՝ Մութէն ներշնչուած, շատ սիրուն են ատոր համար, սրովհետեւ
զգացուած են, և ճասնաւոր հոգեկան վիճակի ճը արտայայտիչ:

« Երբոր երկերի վրայ Գիշերը կը ծաղկի՝ իր սեւ թաւիշէ անասճճան
թեւերով սրոնց Գոլանքներ ու երազներ կը պահուրտին գողին ճէջ, ծաղիկ՝
սրուն դեղին աւէչները երկերին կը դպին ու կը սարսուան այդ բարձրու-
թեանց ճէջ անցնող զեփուռներուն շունչէն,

« Եյզ պահուն ճ'իշդ հողիս կ'իջնէ իր փոսկրէ աշտարակէն և յամ-
բօրէն կը սահի ճ'ամբռներէ սրոնք ինք բացաւ և ինք ճ'իայն կը ճանչնայ,
հետապնդելով երազ ճը զոր ստեղծեց և որ խոյս կուտայ այդ պահուն իր
սոջիւնէն:

« Ո՛վ անուշ ճ'ամբարդութիւն անխոյ գիշեր ճը քնացողներուն ներդաշ-
նակ շունչին ճէջէն և ճեռելներուն վսեմ անշարժութեանը վրայէն,

« — Քանզի հազարաւորներ Մահը քարացուց այս գիշեր. —

« Ո՛վ գերբնական վայելքը հողիս՝ տուանձին և բազմաթիւ, բնութեան
ճէջը հալած՝ ճ'ինչեւ այն վայրկեանն ուր արեւին փայլուն ճանդազը կուգայ
իր ցօղունէն հնձել Գիշերուան սեւ ծաղիկը որ կ'իջնայ նորէն երկրի ան-
դունդներուն խորը: »

Բնութեան ճէջ՝ պերճաշող, ճեծաշունդ տեսարանները չեն որ զինքը
կը գրուեն. աստղացան երկերին վեհաթիւնը, արեւուն զլուցաղնական ճահը,
լուսնին անասճճան շնորհը իր քնարը չեն սարսուացներ. ասուպներն են որ
կը յուզեն զինքը, կը ներշնչեն զինքը, ասուպները, այսինքն ինչ որ կայ
երկերին ճէջ ամենէն աւելի խուսափուկ ու երազային, լոյսը՝ որ հաղիւ նը-
շուլած՝ կը շտապէ թաղուիլ խուարին ճոցը: Սիրոյ ճէջ տենչն է որ աւե-
լի թանկագին կ'երեւայ իրեն բան վայելուճը:

« Իմանիշակները Թող երբեք չը Թօշնին,
Թող նըւագին զիս հըմայոյ՝ չի գայ վերջ.
Չը բըզըքտի արշալոյսին ծիրանին,
Եւ տենչանքներն չը հասուննան սրտիս մէջ:

... Խընայէ՛ ինձ Յագեցումին անխընայ
Խոնջէնքը դաուն. ինծի, ո՛վ Տէր, մի՛ Թոյլ տար
Բըռնել փաղիուն երազիս գունար սօառ:»

Իր սիրոյ երգերը՝ ճեճ ճառածը՝ կնճ Տրապոյէն վրդովուած, անով
տառապոյ, բայց և իր տառապանքն ինքն իր ճէջ թաղելով ինքիները
կրծոյ պատանիին յուզիչ և սիրուն քերթուածն են.

Բազմութեան մէջ, սրտիս խորէն ցած, շատ ցած
Կը մըրմընջեմ անունն անոր եւ լերան
Վըբայ, մինակ, զայն կը պոռամ գինովցած,
Վախով, Թե՛ե՛ե՛ յանկարծ Թըւչնոյ մը նման:

... Անցաւ գընաց ու կը սպասեմ իր դարձին՝
Ինչպէս մոմ մը հովին դէմը դողալով...

... Հիմա ցորենի խիտ արտի մը պէս՝
Երբոր իրիկուան կը փըչէ զեփիւն՝
Կը դողամ ամբողջ մարմինովս երբոր
Հեռուէն կ'անցնիս... :

... Կը հետեւիմ վախով Թե՛ե՛ե՛ քայլերուդ՝
Նըւագաւոր ինչպէս քընար մը որուն
Կը Յըմէ սիրտըս արծազանքը անգութ,
Ո՛հ, դիպուածով դարձո՛ւր գըլուխըդ սիրուն
Եւ չըհատած ժողվէ՛ աչքիս մէջ Սէրին
Գանձը անհուն, գանձը շըքեղ, յորդահոս...

Այս գիշեր Թո՛ղ իմ տենչանքըս հարսի պէս
Շըւարելով սըպըրդի ներս քու խուցէդ,
Քընացընող երգեր երգել եւ անտես՝
Սընարիդ շուրջ սըրբավառել խունկ ու ձէ՛թ...

Խզնոտ սէր սիրտուած արձակ քերթուածը, — Հատարին գոհար-
ներէն ճէկը, — այդ հոգեկան վիճակին ամենէն ամբողջական պատկերա-
յուճն է.

« Ի՞ճ սէրս ջինջ առուակ ճըն է որ յուշիկ կը հոսի խոտերուն տակէն, ընդարձակ դաշտին ճէջ.

« Այնչափ յուշիկ որ ոչ խիկ իր դղչիւնը կը լսուի, և դո՛ւն որ բանի ճը բազմ անդին կը պտըտիս՝ անոր գոյութիւնը չես գիտեր:

« Կը տեսնամ որ ազու թեթեւ բայերդ պատահմամբ անոր ձօտը բերեն բեղ և անոր պայծառ ջուրերուն ճէջ յանկարծ սրունքներդ թըջին՝ բանի որ անիկա, բնութենէն իր ճամբան դժուած, չպիտի կրնայ դալ ու բուսորերդ համբուրել:»

Այս եօթը հնչեցնող դեռ բաւական թուով կտորներ կան հատորին ճէջ, որոնց բոլորն ալ անւերդ պիտի բլլար յիշել աշտեղ: Հոն կը գտնենք նաև ճէկ բանի էջեր (*Հօտաղ, Հովուերգութիւն*), ուր զգայնութեան նոյն խորքն է որ ի յայտ կուգայ, բայց որ՝ իրենց ճանաչար երանգով՝ անկի *Հովուերգականքի Վերգիլին հեթանոս յագճունքը* կը յիշեցնեն:

Նոյն այդ զգայնիկի ոգին է որ կ'երեւայ զարձեւալ այն բճայքներուն ճէջ գոր *Պ. Թէքէեան յորինած է բնական էակներու հոգին բացատրելու համար. Մանիշակը* — սիրուն արձակ քերթուածի ճը ճէջ — իր կեանքը կը պատճէ. կ'ըսէ իրեն՝ թէ ինքն ալ ատենով ուրիշ ճաղիկներու պէս բարձրագուլտ կը կանդնէր, բայց հաճոյքն ունենալու համար հպումն զգալու իշխանուհիի ճը որ եկաւ բուրաստանին ճէջ ուր ինքը ճներ էր, որ ճը վար իջաւ իր բարձունքէն և խոտերուն ճէջ ճածկուեցաւ սրպէս զի գեղուհիին ոտքերը անգիտակցաբար զինքը կոխտուէին:

... « Ինկա՛յ հոգին վրայ, անբոյր գաճաճ՝ խոտերուն բով ու անոնց հաւատար արճառներս նետեցի:

« Եւ առաւ ճը, ճաճանուն ճերճակ պարեգօտով իշխանուհին, իր գանդող հեշտական պտոյտին ճէջ, զիս իր թեթեւ ոտքերուն տակ կոխտուեց՝ ճինջ ևս այդ զգուանքին փոխարէն ի՞ճ հոգիս կուտայի:

« Առաւան զովութեան ճէջ, իշխանուհին, զարճացած, ճճեց ի՞ճ անճանօթ բուրումն և աչուրները թագուեցան անուրջին խորը:

« Այգպէս ևս ի՞ճ երազս զրկեցի, երջանիկ ու գոճ ճութին ճէջէն ճաւաղեցնելուս սիրոյ խունկը որ կը հեշտացնէր վերը, լստին ճէջ շարժող էակը ... »

Այս էջերէն զուրս որ այդ հոգեկան վիճակը կը թարգմանեն, *Պ. Թէքէեանի հատորին ճիւս հատուածները նճանողութիւններ ևն*, — երբեճն յաջող, ճերթ ճախողած, — ուրիշ հոգիներու, ճանաւորապէս *Պատլէրի և*

Վերլենի, Երզնէ: Այն էջերը որ արդէն կեանքը ճ'անչցած, սիրոյ բաժակը մինչև մրտրը բաժած, ու զղուած, յոյնած, ձանձրացած ճարգու խօսքեր կ'ըսեն, փոխ առնուած էջեր են, Պ. Թէքէեանի բուն երգին հետ կապ չունեցող, մինչդեռ միւս էջերը՝ զոր վերլուծեցի՝ իր մտին ու արիւնին զաւակներն են և ատոր համար՝ գեղեցկագոյնները, կամ՝ աւելի ճ'իշդ՝ միակ գեղեցիկները:

Պ. Թէքէեանի հատորը կ'աւարտի վերջաբանով ճը որ պատանկահան փուլին փակուծը կը ծանուցանէ և անցքը առնական մտածումներու շեխուրումին.

«Շի՛մա նրման պարտիզզանին այն խոհեմ՝
 Որ կը հանէ՛ ածուներէն տունկերն հին՝
 Աննղանակ, յոգնած սէրերս կը խլլեմ,
 ցարդարելու համար հոյը նոր բերքին
 Ամառներուն, աշուններուն բարերար,
 Հոգւոյս քաղցին, 'Լ ուրիշներուն ալ համար:»

Դեռատի հոգիի ճը ինքնարբշու երազանքներէն յետոյ անոր այս անչը հանրային կեանքովը բարտեւելու, իր ձայնը հաւարական ցաւերուն ի նպատակ դնելու՝ շատ հասկանալի է և շատ աղելու, ճանաւանդ բանաստեղծի ճը համար որ կը պատկանի ճայրայեղ դժբաղդութիւնով ճը բեռնաւոր աղի ճը: Անշուշտ իմաստակ և անարդար պիտի ըլլար պահանջել ամէն քնարէ հանրային գործը երգել և միմիայն, միշտ անով թրթուալ. ամէն հոգի իր ինքնութիւնը պէտք է ձգտի արտայայտել, և բանաստեղծութիւնը պէտք է անկեղծ ըլլայ և ինքնարուխ, ու Օգտակարին չգոհէ երբեք Գեղեցիկը, որովհետեւ Գեղեցիկը ինքնին շատ բարձր տեսակէ օգտակարութիւն մըն է: Բայց կարելի է պահանջել ամէն անհատէ, ինչ ալ ըլլայ իր խառնուածքը, որ անտարբեր չմնայ մեծ յուզումներուն իր աղիին, ու ամբողջ ճարգիւթեան, որուն մէկ օղակն է իր աղը: Ամէն անհատ պարտաւոր է, իր չափովը և իր կրցած եղանակովը, հետաքրքրուիլ հանրային գործին, ու աջակցել անոր. փրօսիլէ աշտարակին մէջ կամ անձնական ցաւերու երգին մէջ կրղիացած մնալու յամառիլը ոչ միայն դատապարտելի է բարոյական տեսակէտով, այլ և գեղեցկագիտական տեսակէտով, որովհետեւ «աղեր» է տեսնել հոգի ճը, որ, գեղեցկութիւն արտադրելու կարող, բարոյական յուզում ստեղծելու ատակ ըլլալով հանդերձ, իր մտաւոր հնոցէն ոչ մէկ կայծ չի նետեր ճարգիւթին պայքարին սրբազան վառարանին մէջ: Այսպէս, Շէնիէ, Փրանսայի ամենէն

ղծակէլի ու ճաքուր արուեստագէտներէն ճին, որ, ճինչդեռ Վոլթէրներն ու Ռուսօները Յեղափոխութիւնը կը պատրաստէին, նոր Թէոկրիտի ճը սրինգը հնչեցնելով կը շատանար, և ատով իր երկրին գեղեցկազդատական ճոխութիւնները բաղձապատկողի շատ աղնի դերը կը կատարէր, ինքն իսկ ցընցուցեալ հանրային կեանքին ճրրիկէն, երբ Յեղափոխութիւնը գաղափարի վիճակէն իրականութեան վիճակին անցնիլ սկսաւ, ճասնակցեցաւ, սրտով, գրչով ու գործով, հաւաքական պայքարին, և եթէ տխմար ու ոճրագործ վճիռ ճը ղինքը տարածած չքացուցած չըլար, ֆրանսացի Թէոկրիտը պիտի թողուր գործ ճը որ ղինքը երկրորդ Լուկրետիոս ճը պիտի կացուցանէր և որուն նօթերն ու ճէկ քանի գրուած հատուածները կը ճնան ճիայն: Պ. Թէքէեան արդէն սկսած ալ է արտայայտել էջեր որ իր ճտքին այլ նոր փուլին աղդեցութեանն արդիւնքն են. անոնց ճէջ կան, ինչպէս Պարոյկը որ Անահիտի ճէջ հրատարակուեցաւ, ու ճէկ քանի քերթուածներ, «ժող. հաճար»ին ճէջ երեւցած, որոնք այլ ղգացման արտայայտութիւնը յաջողած են հաշտեցնել բանաստեղծին խառնուածքին հետ. բայց և տեսանք Պ. Թէքէեանէն հրապարակագրական յօդուածներ, որոնք՝ ըստ իս՝ սխալ ճըն են իր կողմէ գործուած իր տաղանդին ու իր խառնուածքին. ղէճ, և ճիշդ ատոր հաճար՝ թոյլ, և իրեն անարժան: Շէնիէ, սրինգին տեղ Լուկրետիոսի պղնձէ քնարն առնելով, իր հողիէն բոլորովին չէր հեռանար, — ինչպէս ըրած պիտի ըլլար եթէ Վոլթէրի քերթը փորձեր հնչեցնել. ի ճնէ «դասական» ու ամէն բանէ առաջ «արուեստագէտ» իր բնութեանը ճիշտ հաւատարիմ կը ճնար՝ դասական ստեղնաշարին ճէկ խաղէն ճիւտին անցնելով, կամ, աւելի ճիշդ, երկու խաղերը փոխն ի փոխ հնչեցնելով: Պ. Թէքէեան, իր բնաշրջութեանը յառաջխաղացումին ճէջ, լաւագոյն օրինակ ճը չի կրնար ունենալ քան Շէնիէն:

Ձեւը Պ. Թէքէեանին հատորին ճէջ շատ խնամուած է, երբեմն՝ նոյն իսկ չափազանց նրբամու. բայց այն հատուածներն ուր արուեստականութիւն կը ղգացուի, ղրքին նճանողական բաժնին կը պատկանին. Պ. Թէքէեանի անճնական ղրոշմը կրող էջերը վճիռ են ու պարզ: Մերթ սակայն, այլ պարզութիւնը տղայականութեան կը հասնի, և այն ատեն քերթուածը լաւալիսեան արտաղրութեան ճը ճեւը կ'առնէ, ինչպէս Գիւլոը, որ բնաւ պէտք չէր տեղ ունենար այլ հատորին ճէջ:

«Քեղ սիրելէս ի վեր ամէն օր նոր ղիւտ ճը կ'ընեմ: Գիտէի՞ր թէ ինչո՞ւ քեղ կը սիրեմ: — Անոր հաճար չէ՛ որ ամենէն գեղեցիկ ես, այլ անոր հաճար որ քու գեղեցկութիւնդ ես ամենէն աւելի կը սիրեմ:

եւ ըստ գեղեցկութիւնդ ամենէն աւելի կը սիրեմ այն օրէն ի վեր ուր տեսայ թեղ : »

Կան ալ կտորներ որոնց «Թօն»ի աններգաշնակութիւնը կը վնասէ ամբողջութեան կատարելութեանը . այսպէս՝ Հովուներգութիւնը, որ Վերդիլեան սճով ձը պէտք էր գրուած ըլլար ամբողջ և կը ձգտի ալ այդպէս ըլլալու, Մորասանական այժմէաշունչ բացատրութիւններով կ'եղծուի («սկսան աւելի որոշ տեսնել իրենց մէջը», լուսինը՝ նախ՝ սակի կէտ, յետոյ՝ ճաշիկ, երեւցաւ բլուրին ետեւէն, կէս սկաւառակ՝ զծուեցաւ երկնքին վրայ, եւն...) : Մերթ ալ բերթուածին քնարերգական աղնուութիւնը կ'աղակաճուի արձակունակ պարբերութիւններով որոնք իմաստը զօրացնելու արդարացումն ալ չունին . այսպէս, Յնորքին սա սոգերը .

«Երազը անդունդ մըն է
Որուն խորը նայելով
Ամենէն ամուր խառնուածքները
Գլխու պտոյտէ կը բռնուին : »

Կը գտնենք Հոն ձերթ պատկերներ որ ազեղ են և անյարձար .

«Ինչպէս տգրուկ մը սրուակի մէջ Թեթեւ՝
Սէրս կը կծկի, կը պզտիկնայ, կ'իջնէ վար...»

Իմ մարմինիս Թաց ըսպունգէն
Քամուած կեանքը երբոր ցամքի...»

և էջեր, որ կ'երգեն շատ հասարակ, գաւեշտական ըլլալու չափ ուսմիկ կեանքի պարագաներ, առանց անոնց տալու բանաստեղծական աղնուացման ձը բարձրացնող խորհրդանշանական լայնութիւնը . այսպէս՝ այն բերթուածը ուր Պ. Թէքէեան կը յայտնէ ձանձրոյթը պարոնին որ կը սպասէ փողոցին ձէջ իր սիրուհիին որ չի գար... :

«Կը դիտէ հեռուն, պահ մը կը խոկայ,
Ու կը մրմնջէ. «Գիտեմ, չպիտի գայ»...»

Վերջոպէս չեմ կրնար ինքզինքս արգիլել Պ. Թէքէեանին ճեղղարելէ նարկիսի հին աղուոր աչքաբանութիւնը խաթարած ըլլալը : Յոյները ջրերու եղբը բուսնող նարկիզ ծաղկին ծնունդը բանաստեղծօրէն բացատրելու համար երեւակայած էին շնորհալի պատմութիւնը նարկիս գեղանի պատանուոյն որ

յիփիս գետին որդին էր, և արհամարհելով բոլոր աղջիկները որ իրեն հա-
ճար կը հառաչէին, գետի ճը ձէջ իր պատկերը տեսնելով ինք իրեն սիրա-
հարեցաւ, ու իր դէմքին հայեցողութեանը ձէջ անշարժացած, հողին դաճուե-
ցաւ ծաղիկ փոխուած, ծաղիկ ճը որ իր պատկերը ջրին ձէջ դիտելով յաճ-
բորէն կը թօշնի:

Պ. Թէքէեանի նարկիսը պատանի ճըն է որ սիրով կը տառապի և
որ, ճերժուած, բայց իր սիրածին պատկերն իր ձէջ ձճած ու հուսկ ապա
նոյնացած անոր հետ, օր ճը ջրի ճը վրայ հակելով իր դէմքը դիտած ատեն
կը կարծէ իր սիրականին դէմքը տեսնել և զայն դիտելով կը հիւճուի ու
ճնուած կ'իյնայ ջրերուն վրայ: Հին հեքեաթ ճը անշուշտ կարելի է նորոգել,
ընդլայնել, փոփոխել, բայց պայճանաւ որ անոր ողին չեղծուի և փոփո-
խութիւնները նոր գեղեցկութիւն ճը աւելցնեն աւանդական պատկերին. Պ.
Թէքէեանի բճայքը բնաւ չէ պահած յունական հեքեաթին իմաստը, որ, այդ
նոր ձեւին ձէջ, քաշկուտուկ է, անբնական և պաղ:

Պ. Թէքէեանի բանաստեղծական արձակը լաւագոյն է քան ոտանա-
ւորը, որ, թէպէտ տաղերուն ձէկ ճասին ձէջ շատ գեղեցիկ է ու ճարասար,
ընդհանրապէս ստանաւորի վերածուած արձակի տպաւորութիւնը կը թողու:

Լեզուն, զոր Պ. Թէքէեան կը զորճածէ, ճաքուր ու նուրբ աշխարհա-
բար ճըն է, և որ հայկական զրոշճ կը կրէ, թէպէտ զուրկ չէ անճահ և
չհաւած ֆրանսաբանութիւններէ, ինչպէս և քերականական ձէկ քանի աճե-
ւութիւններէ («Լերթնութիւնը իր», փոխանակ «իր արթնութիւնը»ի, «օղակ-
ներու ձէջ իր», փոխանակ «իր օղակներուն ձէջ»ի):

Ոտանաւորներուն տաղաչափութիւնը, բաց ի հոն յաճախ երեւցող ար-
ձակաճեւ ընթացքէն, որ կրնայ յարճարիլ վիպողական քերթուածներու բայց
ոչ քնարական բանաստեղծութեան, կը ներկայացնէ ձէկ քանի կանոնադան-
ցութիւններ. տաղերուն հատաճները յաճախ անշեշտ վանկով ճը (ըս, ըր,
ըն,) վերջացած բաւերու վրայ կ'իյնան, սխալ ճը զոր ուուսացայ բանաս-
տեղճները կանոնի կարգ անցուցած են, և որճէ ջանալու է խուսափիլ՝
ճանաւանդ բարճր բանաստեղծութեան ձէջ. (1) նճանապէս կը նկատուին
հոն բաղաճայնի խճողոճներ որ տողն անթթեւենի կը զարճընեն
(կ'երթայ քալուածքն գետնի փոշին հաճբուրող. «քալուածքն»ին նէն
յետոյ նկող բաուր պէտք էր ճայնաւորով սկուէր, որպէս զի տողը իրապէս

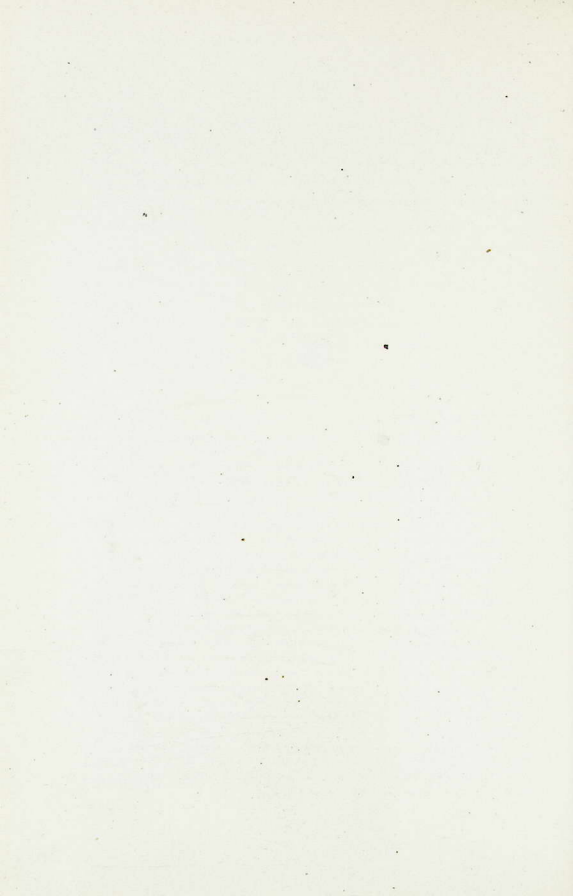
(1) Բացաւարար՝ կարելի է, իրր սակաւապէպ զարտուղութիւն, իրր licence
poétique, ժողովրդական երգերու տաղաչափութեան այդ ճեւն ընդգրկել, տո-
ղին բնտանի գնացք մը տալու համար:

տասնըմէկ վանկ ունենար, մինչդեռ հոս տասներկու վանկ ունի. նոյնպէս «Ճառագայթումն լուսաշող», «անար ածիւնն քաղցրահոտ», «ճարդուն լուսերն և բաղձանքներն սեռերու», եւն.). կը նկատուին նաեւ նման վանկերու զուգարութենէ յառաջ եկած խումբիւններ («Տղիս այսպէս զարկը կըրնց շընորհրկի», «սրտիդ սարտէզին մէջը չըբուսաւ»): (1)

փարիզ, 1902

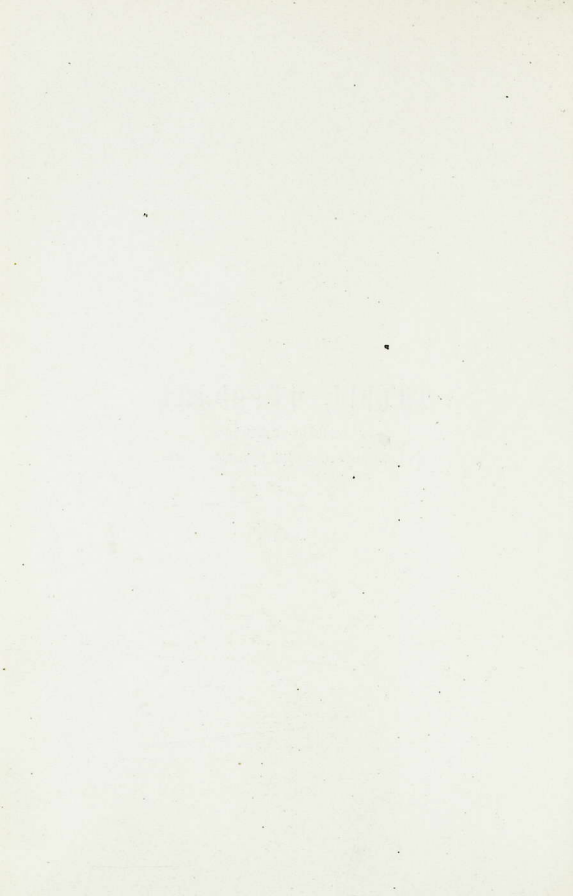
(1) Թէքէեան, որ իր այդ առաջին հաւաքածուին զմտընի ի արձակ բանաստեղծութիւններով եւ շարք մը փափկազգաց ու նրբամե. ոտանաւորներով ի յայտ կուգար իբր մեր նոր քերթութեան ամենէն անճաղարշով ու շնորհալի արուեստագէտներէն մին, անկից ի վեր արձակի ինչպէս եւ ոտանաւորի մէջ մեր լուսագոյն վարպետներէն մին հանդիսացաւ: Իր արձակը, որ առաջին հրատարակագրական փորձերուն մէջ Քոյլ էր արդարեւ, այլազան գրութեան մէջ՝ մտալով հանդերձ բանաստեղծի արձակ՝ հասաւ լիութիւնն ու ամբողջութիւնը նրբութեան միացնելու: Իր ոտանաւորը, որ այդ առաջին հատորին տաղերէն շատերուն մէջ՝ հետեւելով Վէրլէնի ինչ ինչ, ոչ-լուսագոյն, էջերուն՝ չափազանցութեան կը տանէր ֆրագներուն տունէ տուն նրկարածաւալ մանուածապատ ձգձգութիւն եւ տաղաբափուած արձակի տպաւորութիւնը կը Քոյլուր իրօք, գտաւ այն բարձր հաւասարակշռութիւնը ուր, Յապուկ, ազատ ու օրօրուն ըլլալով հանդերձ՝ կը պահէ իսկական ոտանաւորին լատուկ դաշնամաւալ կշռութիւնը. այսօր, եւ շատոնց ի վեր, ոտանաւորն է Թէքէեանի մտքին արտայայտութեան լուսագոյն գործիքը: Ու պատանութեան երգն աշխարհն փափուկ ու յանկուցիչ շեշտով մը երգելէ յետոյ, իր ներշնչմանց առաջին շքանին հրամեշտի ողջոյնն ուղղող բանաստեղծը՝ գիացաւ անկից ի վեր Հայ Սամէնի մը հոգեկից հրատարակող Քարգմանեկ կեանքը իր բոլոր ժպիտներուն ու մանուանդ բոլոր դաւնութիւններուն մէջ, արտայայտել մարդկային սրտին բաւալին ներքնաշխարհը, Տակատագրին մաշը խորհուրդը, սիրոյ տառապանքին քաղցր արբեցութիւնը, Աստուծոյ գաղափարին անասիման ու անվախճան, աներեւոյթ ու անբախտ, վրովիչ ու սովորիչ լոյսը, ինչպէս եւ իրեն յատուկ սրտաուշ եղանակով մը երգել յայն ու ցան իր ցեղին: Քերթողական գործը որով ան Տոխացոյ մեր ազգային մշակույթը, մեր հին ու նոր բանաստեղծութեան ամենէն Թանկագին ու ամենէն կատարեալ արտագրութիւններէն մին է:

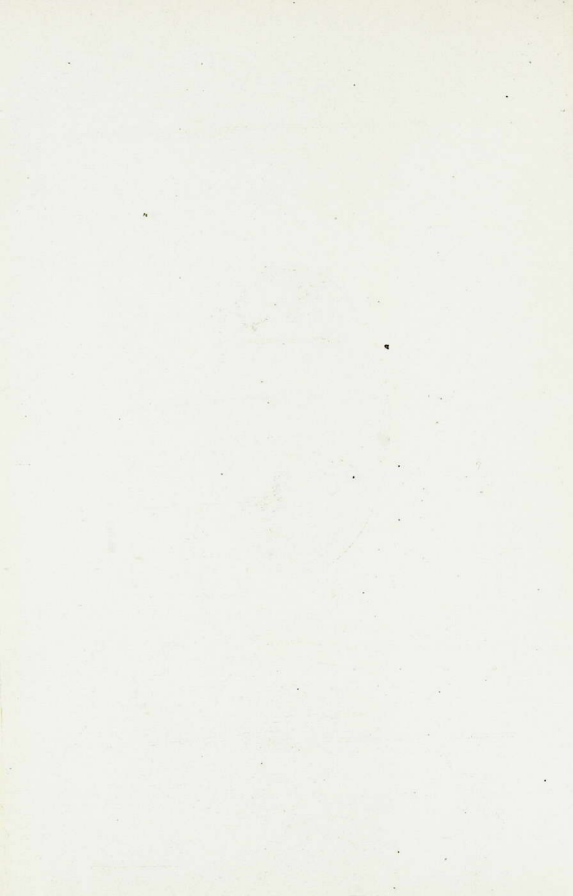
ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒՓԱՆ

ԻՐ ԱԹԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

(« Սարսուռներ » հատորին երեւման առթիւ)

Դանիէլ Վարուժան ծին է այն անձնաւորութիւններէն զոր Մուրաօ-Ռափայէլեան վարժարանը կրնայ հպարտանալ արտադրած ըլլալուն: Վա-րուժանի պէս դէժը ծը անշուշտ ու է գարոցի արդիւնքը չէ, այլ է՛ն առաջ իր բնածին ձիրքերուն. բայց ծիջալայրը ծիշտ իր ներգործութիւնն ունի նոյն խոկ ամենէն ուժեղ խառնուածքին վրայ, կ'աջակցիլ — կամ կը հակառակիլ — անոր կողմաւորման: Ակնյայտ է որ Վարուժան՝ իր ուսանողութեան խոկ շրջանին Մուրաօ-Ռափայէլեան վարժարանին հորիզոնէն դուրս ալ նայած է յաճախ, ուշադիր և ուշիմ աչքով ծը՝ Հայոց արդի գրական ու պղպային շարժման հետեւած ու եւրոպական ճտաւոր աշխարհին քանի ծը ճեժ երեւոյթներուն վրայ իր նայուածքը երկարօրէն յառած է, բայց նոյնքան յայտ-նի է որ Մխիթարեան ծիջալայրին ճէջ ինչ որ կայ լա՛ իր վրայ աղգած է բարերարօրէն, — ու «Մխիթարեան ծիջալայր» ըսելով, կը հասկնամ՝ ոչ որոշ վայրկեան ծը Մխիթարեան տան կեանքին, այլ ամբողջ աւանդական ծիժնորսոն այլ հաստատութեան: Վարուժան տեսած է հոն անցնիլն իր հոգիին առջեւէն Բագրատունիներուն, Հիւրժիւզներուն, Պէշիկթաշլեաններուն ստուերին, Այիշանը ճանչցած ու հասկցած է, խոկացած է օրինակին վրայ ճեժ նախորդներուն որոնք ելած են Մուրաօ-Ռափայէլեան վարժարանէն, ու թեւորը զոր բնութիւնն իրեն արդէն խոկ շնորհած էր՝ ուժեղացած են այլ հոգի թուիչներուն հզանցքէն: Ազնիւ ու ճոխ հայերէնը զոր կը գրէ, տաղաչափական հճտութիւնը զոր ցոյց կուտայ, յտակ ու կուռ շարադրու-թեան, համաչափութեան ու կարգի գասական յատկութիւնները զոր ի յայտ կը բերէ, Մխիթարեան ծիժնորսոն շատ բան կը պարտին: Ինչ որ ի՛րն է, այն բունն ու սուր զգայնութիւնն է, տաք ու քաղցր սրտի ծը հոգի ու խա-րունկ բարախոճը, ամենէն սովորական տեսիլներն ուրոյն եղանակով ծը նկատելու, զգալու և արտայայտելու կարողութիւնը, որ կը արէ իր քեր-թուածներուն ճէջ:

Որոշ խնամութիւն ծը կը գտնեժ իր և Պետրոս Դուրեանին ծիջիւ:

Ահա, օրինակի համար քանի ծը տուն իր հատորին առաջին քեր-թուածէն, որոնք «Դուրեանական» բան ծը ունին.

Երգել կ'ուզեմ — Թող սարսըւայ բընութիւնն
Մատերուս տակ, ինչպէս ժօր ծիժն Կոլանի՝

Լըռուժիւնն հոն կարծես դագաղ մը կ'երկնէ,—
օրոցք՝ տունէն գերեզման :

Երիտասարդ է տակաւին, եւ փեսայ,
Պոլաէն մինչեւ վան՝ հեռու.
Հոն հաց կ'ուզեն հարսն ու ծընողք, զի՛նք կ'ուզեն.
Դեռ շատ շուտ է մեռնելու :

Ան իր արիւնն իր քրտինքով կը շահէր...
Տէ՛ր, ի՞նչ սրտով կը կոտորես
Քեւն որուն վրայ կը կըռթընին մանուկներ
եւ ծընողքներ ձիւնագէտ :

... Պիտի մեռնի — եւ իր բընիկ լուսնին տակ,
Հարսը սիրոյ ծարաւով՝
Պիտի զուր տեղ անոր գալուն ըսպատէ...
Խեղճ վանուհի, ապափով

Յոյսի ամէն խոստումներու վայելքին՝
կը ծիծաղիս աստղին հետ,
Մինչ դեռ կեանքի երկընքին վրայ կը գրծուի
Շանթը շողին զուգահետ :

Որո՞ւն համար շուշան եւ վարդ փոխ կուտան
Իրենց միացումն՝ այտերուդ.
Ինչո՞ւ վանայ լիճն աստղերով կը վառի
Նախանձելով աչքերուդ.

Որո՞ւն համար հաջաղիդ տակ կը պահես
Ըմբոստանքներն համբոյրին...
Վա՛ղն, հէ՛ք ծաղիկ, պիտի Ֆամբորդ մը գուժէ.
— « Մէկ աչքը բաց Թաղեցին » :

*Երազ եւ խոհը (որուն տխրողը չեմ սիրեր) ուժեղ տեսիլքով ճը կը
գծէ դէճըը Սատանին, զայն ջախջախելու համար Աստուծոյ դէճքին ամենա-
յեղ ճաճանչաւորման տակ. Վարուժանի համար այդ երկու խորհրդանշան-
ներն իրենց դասական նշանակութիւնը կը պահեն. Սատանը՝ Չարն է, տղի-
տութիւնը, խաւարը, Աստուած՝ Բարին, գեղեցկութիւնը, լոյսը. Հիւկոյական
շունչ ճը կ'անցնի քերթուածին ճէջէն. սքանչելի են տողերը սր կը պատ-
կերացնեն Սատանին երեւածը.*

Պառկած էի. խո՛ր լըռուժիւն. գիշեր էր . . .
Հըրագս իւրէ պատերն արիւն կը ներկէր:
Նանրացաւ միափ մ'աչքերուս,
Մըտածունձներըս երազի մէջ սուզան,
Եւ բիրերէս ամէն Յաճանչ լուսական՝
Կոպերուս վրայ տըւին խոյս:

Սեւ դէմքի մ'հետ ձեռք մը տեսայ մահձիս քով —
Կուրծքիս դըրաւ մատե՛րը բոց եղունգով,
Սընդիկի պէս խորամուխ:
Փայտ կտրեցաւ լեզուս. վախցա՛յ շէկ աչքէն:
Ես ճանչցայ զայն. — սատաններուն ամենէն
Կատաղին էր, եւ է՛ն թուխ:

Բացաւ բերանն՝ որուն մէջ լինդ միայն կար.
Իր ակռանե՛րը խորտակուած էին վար
Իյնալու օրն երկընքէն . . .
Ըսաւ. — « Սըրտէդ, սըրտէդ քարշէլ ես եկայ
Ձայն՝ որուն տեղն իմ տեղըս պէտք է բլլայ.
Տո՛ւր, ինձի տուր սէրդ իրեն: »

Յետոյ կուգայ պաշքարը բանաստեղծին հոգւոյն ու Սատանին ճիջեւ, որ կը պարտուի. և երազող՝ արթնցած՝ հրճուանքով կը զգայ Աստուած իր սրտին ձէջ, անխախտ.

Ա՛հ, արթնցայ: — Եւ միտքըս շուտ մ'ըշտապեց
Սըրտիս վընջին. դեռ Ան հոնտեղ էր, անեղծ,
Եօթն արեւի նըման ջերմ.
Գեւն եղունգով լանջըս շերտած էր տեղ տեղ.
Ուրախ էի՝ որ եղայ զրահ մ'արիւնջեղ
Անոր համար, Անոր դէմ:

Տարօրինապէս աշխիւ է ու սրտաշարժ՝ զգացուճը որով տողորուած է Հայր, օրհնէ՛ քերթուածը. հոն, իր բիւրեղի ճաքբութիւնովը, առտուան արևու ազուար ու թարճ ջերմութիւնով՝ ի յայտ կուգայ «բարի ճարգու» սիրտը որ կը բարախէ այդ բանաստեղծին ձէջ.

Հայր, ես կ'երթամ այն Յամբայէն որ Յերմակ
Մագերուդ գիս կը տանի,

վաստակաբեկ ոսկորներուդ, ծեր սըրտիդ
եւ սէրերուդ կենդանի...

Բաւական է... աշխատեցար, կըրեցիր,
Ամէն նետի, հարուածի
վահան եղար ինծի համար. հոգի՛դ է՝
Որ հոգւոյս մէջ կը յածի:

Իմ արիւնս է գոյացած քու քրտինքէդ.
Յոգնուածեանդ ծիւն եմ տըխոււր.
Հոգիդ, կաղնի՛, երբ կուրծք կուտար մրրիկին՝
ես շուքին տակ, հանգիստ, լուռ

Կը մեծնայի: — Հարկ է հիմայ ա՛լ հանգչիս
եւ ես քեզի յաջորդեմ...
Խոնջէ՛նք, խոնջէ՛նք: — Կ՛ուզեմ կըռուիլ, աշխատիլ,
եւլել կեանքին, կեանքի՛ն դէմ...

Հա՛յր իմ, օրհնէ՛. դողդոջ ձեռքըդ գլխուս դիր.
Թող մատերէդ կամի վար
Արօժքդ՝ եկած հոգւոյդ պայծառ խորանէն:
Վերջին ժամն է. օրհնէ՛, հա՛յր:

Գեղեցիկ տղեր կան Մուսային տխուրսուած կտորին ձեջ, որ կերպով ճը բանաստեղծին քերթողական հաստոյ հանդանակն է, և հանգանակ ճը ձեճ աղնուութեամբ ու արութեամբ յղացուած: Վշտինը հատորին ամենէն խորունկ ու ամենէն աղուր զգացուած կտորներէն է.

Ինձմէ հեռո՛ւ. ահաւոր է տեսնալ քեզ.
Գարնան ծաղիկն ուղխին կընա՛յ դէմ դընել.
Ո՛հ, քեզի հետ ի՞նչպէս կընամ չափուիլ ես, —
Դու արհեստիդ մէջ վարպետ ես եւ ընտել:

Դեռ նոր դըրի մեծ հովտին մէջ իմ քայլեր՝
Ուրկէ՛ երկա՛յն Յամբան կ՛երթայ նեղնալով.
Ծայրն է շիրիմն զոր հասակս այս չի տեսներ՝
Կամ կը տեսնէ միայն սոսկման մը դողով...

Քայլիս առջեւ՝ մի՛ վերցըներ այդ հովտէն
Ծաղկի, շողի եւ ցօղերու պատմութեանն.

Թո՛ղ որ երկնի յորդ ալիքներն հլրելէն
Հոն կապուտակ իրենց ժպտով հաշտ իջնան :

Բայց, իր պարճանեկան հողիին ամբողջ հասկանալի՝ ու գեղեցիկ՝ զար-
հարանքն ու սոսկածը նետելէ յետոյ Վշտին, բանաստեղծը կը վերջացնէ
կրղը ունկնդրելով անոնց որ կ'ըսեն — և իրաւունք ունին — թէ Վիշաբ
ձեծցնող, աղնուացնող, դէպ ի իտէալն առաջնորդող ձեծագոյն ումն է .

Հակտին վըրայ, ալօսներուն մէջ վըշտի՝
Կը ցանուի սերմն իտէալին սեպհական .
Յը մ'աճն հոգին որ ցաւերով կը տուայտի,
Պիտ՝ դառնայ վարդը Անհունին խնդուեանն :

Յաւերժութեան սեմինը ամենէն հզօր կտորն է հատորին, և ձին
ամենէն շքեղ էջերէն հայ բանաստեղծութեան: Մահաւան խորհրդին հանդէպ
այդ լայն ու սարսուղին խոկածը, նորէն ճտածել կուտայ Հիւկօին, ձեւովը
ճանաւանդ. եթէ հայ բանաստեղծներէն Դուրեանը Վարուժանի վրայ ազդած
է ամենէն աւելի, յայտնի է որ Եւրոպացիներէն՝ Հիւկօն ամենէն աւելի իր
հողիին խօսած է և հոն իր ձեծ արեւէն քանի ճը ճառագայթ ձգած:

Ձեծ կրնար ինքլիներս արդիւլ հաճոյքը յիշատակելու քերթուածին
գէթ սկզբնաւորութիւնը, որ հրաշալի է .

Գերեզման մ'էր, լերան ոտքին, գետին մօտ .
Թափառական քայլերըս գայն գըտան հոտ,
Երբ կ'երթայի երազուն,
Իրկունն, հագած արեւուն հուսկ շողը լալ,
Սիրտըս յանձնած ծաղիկներուն, եւ միտքս ալ՝
Փրթթելու մօտ աստղերուն :

Գերեզման մ'էր: — Խաչ մը անտաշ, քար մ'անխօս .
Քարն անանուն, եւ խաչըն ալ՝ անքրիստոս,

Հոն կը հսկեն մեճակեաց .
Մին գետեղուած է ձեռքերով մըտերիմ,
Եւ միւսն, երկու մասրի Յիւդեր, սեւ մագի մ՝
Գիսակներովն հոն կապուած :

Այս է բոլորն, ու ասոր հետ բընուեիւնն
Որ կ'օրօրէ այդ քունն իբրեւ մայր մ'անքուն :
Տերեւներու սօսափներ,

Գետին ողբանքն ու խոշոր բիբը լուսնին
Մոռացուեթիւնն հոն կը սպաննեն. հոն երկինն
Իր նայուածքներն է նափեր :

Ի՛նչ լաւ է հող. կարծես թէ դա՛շան է՝ հսկայ
Ուխտաւոր մ՛այդ գերեզմանին, զի տեսայ
Ամեռուկներ ինքնաբոյս՝
Ձոր կապած է քնական ոլոռ մը՝ խաչին,
Եւ համբուրող շրթունքը բոց կակաչին՝
Քարին ծըռած սիրայոյզ :

Խոնարհեցայ, եւ հոգիս լի աղմուկով
Գատարկեցի մեռածին լուռ մնարին քով. —
Գիւղի գիշեր մը երբե՛ք
Այնքան լաւ էի ծըծեր զողանջը զանճին՝
Որքան ծըծեց մահուան այդ փոսը լըռին
Հոգւոյս Յիշերն յուսաբեկ :

Խոնարհեցայ, եւ կարծես ինձ հետ բոլոր
Ինուեթիւնը հոն խոնարհեցաւ, ահաւոր
Ըստուերին մէջ ծընրադիր .
Եւ միացաւ երերուն սիրտը սրտիս՝
Խիզախօրէն ընկղմելու համար զիս
Խորհուրդին մէջ սեւածիր :

Վար, վար, — լըռէ՛, Յըպուռ, սիւքեր, լըռեցէ՛ք.
Գագաղին խորը էի հասնիր ձայնն երբեք.
Գերեզմանին քարին տակ
Մայր - Լըռուեթիւնն է բանտարկուած : — Վար, վար, վար,
Վի՛հ մուեթին պէս անյատակ,
Կը խարխափեն մոքիս թեւերն. ո՛ւր է, ո՛ւր,

Վախճանողին գացած Յամբան. ո՛հ, ի զուր
Կը փընաբռեմ հոն իմ շուրջ.
Անոր անունն ի՛նչ է, կամ ի՛նչ է անունն
Անդըրջիրմի եղածին, ո՛ւր է Անհունն,
Ո՛ւր է Խորհուրդն. — Աղջամո՛ւղջ...

Ըսի վերեւ որ Վարուժանի հատորը անհաւասար է: Այն քերթուածնե-
րէն զուրս զոր յեշտասակեցի, ճիւտները, առանց զուրկ ըլլալու՝ ճերթ՝ գեղե-

ցիկ իմաստներէ ու սիրուն տողերէ, թոյլ են, երբեմն նոյն իսկ տափակ: Ու նոյն իսկ այն բերթուածները զոր յիշատակեցի Հիացուձով, զերծ չեն ձեւի թերութիւններէ: Գրողի ճը ճէջ ճիւղն և է՛ն առաջ թերութիւններ տեսնել և անոնց ճէջէն նկատել անոր գործն ու տաղանդը, անոնցմով ճրտտել և ուրանալ ինչ որ կայ անոր ճէջ գեղեցիկ և առողջ, զձուձ հոգիներու և կարճատես ճարտու վարճուներ է: Կան գրողներ որ բազմաթիւ տկար արտադրութեանց հետ՝ տուած են ճէկ կամ երկու հզօր ու կատարեալ գործ. ճշմարիտ բննագատը կը նկատէ է՛ն առաջ այդ զրական տարրը՝ գործին ճէջ: Հիւհօի գործերուն, որոնց թիւը հարիւրը կ'անցնի, ճէկ չորրորդը հազիւ պիտի սպրի, բայց այդ ճէկ չորրորդը այնքան շքեղօրէն ուժեղ է որ ճիւղներուն տկարութիւնը ոչ ճէկ կերպով չի կրնար վնասել անոր անճահութեանը: Ժամանակը, որ ճեժ ընտրոյն է, կուգայ կ'աւել կը տանի ինչ որ թոյլ է, ու կը պահպանէ ինչ որ կարող է զիճանալ զարերու կրճուճին: Սակայն, կիճ սխալ է զրողի ճը ճէջ թերութիւնները ճիւղն տեսնել, նոյնքան սխալ պիտի ըլլար զանոնք բնաւ չնկատել: Երբ ճանաւանդ կը գտնուինք հանդէպ նորոճիլ տաղանդի ճը որ իր ճամբան զեռ. նոր կը բանայ, անհրաճելտ է իրեն ցոյց տալ իր առաջին էջերուն ճէջ՝ գեղեցկութիւններուն հետ՝ ինչ որ կայ տկար. ատով իրեն օղնած կ'ըլլանք ոչ ճիւղն հզօր ներշնչուձով ու խոր զգացողութեամբ բանաստեղծ ճը ըլլալու՝ ինչ որ վարուճան է արդէն, այլ և անթերի արուեստագէտ ճը, ինչ որ ըլլալու համար բոլոր ճիրքերն ունի: վարուճանի թերութեանց անենէն աչքի զարնողը՝ տեսակ ճը «վարճապետական» նօթ է որ յաճախ կուգայ արեւ իր ներշնչճանց ճարտութիւնը, զանդաղեցնել իր թուիչը՝ նոյն իսկ իր անենէն գեղեցիկ բերթուածներէն ոճանց ճէջ, արճակունակ ու հասարակ գոյն ճը կը բերէ կը սահեցնէ իր բերթուական երանգապնակին վրայ.

Երիտասարդ, բայց շուտ ճանչցած շատ բաներ...
... Ձի մարդըս այնքան կը շտապէ մէջտողէն
վերցնելու իրեն նրճանը արդէն.
... Աղքատութիւնը վճարդ կ'ընէ աստաւոր.
Իւր գինովին ինն հազարն են չըբաւոր.
... Ո՛հ, փոթորկէ փոթորիկ մի՛ յուզէք զայն,
Այսինքնն խօլ բարկութենէ բարկութիւն:
... Ըսպիտակ էջ որուն միւս կողմն է գրուած
Անպատճառ բան մը մահէն:

Հատորին ճէջ կան քանի ճը բերթուածներ որ ամբողջապէս վարճու-

պետական են, հիւթին յղացածքն ու արտաշայտութեան ձևովը (Դաստիարակը, Տղա՛ք, Ներեցէք, Չորս տարեկանի մը նամակը)։ ահա՛ քանի ճը տողեր որ գաղափար կուտան.

Ըի՛, մի՛ ծեծէք: — Ի նչ, խառնակե՛ց ձերին խաղ-
կամ Թէ անգէտ եւ դիպուածով, մըտազբաղ,
ջեր գնտակին զարկա՞ւ ոտքով մէկէն մէկ,
քափե՛ց մեկանը Թուղթերնուդ. ներեցէ՛ք,
ո՛հ, ներեցէ՛ք, զի Հայ մըն է, մեր եղբայր, եւն.:

(Դաստիարակը) Թոք կը սպառէ, միտք կը լլկէ, շունչ կուտայ,
եւ չի խորհիլ իր վերքերուն.
Իրանկուծեան դէմ դըրած ամբողջ ծերութիւնն՝
կը բաժնէ իր ծովը բազում լըծի վրայ...
Վըսե՛մ կոչում... եւն.:

Ըստից հրապարակագրութիւն են կամ ճառախօսութիւն, բայց ոչ բանաստեղծութիւն: Դաստիարակը բերթուածը տասն անգամ արդէն տունեաբանուած է մեր մէջ, ու շատ լաւ կերպով, Ռեթէտա Պէրպէրեանէն: Վարուժան մեղի ուրիշ բաներ ունի բսելու, աւելի նոր, աւելի ուժեղ, իր բանաստեղծի սրտին խորէն ժայթքած. իր քնարը ասո՛նց ծխայն թող պահէ:

Այդ նոթը Վարուժանին մէջ եկուր է, իր բնութեան ու խառնուածքին զուակ չեմ կրնար ընդունիլ զայն: Պէտք է — արտ ալ — մտած ըլլայ իր մէջ՝ Միխիթարեան միջավայրէն — սրուն գրականութեան միտական կողմերէն մին կազմած է ան և որմէ Ալիշաններն իսկ չեն կրցած զերծանիլ: Հիւսիսն ալ ներգործութիւնը կարելի է տեսնել հոս, որովհետեւ ոչ որ այնքան «վարժապետ» է, նոյն իսկ «տիրացու» որքան Հիւսիսն՝ ամէն անգամ երբ թուերը յղեմ ըլլալով, աթոռի մը վրայ նստած՝ քարոզ տալու կ'ըլլէ: Արդ, ոչինչ աւելի անհաշտ է «բանաստեղծութեան» հետ՝ քան «քարոզը». բանաստեղծութիւնը պէտք է երգէ, ոչ թէ տրամբանէ, դասախօսէ, սպաքուցանէ: Ու ասով չեմ ուզիր սահմանափակել բանաստեղծութեան սրտորան այնքան լայն է որքան տիեղերքը. ամէն բան, գիտութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, ընկերական հարցերը, ինչպէս բնութեան գեղեցկութիւններն ու սէրը, ու նոյն իսկ կաթիլ մը ցօղ կամ ճանճի՛ մը բղղիւնը՝ կրնան նիթ ըլլալ բանաստեղծութեան, պայմանաւ սակայն որ բերթողին հոգին յաջողի հալեցնել, անհիւթականացնել, թեւաւոր ու թրթուուն ու երգեցիկ դարձնել այդ բոլորը: Ոչինչ աւելի դիւրին պիտի ըլլայ Վարուժանին համար՝

բան իրմէ՛ զուրս նետել այդ անախորժ տարրը, որովհետեւ իր հոգին թուե՛ր
ունի ի բնէ՛ իրեն շնորհաւած և շատ զօրեղ, ու այդ թուե՛րը՝ երբ կը թըր-
թըռան՝ զմայլելի երաժշտութիւն ձը կ'արձակեն:

Ուրիշ թերութիւն ձը, պատկերներու և բառերու անճիշդ կամ ան-
ճշտակ ընտրութիւնն է որ մերթ, նոյն խոկ լատագոյն կտորներուն մէջ, կը
նկատուի:

Կը արօժիէ մէջս երգերու սաղմն, կը սպասեմ:

Ե՛րբ պիտ' արբուի անոր ծնուցիչ քու Կամբոյր:

Պատկերը ճիշդ չէ, բանի որ «սողմ»ը՝ բնախօսապէս՝ արդիւնքն է
«ճնուցիչ համբոյր»ին, և գոյութիւն առնելէ յետոյ՝ ա՛լ պէտք չունի ու եւ է
համբոյրի սպասելու:

Անոր վըրայ պիտի սիրտս յար քրալնի:

«Սիրտ ձը որ կը քրարնի», աղուս չէ, և բնական չէ պատկերը:

Կըամբուցի, կըռփեցի...

Ընչ բառերը, գործածուած՝ Սատանին զէմ բանաստեղծին սուրբարը
նկարելու համար, գուհիկ են, բժժիծաղ կ'արթնցնեն, սուրբարին մեծութեանն
ու վեհութեանը համապատասխան բառերը չեն:

Կան վերջապէս՝ Վարուժանի քերթուածներուն մէջ՝ տաղաչափական
անվտարութիւններ. ըսի որ քաջ զխտէ հայկական տաղաչափութիւնը, և դայդ
կ'ազայցուցանեն իր տղերուն մեծամասնութեան կուռ շինուածքը, զաշնա-
կաւոր սահբը, շեշտերու զխտակից կիրարկումը. բայց զժբաղաբար Վարու-
ժան մերթ անհոգութեան նշաններ կուտայ, իմաստին լիտլիր արտայայտմանը
համար տաղաչափութեան պահանջները զանց կ'առնէ: Լատիկա արգէն դրե-
թէ բոլոր հայ բանաստեղծներուն թերութիւնն է. Ֆրանսացի յետին բանաս-
տեղծը տաղաչափական օրէնքներուն կը ճգնի պատշաճեցնել իր ներշնչման
թուիչը. ստանաւորը երաժշտութիւն է ամէն բանէ առաջ, ու ու եւ է մե-
ղանչաւ երաժշտականութեան զէմ՝ աններելի պէտք է բլլայ բանաստեղծու-
թեան մէջ. մեղ ձօտ, բանաստեղծը՝ նեղը մնալուն պէս՝ կը զոհէ երաժշտա-
կանութիւնը: Հիւրմիւլն ու Պէշիկիթաշլեանն են որ ամենէն աւելի յարգած
են այդ պայմանը՝ իրենց տաղաչափուած էջերուն մէջ. ու նոյն խոկ Պէշիկ-
իթաշլեանին ձօտ կը գանենք անկարելի տղեր ինչպէս հետեւեալը.

Ռէ երգք Թուչին սիրողաբար...

Վարուժանի բերթուածներուն ճէջ քառական բազմաթիւ սողեր կան աններդաշնակ, ուր բաղաձայնները կը խճճողութիւն, մերթ սողն անընթեռնելի դարձընելու աստիճան.

Երբ սուկիր անոր Խանգ աւարի մ'յըղփուեծիւնն.

Կը ծընանի. — չի լար. է

Լուռ ու արձեւ,

(է ն սողին ծայրը՝ ստորագելիներէն առաջ՝ խորթ է աշխարհարարի ճէջ):

— Երգէոնիկ մ'է միայն իր մեծ հարստութիւնն,

... Դիակ մ'ըլլալուն համար սուկ.

... Որ բաժանուժը Վրխեց խոր, դըժճնդակ.

... Տըրուելով կրօնն՝ մարդուն, բաւին՝ ոտնաւոր:

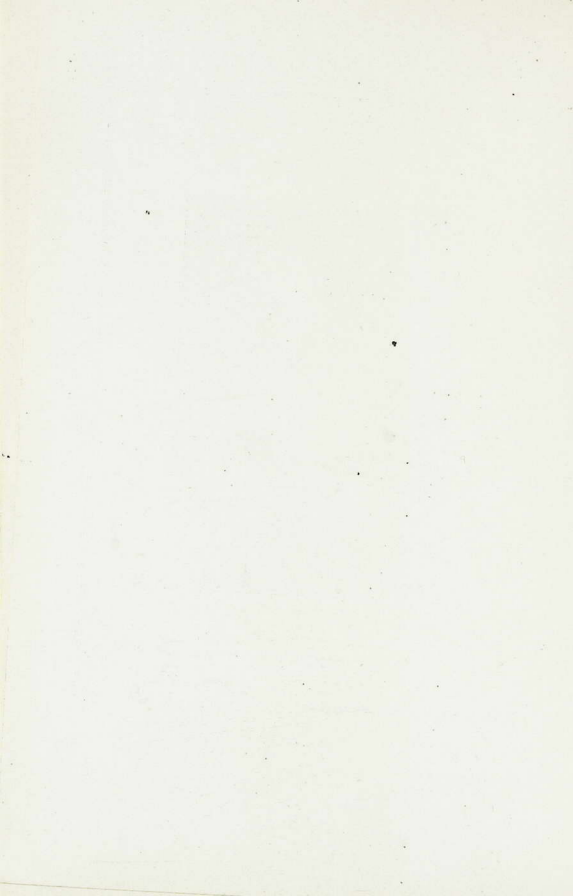
Այս թերութիւնները Վարուժան ինքն իսկ պիտի նկատէ անշուշտ և պիտի ուղղէ իր ապագայ արտադրութեանց ճէջ: Իրձէ մեծ բաներ, ու կատարեալ բաներ կը յուսանք: Իր սկզբնաւորութիւնը ճին է ամենէն շքեղներէն որ Հայոց ճէջ յայտնուած ըլլան: Մեր այս ցաւի ու սուղի օրերուն ճէջ ճիւղթարութիւն ճըն է տեսնել, իրձով, անգամ ճը ևս, հոյակապ ապացուցումը հայ հանճարին յարանորոգ կենսունակութեան՝ հակառակ մեր վրայ ճանրացող անորոք ճակատագրականութեան բոլոր խեղդիչ ու ջախջախիչ պայճաններուն:

ԱՏՈՄ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ

« Գիւլգալւորէն »

Ոտանաւոր ու արձակ գրութիւնները զոր Եարճանեան հրատարակած էր արտասահմանի մէկ բանի թերթերուն մէջ՝ այս հատորին լոյս տեսնելէն առաջ, ի յայտ բերած էին ջղուտ ու նուրբ արուեստագէտ մը, որուն մէջ սակայն հզօր ու որոշ ինքնութիւն մը կը պահուէր տակաւին. այդ առաջին շրջանի բոլոր արտադրութեանց մէջ Մեթերլինքի և Վերհարընի ազդեցութիւնը ճայտաբեղօրէն տիրական էր. այս հատորին մէջ, Եարճանեան ի վեր կը հանէ ներշնչում մը բացարձակապէս անձնական, և իր արտայայտութեան ձևին մէջ է ձևայն որ իր երկու սիրած վարպետները կը շարունակեն պահել իրենց խորունկ դրոշմը :

Եարճանեան կ'երդէ սրբազան յուզումը զոր բռնութեան դէմ ցցուող հայ ընդլիւծը կ'աշդէ ճառարական երազանքներու մէջ զինովցած բաց և գործելի չլինալէն աստապող իր պատանի հողիին: Եւ չեմ դիտեր բան մը աւելի սրտաշարժ բան այս հիացական ու ցաւատանջ կարկառումը երազող հոգւոյն դէպ ի Գործին զմնզակ արօրին լծուած արինտտ եղբայրներուն զխցալնական տածանքը :

Եւ աջին քերթուածին մէջ, անմը, Գործողները, « հոկայածեւ ուսչիւրաները ճարճարեղէն Յոյսին, ըճրոտացումներու սպառամներէն իրենց ճակատներն արինած... » կը հրաւիրեն զինքը, Երազողը, միանալու իրենց մը-ուսչ ու եղբրական կարաւանին.

« Ու վայրկեան մը մեծաստուերին մ'էջէն,
Եւ մէ կրնաս, անհունորէն ետիդ դարձիր,
Ու ան'ս մեռելներուն հողէն ժայթքումն յանկարծական
Որ գերեզմաններուն ու քանդուած քաղաքներուն տակէն,
Մէկէն ի մէկ փրկուեմեան ոգումներէն շնչաւորուած՝
Կեր ետեւէն, այս իրիկուն, տնդոտօրէն ուքի,
Դէպ ի Յոյսին բացաստանները պիտի քայնեմ:
Ու անոնց հաւատքին հրայրքը նայէ ու սիրտ ա'ռ,
Տե'ս իրենց ծանր քարերն ու սեւ խաչերը փայտեմ
Հողէն յոգնած ուսերնուն վրայ,
Տե'ս իրենց պատանքներն իրարու արիւնէ կարմիր՝

Չորրորդ քերթուածը կը պատկերացնէ Բաղխուծը. և հոտ, Պայքարին պայթուածէն առաջ Երազողը կ'երգէ յառնուծը, անհունօրէն յազիչ, հին պայքարներու հերոսի ճը, վաղճական հայ քաջի ճը ուրուականին, որ թունդ ելած իր դաւակներուն գերութեան ծոցէն վերականգնուածէն, կուգայ օրհնել զանոնք և սրտասկզբել.

«Ու երբ լուսինը եղերականօրէն դէպ ի երկինք կը բարձրանար,
Խաւարներուն անդունդները իր հրդեհներն անտառելէն՝
Յանկարծ՝ հորիզոնին վրայ, Ուրուական մը, Թերեւս արքայ մը՝ մեր
հին փառքի օրերէն

Որ հողէն յառնած ըլլալու տարօրինակ երեւոյթն ունէր,
Իր խօյրը ձեռքը՝ զբախը արեգակի նման կուրծքին՝
Ու իր վախանը ամբօխին դիմացը բռնելէն,
Կոյր աստուածի մը համդիսաւորութեանը համեմատ, ծանրադէմ,
ըսու.

«Ձաւակներ՝, նախ սպասեցէք որ սա՛ աչուրներուս մէջէն դարերէ
ի վեր
Գերեզմաններէն լեցուած դեղին հողը վար Թափելէն ձեզ խօսիմ...

«Ու ահաւասի՛կ, ձեր հոգիները կը Յանչնամ ձեր Յակասներուն բո-
ցէն

Ու ցեղիս արիւնին ձեր մէջ եռալը երջանկօրէն մտիկ ըրի...
Գիտեմ ձեր ջաւը որուն մուկին ծնունդն է ձեր ըմբօստացումն այ-
սօրուան...
Իմացայ, գլուխս ձեռքերուս մէջ ու դագաղիս տախտակներուն
արմնկած,
Իմացայ բոլոր ձիչերն ու հծծիւնները Ամեղներու անագորոյն կո-
տորածին...

Ու սերունդներուս սրտերէն հոսած արիւնը կրակէ,
Աւա՛ղ, հողին մէջէն սուզուելով իջա՛ւ, եկա՛ւ, իմ խեղճ Յակասս
Թրջելու...

«Բայց արշաւելէ առաջ, նախ՝ հորիզոններէն առագաստեցէ՛ք
Սա՛ դրօշը՝ որ Գրօշը եղաւ մեր հայրերու ճաղճանակին,
Ու ձեր քայլերը շտապելու ու հոգինիդ փոթորկելու համար,
Պայծառափողիս ունկնդրեցէ՛ք, որ շունչիս մէջէն մեր վրէժը պի-
տի հնչէ...:»

Եւ այն ատեն, Նոյն խոսք Կռիւն է որ կը տեսնէ, կ'երգէ Երազողը,

կոխը որ, իր ախնով արբշխ երեւակայութեանը ձէջէն, արդէն կ'երեւայ վերջնական յաղթանակին ճիրանիովը պատկուած.

«Այսպէս մեր արհաւիրքի ամբոխները կամքի զօրաւորներուն, Պրինձէ ու կապարէ աննուաճելի Գուռներն եղան Որոնց դիմաց եղեւնը իր մարմինը բաղխելէն պարտասած՝ Որ մը, վախճանական անկումի չարաշուք օր, իր ձեռուրներովն իր ոսկրակոյտերը քաղաքներու նման, Մեր վառքի պատուանդանին տակը ահաւոր, Գերխարար ճունկի եկած՝ կնդրուկի տեղ հրկիզեց...»

Հինգերորդ բերթուածին ձէջ, Երազողը կ'երգէ աշնիւ խղճի-խաչքը որ պիտի ցցուի կուռոյներուն սրտին ձէջ, երբ, Յաղթանակին վաղորդայնին, ճատձեն թէ իրենք, աղատութեան և եղբայրութեան զինուորները, սախաւեցան կեանքեր փշրել՝ իրենց խռէալն իրագործել կարենալու համար. ձայն ձը, «գարեւանդին վրայ», կ'ըսէ գուպարայաղթ ամբոխին.

«... Ինձի հետեւեցէք դէպ ի քառութիւնը սա մրկոտ ջուրին՝
Որ աւա՛ղ, մեր հայրերուն դիակներովը բեռնաւորուած,
Իր արհաւիրքէն զանոնք այնչափ առեն սա ապառաժներուն դիմա-
ցը կը փշրէր...»

Եկէ՛ք ձեր արիւնտ դաստակներն հուժկու,
Իմ արիւնտ դաստակներուս հետ,
Անոր սրբագործող ալ իքներուն մէջը մաքրելու,
Քանզի այն իտէալը՝ զոր մեր երիտասարդի մտածումը պայծառ
Մեր դարաւոր Հողին համար սրբօրէն քանդակեց,
Երբե՛ք, եւ Յշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի,
Այլ եւս ո՛չ յաղթանակներու ազատաբեր սուրերուն
Ու ո՛չ արիւնին ահագնուժեանը պէտք ունի:»

Այն ատեն, ա՛լ անպէտ համարելով իրենց ձեռքը ծանրաբեռնեալ պահել ճահու գործիքովը, պայքարողները ձէկրի կը նետեն իրենց սուրերը.

«... Ու մեր ձեռքերէն խելայեղաբար արձակուած սուրերը բիւրաւոր,
Հեռաւոր հողին վրայ շանթերու պէս յանկարծօրէն խորասուզուեցան:»

Վեցերորդ բերթուածին ձէջ, ճայրերուն անուշ տետիքն է որ կը վերեւայ, այս անգամ ոչ թէ զիւցաղներ յաջող իրենց պողպատէ արդանկը

առաւօտին ճէջ շողացնելու, այ կռիւէն յաղթական դարձող իրենց զաւակներն օրհնելու և դափնեպսակելու համար.

«... քանկարծ՝ լայն ու արգաւանդ առաւօտի մը նման՝ մեր մայրերուն ծագումը յայտնուեցաւ, որոնք մնուցանող կուրծքերնին իրենց քողերէն մերկացուցած՝ Լրմաւենիի ոստերով բեռնաւոր, Յակատներնուս համար, Մեր սպասումէն գինով ու մեր կարօտէն արբշիւ, երգեցին.— Զաւակնե՛ր, նախ մեզի մօտեցէք, վասնզի գիտնե՛ք որ, ջեր յոգնած ու խռովեալ ու իմաստուն ճակատներն ազատաբեր հերոսի, Այլ եւս հիմա մեր մայրական լուսեղէն ծոցերուն Հանգչեցնող քաղցրութեանը պէտք ունին...»

Եւ թերորդ բերթուածը, որ հատորը կը փակէ, Պայքարին վերակուծը, Ողորմէին յաւերժութիւնը կ'երգէ: Հիմա որ բռնութիւնը խորտակեցին, կուռղիները դարձեալ ճամբայ կ'ելլեն դէպ ի նոր Գործը — որովհետեւ Գործը անվախճան է — դէպ ի Գործը «Արդարութեան, Եղբայրութեան և Լոյսի կրանիտէ անվիանդ և յախտեճական Ոստաններուն հիմնաքարերը անընկճելիօրէն կրելու»:

Ամբողջ հատորը տողորուած է ճեճ ազնւութեան ներշնչուածով ճը, և ձեւը կը լուսաւորուի հուճիւ պատկերներով որոնք երբեմն Ֆետաներուն անսահման պատկերները կը յիշեցնեն: «Դուցաղնօրէն»ը ամենէն հզօր տեսիլքներէն ճին է զոր հայ ճիւղք ճը յղացած ու պղնձի ճէջ բանդակած ըլլայ:

Յղացուծը ամբողջական է և ներդաշնակ, բաց արտայայտութիւնը կը դադրի երբեմն յղացուծին վեհութեանը համազօր ճեալէ: Ոճը, խրոխտ դեղեցկութիւններու ճօտ, ունի նետե՛ տեղ տեղ՝ տափակութիւններ կամ բռնաաղբուսութիւններ: Երպէն հրեղէն խոյանքը ճերթ կ'ընդհատուի ու կը պաղի փատտաբանական պերճախօսութենէ կարճես քաղուած սաղէս տղերով՝ «Ու յետոյ, ու ճանաւանդ, ըլլալու համար Ան որ պէտք է ըլլալ վերջապէս»: Մերթ ալ պատկերը զօրութեան դազաթնակէտին հասցնելու ճղուածը, անճիշդ գառիթափի ճը վրայէն սահելով, ճիճադելիութեան ճէջ կը սայթաքի, ինչպէս երբ Եարճանեան ցոյց կուտայ իր հերոսները որ իրենց գանակը, փոխանակ թշնամուոյն կուրճը ճխելով շատանալու, «ակուսներնուն տակ կը տրսրեն (?)» և նոյն իսկ «սիրք»ի թուր կլլողներու պէս, «իրենց պողպատէ

սուրբը փայտակերու նման կը լափեն» (?) : Տեղ ձը Եարճանեան «ողջակիցուձներու տխտուած սպիտակ (ինչո՞ւ «սպիտակ») տղայ» անուանել կուտայ ինքզինքը «ճարճարեղէն Բոյսին Հսկայաձևու ուսչիլրաներուն» կողմէն. ուրիշ տեղ ձըն ալ ինքզինքը «կրանխտէ աշտարակի» ձը կը նմանցնէ.

«Ու ես բլուրներուն վերէն ու դաշտավայրին վրայ,
Ոչսասխմանօրէն ոտքի, ինչպէս աշտարակ մը կրանխտէ...»

և ստի անխուսափելիօրէն թօհամֆ է, որովհետեւ դժուար է ըմբռնել թէ ինչո՞ւ Պ. Եարճանեան այդ հսկայ երեւոյթը կ'ընծայէ ինքզինքին: Անկերպաշնակութեան տարր ձը կը ներկայացնէ վերջապէս այն ծայրայեղ անհամեմատականութիւնը որ երբեմն գուրս կը ցառքէ բանաստեղծին պատկերացումին և Իրականութեան ծիջիւ, և հոտ պակասութիւնը ձեւին ձէջ չէ ձիայն, այլ եւ յղացումին ձէջ: Բանաստեղծը իր Հերոսներուն ճիգը յաղթանակով արդէն պատկուած կը տեսնէ, և այդ երազուած սպագային նախատեսիլը դեղեցիկ է. բայց տարապայման զօրութիւնը զոր Եարճանեան կ'ընծայէ իր կուռօղներուն, հոմերական արդուզարդը զոր անոնց կուտայ, ծայրայեղ արագութիւնը որով դանոնք ճաքառուձէն յաղթանակին կը հասցնէ, տարօրինակէս անհանգսյն ըլլալով հայ ընդդրումին իրական պատկերին, անխորժ տպաւորութիւն ձը թողուն: Հայ կուռօղները, Եարճանեանի քերթուածին ձէջ, «կարծիր քղածիղներով անհունօրէն փաթթուած են», ու «ուսղճադաշտը նկատելու համար՝ իրենց խօլական երիվարները թշնամիին բեկորներուն վրայ փոթորկատորէն ու քառարշաւ բոլորը ձէկ արձակելէ յետոյ, դարաւանդի ձը գագաթը կը բարձրանան...»: արդ, գիտեքք, աւա՛ղ, որ մեր ճաքառօղները քղամիղ չունին, յաճախ երիվար ալ չունին, ու հեռու են «թշնամիին բեկորները դարեւանդի ձը կատարէն գիտելու» հաճոյքին ճօտեցած ըլլալէ: Հաղիւ հագուած, հաղիւ գինուած, ցաւագիւնօրէն սակաւաթիւ՝ ջարդուողներու, սահճուկաններու, փախչողներու, լացողներու ամբոխի ձը ձէջ, տիեզերական վատութիւնալը պաշարուած, ոտքերնուն տակ ու գլուխներնուն վերեւ ունենալով իր փտութեանը ձէջ դեռ շատ հզօր բռնութեան ձը որդպիթներն, աքցաններն ու լախտերը, անոնք, — իրական Հերոսները հայ ընդդրումին, — կը քաշկուտուին հեւ ի հեւ, խելայեղ, դանդաղկոտ, կատաղութիւնով ու յուսահատութիւնով ալ գիտով, ճութի ձէջ, ճառախուղի ձէջ անձայն գալարուող խոնարհ ու տաժանելի ոգորումներով: Ու խորատաբար, փուշերով ցցուած, վիշերով պատուտուած, ու երկա՛յն, երկա՛յն է ճամբան որձէ ասոնք կը քալեն և որձէ պիտի քալեն ո՛վ գիտէ դեռ որքան ատեն՝

մինչև հանգրուան հասնելը: Եարձանեանի երգը շատ աւելի յուզիչ պիտի ըլլար այդ ժամին ձեջ, որ ամենէն սկարն է հաստորին՝ ըլլալով ամենէն սկադեմականը, եթէ ան ձեղի պատկերացնէր ոչ թէ անգոյ «ճակատա-
ճարաը», այլ խեղճօրէն վսեմ ճարաւուծը, երկարաձիղ ու աղջամղջին պայքարը այդ միւսաւորիկ կուտողներուն որ, կրանիտէ լեռներու կատարը բարձրանալէ, հեռու, ամբողջ երկաթէ լեռներ կը կրեն ուսերնուն վրայ՝ ճգնելով զանոնք իրենց ցաւոտ մկանունքին ուժովը միայն հորիզոնէն անդին նետել, անոնց ճահաբեր սուտերէն ազատելու համար դժբաղդ հովիտները:

Եարձանեանի լեզուն առողջ և հարուստ աշխարհաբար ճրն է, ուրկից սակայն պիտի բաղձալի որ վտարուած ըլլային կարգ ճը պուտո փրանսաբանութիւններ («բայլի վրայ նորէն վերադարձիր») ու բերականական խորթ ձեւեր («գիտես որ պէտք է բաղխուի անկէ»), ինչպէս և ճայրայնղ գործածութիւնը ճակբայձեւ վերադիրներուն (անխանջօրէն, յանկարծօրէն, տեղոտօրէն, եւն.), որոնք շատ աւելի բաղձաթիւ են Եարձանեանի իւրաբանչիւր բերթուածին քան Վերհարրնի ամբողջ հաստորի ճը ձեջ:

«Դիւցաղիօրէն»ը թէպէտ ոտանաւորի ձեւով սուլուած, ս եւ է տաղաչափական կանոնաւորութենէ զուրկ է, և առնչութիւն չունի Վերհարրնին, Հանրի աը Ռենեիէին, Վիելէ-Կրիֆենին «ազատ ոտանաւոր»ին հետ որ որոշ կշռութիւն ճը կը պահէ և յանղը բղտրովին չի վտարիւր. Եարձանեանի բերթուածները աւելի կը յիշեցնեն Մեթերլինքի՝ ձեկ քանի հասուածները, — ինչպէս «Հիւանդանոցը», — որոնք երկեցիկ արձակ են քան տաղաչափալ բանասանղձութիւն:

Բ.

«Հոգևւարքի ևւ յոյսի ջանիր»

Եարձանեանի նոր հաստորը, մինչև ցարղ իր հրատարակմանուն ձեջ՝ ամենէն հարուստը և բաղձաղանը, ուհձանուած է փաուար ու յուերժա-կան կեանքի ճը՝ իրը ճեր ժամանակակից բանաստեղձութեան ամենէն ջրեղ, ամենէն տոհմիկ և ամենէն ուժեղ էջերէն ձեկը: «Դիւցաղիօրէն»ը և «Հա-յորղիներ»ու ջարբը երեւան հանած էին ճճճարթտ դիւցաղներղանղ բանաստեղձ ճը. այստեղ՝ Եարձանեան կը յայտնուի քնարերղակ. բայց դեղեցիկա-ղխտութիւնն ու ներջնչուձը միշտ նոյնը կը մնան. ինչպէս որ զուտ դիւ-ցաղներղական էջերուն ձեջ քնարերղութիւնը կ'իշխէր, այս քնարերղական

բերթուածներուն ձէջ ալ զլուցալներգական շունչն է որ կը տիրապետէ: Խառնուածքի կուռ միտթիւնը՝ Եարձանեանի յատկանիշներէն ձին է արդէն, յատկանիշ մը որ այդ բերթոյլին ուժը կը կազմէ, և՛ կերպով մը՝ թերու-
թիւնն ալ, սրովհետև իր բոլոր էջերուն ձէջ ներշնչումն ու ձևը միշտ ինքնանման մնալով՝ այդ բանաստեղծութիւնը ճապով ալլալանութեան մը, անակնկալ յայտնութեանց, հակապատկերներու հրապուրը չունի, բայց զեղեց-
կութիւնը որ կայ այդ միտթեան ձէջ, այնքան բարձր է ու հզօր՝ որ դան-
դասելու պատճառ մը չունինք անոր ճշտանոյն ինքնայայտնուծէն: « Զողի »
մըն է աղնիս, խրոխտ, մաքուր, որ կ'աղաղակէ իր ցաւը, զայրոյթը, վրէժի
ձարուր հանդէպ հայրենի աղէաքին և իր հրճուանքը, գորովը, հիացումը
անոնց համար որ կը պայքարին, և այդ աղաղակն այնքան զմալլելի է իր
հնչելնի բողբոջութեամբ, որքան զայն արձակող զգացման զօրութեամբ: Ըսել չէ
թէ միտթիւնը զոր կը նկատեն Եարձանեանի ձէջ, զերժ եղած ըլլայ ամէն
բնաշրջումէն, առաջին օրէն խի վերջնապէս պատրաստ ցատքած ըլլայ բեր-
թոյլին մաքէն՝ ինչպէս հին օրերու Աթենասը՝ համակ սպառապէն՝ ժայթից
Արամաղլին ուղեղէն: Այս հատորը հայելին խի է այն բնաշրջութեան որմէ
անցած է Եարձանեանի տաղանդը. ասոր ձէջ կը գտնենք կտորներ ալ և
այ ժամանակներու ձէջ գրուած, սկեսալ առաջին բերթուածէն (Կոտորած)
որով բանաստեղծին անունը յայտնուեցաւ հայ հասարակութեան, մինչև վեր-
ջին անտալ կտորը (Ասպետին երգը) զիս բանի մը ամիս առաջ գրուած:
Ակներև է այդ բնաշրջութիւնը, բայց և շատ պարզ. Եարձանեան իր ծած-
բան դասձ է՝ կարգալով Վերհարբեր, Մեթրոլիքն ու Հանրի աը Բննիէն.
իր առաջին արտադրութիւնները՝ այդ վարպետներու խորին աղբեցութիւնը՝
մերթ նմանդութեան, փոխառութեան հասնելու աստիճան՝ ցոյց կուտային.
անոնցմէ ձէկ բանին միայն Եարձանեան մոցուցած է այս հատորին ձէջ,
Կոտորած, Աւերումի գիշեր, Թաղումը, Յոգնութիւն:

... և մտաւոր ու հեռաւոր քաղաքներուն բոլոր մահազանգերը
նուիրական,

երկարօրէն, մահազուժօրէն ու բարեպաշտօրէն,
Արևւէն այրի ու ամայի գիշերին մէջ ըսին Թէ՛
Բարեկամ մը, անտառներու եղնիկներուն ու լիճերու կարապներուն
ըւ երկայն ու ահաւոր ծառերուն ու հովերուն հետ,
երկիւղաճուծիւնով իր բարեկամը կը Թաղէ...
Գիտէք Թէ՛ հեռաւոր ու մտաւոր քաղաքները բոլոր
օրերուն ու մարդերուն ոճիրներէն քանդուեցան...
Կարապներն ու խարտեաշ եղնիկները հովերուն մէջ խողըուեցան...:

Այդ կարգի կտորներուն մէջ՝ զոր Եարձանեան ընարած է այս հատուրին մէջ մոցեկու համար, յիշեալ վարպետներուն աղղեցութիւնը միշտ զգալի է, բայց անոնց մեծ մասին մէջ այդ աղղեցութիւնը արդէն ազատ ու ինքնատիպ ձևով ճը կրուած կ'երեւնայ: Յետոյ՝ Եարձանեան բոլորովին իւրացուց ինչ որ առած էր այդ եւրոպացի վարպետներէն, և իր միւս քերթուածները միմիայն իրն են, թէպէտ և միշտ պահելով խնամութիւն ճը այդ մեծ բանաստեղծներու գեղեցկագիտութեան հետ, և ասիկա շատ հասկնալի է, որովհետեւ՝ հակառակ իր զուտ եւրոպական զարգացման, Եարձանեան խորապէս «արեւելցիք» է երեւակայութեամբ և զգայնութեամբ — եթէ ոչ մտածմամբ և ճաշակով զոր Արեւմուտքի հետ շփմամբ է կերտած: Իր հոգին ուղղակի կը սերի այն հին երգիչներէն որ Վետաները կամ Աստուածաշունչը երգեցին. արդ, Մեթերլինք և Վերհարըն ու նոյն իսկ, թեպէտ նուազ չափով, աը Բենիէ, տարապայմանին, ճայրայեղին, Վարսերուարին ու յանդուրին, գերագոյն նրբութեան և գերագոյն յուզման համար իրենց ունեցած տարփանքովը, շատ ձօտ են Արեւելքի հին պուէտներուն. անոնց բանաստեղծութեան ներգործութիւնը Եարձանեանը կ'առաջնորդէր դէպ ի բուն աղբիւրն այդ բանաստեղծութեան, դէպ ի նոյն իսկ հարազատ խելութիւնն իր խառնուածքին մէջ թաղուած արեւելեան առհաւութեանց: Այնպէս որ Եարձանեանի այս հատորին այն հոյակապ էջերը որ կը ախտոտուին Արիւն, Ասի մը մոխիր՝ հայրենի տուն, Յիշատակ, Գթութիւն, Արիւն է որ կը տեսնեմ, Հայրենի աղբիւր, Արցունքներս, Խաւար, Ծարաւ, Ես երգելով կ'ուզեմ մեռնիլ, Սուրիս կայծերուն առջև, Ասպետին երգը, ինչպէս և Դիւցազնորէնին և Հայորդիներուն գեղեցկագոյն կտորները, Արեւելքի քնարերգութեան ուղեւծուծն իսկ կը կրեն՝ եւրոպական ճաշակի բուրային մէջ դտուած, բայց իր ինքնութիւնը հղորապէս պահպանելով:

Հերետիայի նուիրած յոլուածիս մէջ, ջանալով բանաձևել ինչ որ հիմնական տարբերութիւնը կը կազմէ ռոմանթիկ ու դասական գեղեցկագիտութեանց, դիտել կուտայի թէ Արեւելքի բանաստեղծութիւնն ընդհանրապէս ռոմանթիկ է, — բայց ի պարսկականէն. Եարձանեան, իրը ճշմարիտ Արեւելեան միտք, անխառնորէն ռոմանթիկ է. իրմէ աւելի ռոմանթիկ բանաստեղծ չենք ունեցած, նոյն իսկ անոնց մէջ որ պատմականորէն «ռոմանթիկ» կոչուած շրջանին ապրած են. իր արուեստը բացարձակ ներշահն է դասականին: Մեր Ակնը կրնայ պարծենալ որ տուած ըլլալէ յետոյ այն հրաշալի դասականը որ Քուչակն է, մեր օրերուն մէջ տուաւ Հայութեան՝ այս հերարձակ, մրրկաշունչ ու փայլակնացայտ ռոմանթիկը որ Եարձանեանն է:

Ահա՛ քանի մը հատուածներ, է՛ն աղուորներէն և որոնց մէջ սաղմու-

սերդուին ցուտղին ու միանգամայն հրաշունջ բնարերգութիւնը կը վերապրի կարծես.

Աւա՛ղ, առաջ արշալոյս մը կար որ քաղցրութեամբ կը ծագէր,
ու իմ յաւիտենական երազս երջանկօրէն
Անկէց ինձի մտածումիս համար ծաղկադաշտեր կը յօրինէր
եւ պսակներ իմ բաց ձակատիս եւ քնարիս մանկական.
Աւա՛ղ, առաջ արշալոյս մը կար որ բուրաստանի նման կը ծաղկէր,
երբ անմեղունութեան աւազանը հայելին էր իմ հոգիիս,
երբ լիձերուն եղէգները իմ շունչիս մէջէն խաղաղութիւնը կ'եր-
գէին...
երբ մայրական ցոյսին սաինքները յափրացումն էին շրթունքներուս,
երբ ադամանդէ լուսնական առաքեալս էր եւ մտածումս անագին,
եւ կապոյտ խորութիւնը անրջային ջուրերուն
Աստուածային ապարանքն էր իմ դողդոջուն եւ պատանի ստուե-
րիս...

Բայց այսօր, բայց այսօր, ես այդ ամենուն առջեւէն
Սարսափահար եւ աչ ուրնքս փակած կը փախչիմ,
վասն զի գիտեմ որ բոլոր արշալոյսները նուիրական հողին
Տարիներէ ի վեր մեր արիւնէ՛ն են կարմիր:

... Հայրենի տուն, հաւատա՛ որ մահէս յետոյ
Քու աւերակներուդ սեւին վրայ՝ իմ հոգիս
Պիտի գայ, որպէս տատրակ մը տարագիր,
Իր դժբախտի երգը եւ արցունքը լալու:

Բայց ո՛վ պիտի բերէ, ո՛վ պիտի բերէ, ըսէ՛,
Քու սրբազան մոխիրէդ ափ մը մոխիր,
Խափուն օրը, իմ տրտում դագաղիս մէջ,
Հայրենիքս երգողի մը աճիւնին խառնելու...

Այդ յիշատակը ճանկութեան ջինջ օրերուն՝ Ակնայ զուարթ հովիտնե-
րուն ճէջ ծաղկած, այդ յիշատակը որ կը ցցուի՝ կէս-իրական, գրեթէ երա-
զային եւ անով աւելի եւս յանկուցիչ, ու հրապոյրով ճը որ անգութ է որ-
քան բաղլըր՝ երբ կը շողայ աղջամուղջներուն վերեւ Այէտքին որ եկաւ
Ճանրացաւ հայրենիքին բոլոր ծաղիկներուն, աղբիւրներուն ու արշալոյսնե-
րուն վրայ, այդ յիշատակը հին օրերուն որոնք, որքան ալ չըլլային օրեր
աղատութեան, դէթ խաղաղօրէն կը թաւալէին հայրենի հողին գորովատ
բաղլըրութեանը ճէջ, Եարձանեան յաճախ կ'երգէ դայ՝ զմայելի շեշտերով՝

ինչպէս Արցունքներս տալին կամ ծանաւանդ Հայրենի աղբիւրին ճէջ,
հնգիկ քնարերգութեան ամբողջ մաքրութեամբն ու քնքշութեամբը տողորուն.

... ցեմ մոռցած գրեզ, ո՛վ հեռաւոր ու եղբայրական աղբիւր.
Կը յիշեմ՝ երբ կուգայի թրջել քու ջուրիդ խորհուրդներուն առջեւ
իմ երջանիկ տղու աչուքներս ու Յակատս պայծառ
եւ դուն, գորովագու՞ծ՝ ազատութեան մտածումին նման,
իմ արեւս ու կեանքս ու հոգիս կը քաղցրացնէիր...
երբ իմ թեւերս դեռ չէին կոտրած սա՛ յուսահատութեան ասպա-
ռածներէն,

երբ նայուածքներս ուրախութենէ կը փակէի՝
երազուած յողմանակներու արեգակին ի տես...
ցեմ մոռցած այն առուակը ոսկիէ մամուռով
Որ քու երգիդ հոսանքին առջեւ կ'ակօսուէր, *
եւ ես մանկական քայլերով՝ երազելէն՝
իրեն Յամբէն տարփանքով ու գինովութեամբ կ'երթայի,
ինչպէս կ'երթան անոնք որ սպասուած ցոյսին կ'ուզին համախլ.
Բայց դեռ կը հոսի՛ս արդեօք, ո՛վ հայրենի աղբիւր,
Անչափ յստակ որչափ էր արշալոյսն իմ անցեալիս :
Դեռ վճի՛տ են արդեօք սա ջուրերդ հին օրերու,
եւ քու ձայնդ դեռ ե՛րբ մըն է թէ աղաղակ մը վրէժի...
եւ չեկա՞ն արդեօք, ըսէ՛, չեկա՞ն, մեր արհաւիրքի օրերուն մէջ,
Դառնացնելու քու պայծառութիւնդ աղամամուղէ,
Իմիններուս անմեղ արիւնէն՝ քանի մը կամիլ արիւն...

Ու կարդացէք այն սքանչելի էջը որ Գթութիւն տխորար կը կրէ-
անոր ճէջ Խայտամեան դառն հեզութեան ճէկ արձագանդը պիտի լսէք, Յո-
բի աղաղակն յիշեցնող շեշտի ճը խառնուած.

Տե՛ր, հիւանդներուն եւ լքուածներուն սնարէն
Ռճրագործներու ու իրենց սուրերուն սարսափը հեռացուր,
եւ ջուրերդ թող քիչ մը իրենց կատաղութենէն համդարտին,
Որպէս զի մահապարտները, աքսորանքի նաւերուն մէջ,
Թէեւ քեզի անիծելով, բայց գոնէ խաղաղութեամբ ոգեւարին...
Ես թշուառներու անհամար տանիքներ գիտեմ՝
Որոնց տակ ազնուական սերունդներ բազկատարած՝
Քու աւետարանական ու խարտեաշ ցորեանիդ
Ու սպիտակ ու երբեք չհիսնող գթութեանդ կը սպասեն...
Չարիքիդ ոգիները, ահաւասիկ, դաշտերը հրդեհեցին,

նու ահա արիւնը Արարատին կատարները կարմրցուց...
նու ահաւասիկ որ ՂԺՌԻԱՅԻՆ մանգաղներդ ոսկիէ,
Անմեղներու վիզերուն ի խնդիր հորիզոնին մէջ կը գալարուին...

Բայց անոնք որ Եարճանեանի ամբողջ գործը չեն ճանչնար, այդ կը-
տարներէն պէտք չէ ենթադրեն թէ այդ բանաստեղծը ներկային ցաւը ողբա-
լու կամ անցեալին վշտասկներուն քաղցրութեան սգուձովն արատուելու
մէջ յամեցող մըն է. իր երգին հիմքը՝ տարփողումն է պայքարին, ճիշն է
վրէժին, աւետումն է անհրաժեշտ յողթանակին. — ընդհակառակն՝ հոս, այս
հատորին մէջ՝ առաջին անգամն է որ քնարերգակը, մերթ խանդաղատած՝
երազանքի պահերուն սրտին խորերէն բարձրացող քերուշ ձայներէ, անձնա-
տուր կ'ըլլայ այդ կաթողին սրտաղեղումներուն. զիւցաղնական ռազմերգը
չ'ուշանար որտալու, հո՛ս ալ, կաղմելով միշտ գերագոյն երգն այդ քնարին.
չէ՛ որ ինքն իսկ բանաստեղծը, զճալելի քերթուածի մը մէջ, կը գոչէ.

Մոռացումներու մոխիրին մէջն է որ վբեզ պատանքեցի,
Ո՛վ երկբայելի, եսանուէր ու սնտոի Սէր,
... Ոչ ալ վբեզ երգեցի, ո՛վ երկինքներու անդորրական կապոյտ,
... Ոչ ալ գբեզ, Արեւե՛լք, աստուածներու եւ քուրմերու ծննդավայր,
... Ոչ ալ ձեզ, Արեւմուտքի իտէպալաշտ Ոստաններ, ուր Մեծերը կը
ծնանին...
Ոչ ալ զձեզ, մեհենական անտառներ եւ վլատակուող բարկութիւնք
սարսափախար ծովերու...
... Ոտքերուս տակ աւերակներ եմ տեսած, եւ լուսամուտէս դուրս
հազարաւոր մեռցուածներ...
Եւ սուրեր շողացին... ձգեցէք զիս, ո՛վ տկարութեան կապանքներ,
դեռ սուրեր կը շողան...
Եւ բանաստեղծի աչուրներս արի՛ւն, արի՛ւն, արի՛ւն է որ կը տես-
նեն...

Հոյակապ էջեր են՝ այդ շարքին մէջ՝ *Պաւարը*, ուր երգիչ-ճարտիկը,
կործելով մահը ձօնալուտ, զինակցի մը կը յանձնէ, իր հրաժեշտի խօսքե-
րուն հետ, իր վերարկուն, իր ցուպը, խաղողի ողկոյշն ու հացը՝ հայրենի
հողէն բուսած, ու քնարը և սուրը, — *Ես երգելով կ'ուզեմ մեռնիլը*,
ուր զինուոր մը՝ երթալէ առաջ նետուիլ կուլին ձութ ու փառաւոր խոր-
հուրդին մէջ՝ երգ մը կը հացէ սուրը պայքարը երգող բանաստեղծէն, և
ձանաւանդ *Սուրբիս կայծերուն առջեւը*, խրոխտ փառաբանութիւն մը
անարգարութեանց վրէժխնդիր Սուրին.

... Նախնիքներէս մինչեւ ինձ բու շողիւններդ ահա կ'երկարին,
ո՛վ իշխանական, ահաւոր, Յշմարիտ ու բարեկամ Սուր,
Ու սնարիս երազներուն ու կեանքիս երջանկութեանցը մէջէն
Միշտ մահալմօթիւր գտած եմ քեզ դարանակալ ոճիրին...
Եւ կը սիրեմ զքեզ, դո՛ւն՝ Արդարութիւն եւ բարբարոս,
Գուն որուն կայծկտուքը սոսկում մըն է եւ խրախոյս մը միանգամայն,
Գուն որուն ժանգը անքաւելի պարտութիւն մը ամօթաբեր,
Գուն որուն դադարը ստրկացում մըն է զքեզ պաշտող ձեռքերուն...
... եւ այսպէս մերկ ինչպէս հիմա, իմ դողըդուն եւ զայրացկոտ
ձեռքերուս մէջը յաճախ,
Քու լուռութեան կայծերովդ երգերուն է՛ն յաղթականը կ'երգես,
Եւ շարժումէդ եւ շունչէդ եւ շողիւնէդ ահաւասիկ որ դուրս կը
ժայթքի
Կռիւին քարոզը, ազատութեան բուրմունքը եւ փառքը կտրի՞մ մար-
դուն...

Այդ շարքին ամենէն հզօր ու տարօրինակ էջը — թէպէտ եւ դժբախ-
տաբար՝ ամենէն անհաւատարն ալ՝ որովհետեւ կան հոն աւելորդ կրկնու-
թիւններ և քանի ճը թոյլ հատուածներ, — «Ապետին երդն» է, ճապուկ,
բոցադայտ, հորձալաց քերթուած ճը, ուր արաբ ծայրաքաղնիներուն կրակէն
կայծ ճը կայ ինկած: Երիվարը, որուն կ'ուզէ բանաստեղծն իր երգը և
որձէ կը հացէ զինքը թոցնել, տանիլ անցընել հայրենի հողին ճէկ ծայրէն
ձիւտն ու հացնել ձինչեւ նպատակը, այդ երիվարը՝ երգչին ճտածո՛ւմը
խորհրդապատկել կը թուի.

... Միշտ քառարշաւ պիտի սուրաս, ո՛վ երիվար,
Եւ պոնձէ պայտերէդ կայծեր են որ պիտի ծաղկին,
Ու մեր վազքը թող զմեզ հերոսներու պէս արբեցնէ,
Ու հով խմենք, հովուն նման անհունօրէն թեւաւոր:

... Քու կամենաքոյր մարմինդ կեանքիդ կրակէն կ'եռայ,
Եւ բու ագիդ ջրվէժ մըն է՝ գաւակէդ վար մրրկահոս,
Աչքերուդ մէջն երկու բռնկած աստղեր կը շողան,
Ու պայտերուդ դռոյթը զարհուրանքն է որ կը կռանէ:

... Մտրակ չունիմ ձեռքերուս մէջ, ազա՛տ ես դուն,
Ես միմիայն լանջքիդ վրան շուշանափայլ
Մատուըներուս քաղցրութիւնն է որ կը թափեմ,
Մեղրերու պէս՝ միսիդ վրայ յորդահոս:

Ոչ սանձ ունիս ոչ երասան երախիդ,
Առատ բաշէդ ալիք մը վարս ձեռքերուս մէջ կը բաւէ,
Ոտուըններս զքեզ գրկող ասպանդակի պէտք չունին,
Իիայն Թամրդ է վրադ, արծաթէ Թամրդ մարգարտայեռ:

Ես հայրենի հովիտներուն կարօտն ունիմ, կարօտն ունիմ,
Բայց աստղածոր երկնքին տակ կանգ մի՛ առներ, երիվա՛ր,
Քարայրներու առջեւէն ստուերի մը պէս պէտք է անցնիս,
Անտառներէն, հնձաններէն, այգիներէն ալ անդին:

... չամբուս վրայ Թերեւս հին մեռելներ ոտքի ելլեն,
Իրենց պատանքը ուսերնուն եւ ձեռքերնին ինձ երկարուող,
Ու մտտեանն տառապեալիս՝ ականջս ի վար փսփսալու
Իրենց սէրերն եւ վրէժնին անմոռաց, բայց մի՛ կենար, երիվա՛ր:

... Ա՛հ, կը պաշտեմ ես զքեզ, ահաւասիկ որ աստղօրէն կը Թռչիս,
Կայծակին չափ արագ ես եւ անոր չափ ալ ազատ.
Շուկին մէջէն, հոմ ին հետ, արծիւներ ենք Յախրի մէջ,
Ես ասպետդ եմ եւ գերիդ, նպատակիս բարձրացո՛ւր զիս:

... Ես լսեցի քառամբակ շքեղ մարմնիդ կատարէն
Որ կայծարձակ պայտերդ, մեր վազքին մէջ մինչեւ այսօր,
Քանի՛ անգամ, քանի՛ անգամ ոսկորներ էր որ փշրեցին,
Ու բաց կոպերը գանկերուն ինձ նայեցան. տեսա՛ր դուն:

Ես լսեցի կ'ըսեմ՝ երկաթներէդ ձարձատիւնը կմախքներու,
Բայց լուցի: Ես անխօս եմ: Կանգ մի՛ առներ, երիվա՛ր,
Շոգիիս մէջ հեծեծանքս ես կը Թաղեմ անդնդախոր,
Թող զայրոյթս միայն ապրի, կանգ մի՛ առներ, երիվա՛ր:

... Լուսածագին, վազքիդ մէջ, լեռնադաշտի մը վրայ,
Նոր ըմբոսաներ պիտի տեսնենք, նոր հսկաներ, նոր հերոսներ,
Որդիները տառապանքին, որ Թշնամուժեան այս դարուն մէջ
Արիւնին մէջ են ծնած, եւ անոր մէջ զայրացած, եւ արինով կ'ու-
զեն մեռնիլ:

... Ս՛, արշալոյսը ծաղկեցաւ, ես ասպետդ եմ եւ գերիդ,
Ձառիվերը դժուարին է բայց հագագդ հյուլմաշունչ.
Պէտք է Թռչիլ, Ֆի՛զ մըն ալ, հուրերուն հետ առաւօտին.
Կանգ մի՛ առներ, ես ծարաւ եմ՝ ինչպէս եւ դուն՝ յաղթուժեան:

«Գիւցազնօրէն»ին առթիւ գրած յօդուածիս մէջ՝ ի վեր հանելէ յետոյ այդ քերթուածին մեծ արժանիքները, նկատած էի քանի ճը ծանրամասնութեան թերութիւններ: Այս հատորին մէջ Եարձանեան ինքզինքը կը յայտնէ անհունապէս աւելի կատարեալ: Լեզուն աւելի մաքուր է, աւելի հարազատ ու ճոխ հայերէն, կարծես շարականներու լեզուն՝ աշխարհաբարի մէջ իր ամբողջ ճիրանիովն ու սսկիովը վերակենդանացած. պատկերները, նոյն խկ երբ տարօրինակ են, ճիշդ են գրեթէ միշտ, տեղին յարճար, և ճաշակով արտայայտուած: Կարելի է նկատել մերթ՝ փոքրիկ բիծեր, բայց այդ բիծերը շատ քիչ են և կը հալին ամբողջին լուսավառ գեղեցկութեանը մէջ:

Տաղաչափութեան մասին՝ Եարձանեան պահպանած է իր նախասիրութիւնը այն տեսակ ճը «ազատ ոտանաւորին» համար, որ, ինչպէս ըսած էի արդէն, ոտանաւոր չէ բնաւ, այլ քերթողական արձակ. բայց այստեղ՝ լուսագոյն կտորներուն մէջ՝ այդ արձակը շատ աւելի Խերղաշնակ է, և զմայլելի կերպով կ'երգէ այն ամբողջ թաւալուն, լայն, անկաշկանդ, քմայքոտ երաժշտութեանը զոր արձակը կարող է տալ. ոչ մէկ զանդազութիւն, ոչ մէկ կարծրութիւն ու ոչ մէկ գոեհկութիւն կամ ռամկութիւն չեն խաթարեր տողերուն այդուր գնացքը, որ կը սահի՝ ազատ բայց դաշն շարժումով ճը՝ վրայէ վրայ գրոհ տուող ալիքներու պէս: Գնահատելով հանդերձ ինչ հրապոյր որ ունի այս «արձակի երաժշտութիւնը» զոր արդէն Եարձանեանէն առաջ ուրիշներ փորձած են մեր գրականութեան մէջ՝ առանց տողերուն ոտանաւորի ձեւ տալու, չեմ կրնար սակայն ցաւ չչայտնել որ Եարձանեան այդ ձեւին մէջ սահմանափակած ըլլայ իր ներշնչմանց արտայայտութիւնը: Հանրի տը Բենեիէն իսկ, ազատ ոտանաւորը պաշտող, յաճախ կը գրէ կանոնաւոր ոտանաւորով, իսկ Վերհարրնին ազատ ոտանաւորը արդէն չափազանց կը մօտենայ կանոնաւոր ոտանաւորի: Ազատութիւնը աւելի թանկագին է և աւելի գեղեցիկ արդիւնքներ կուտայ՝ երբ գեղեցկութեան ու ներդաշնակութեան բարձրագոյն աստիճանի ճը հասնելու համար արուեստագէտն ինքնակաթօրէն իր ներշնչումը կը ճկեցնէ՝ ո եւ է աստիճանով բայց վերջապէս գոյութիւն ունեցող համաչափութեան ճը:

Եթէ Եարձանեան չի համակրիր ոտանաւորի չափազանց կանոնաւոր ձեւերուն, թող գէթ փորձէ այն ձեւերը՝ որ միշտ ոտանաւորի սահմանին կը պատկանին, բայց աւելի ազատ կանոններու վրայ հիմնուած են. մեր հին հայկական — թէ՛ գրաբար և թէ՛ աշուղական — բանաստեղծութիւնն ա՛յնքան հարուստ է այդ կարգի տաղաչափական ձեւերով, որոնցմէ մեր նոր բանաստեղծութիւնը ցաւալի է որ բնաւ չէ օգտուած կամ շատ քիչ. մեր հին բանաստեղծութեան մէջ՝ տաղաչափութեան բոլոր ձեւերը և աստիճանները

կան, ամենականոնաւորէն ձինչեւ ամենաաղաւթը, ձինչեւ կշռաւոր արձակի ձօտեցողը, ու նոյն իսկ այն ինչ որ կ'ընէ Եարձանեան, նոյն իսկ ան, և Հոյակապօրէն ոլորուած: Արդէն ինչ որ կը մեղադրեմ իրեն, այդ ձեւը՝ որ իր լայն դեղեցկութիւնն ունի՝ գործածելը չէ, այլ անոր մէջ սահմանափակուիլն է, ատով իր տղերուն երաժշտութիւնը տեսակ ճը միակերպութեան դատապարտելը:

Կայ սակայն կէտ ճը որ պէտք է մեր բանաստեղծներուն ուշադրութենէն չվրիպի. արձակի մէջ, նոյն իսկ քերթողական արձակին մէջ, երբեք պէտք չէ խառնել կանոնաւոր տաղաչափութիւնը. կը յիշեմ կարդացած ըլլալ Ահարոնեանի և Վ. Փափաղեանի արձակ քերթուածները, որոնք՝ թէպէտ արձակի ձեւով գրուած՝ ծայրէ ծայր՝ գրեթէ անխառնօրէն հնգալանի ֆրազներէ կազմուած են. քերթողական արձակին երաժշտութիւնը ուրիշ է, և այդ կուռ ու միակերպ համաչափութենէն չէ որ կը կազմուի, ընդհակառակն. իսկ աւելի անախորժ է արդիւնքը երբ կանոնաւոր ոտանաւորով տողերէ յետոյ՝ միեւնոյն քերթուածին միեւնոյն տունին մէջ արձակին անկանոնութեանը աներաժշտական անակնկալին կը հանդիպի ծարդ. այդ սխալը գործած է Եարձանեան «Ապաւտին երգ»ին մէջ. քերթուածը կը սխալ երեք տողերով որոնք կանոնաւոր տաղաչափութեամբ գրուած են, թէեւ տարանման չափով.

Արեւն ելաւ, երիվա՛ր. եւ մեկնումի ժամն է այս, 4—3—4—3

Բուպասէ որ ոտքս անցընեմ ասպանդակիդ շողարձակ 4—4—4—3

Այ քերուդ մէջն իմաստուն նրպատակըս կը կարդամ 4—3—4—3

Բայց ահա վարժուելէ յետոյ նոյն համաչափ տողերուն, կը տեսնենք մեր դէճը չորրորդ տողը՝ որ ամէն չափէ դուրս կը ցատքէ ու «կ'արէ» տունին ձինչեւ այդ կէտն ընդգրկած կանոնաւոր երաժշտութիւնը.

Օ՛յ, ի՛նչ ցնծուեալիւն ցնծուեալիւնս, օրհնեա՛լ ըլլաս, երիվա՛ր:

Այդ ամբողջ քերթուածին մէջ նոյն սխալը կ'երեւայ ծայրէ ծայր. եւ — անցողակի ըսեմ — կանոնաւոր տաղաչափութեամբ գրուած տողերն այնքան դեղեցիկ են, որ ցաւ աւելի կը շեշտուի տեսնելով որ Եարձանեան չի փորձեր իր քերթուածները — գէթ երբեմն — ամբողջապէս հլուսել այդ կարգի տողերով. և, ինչո՞ւ մեղքս պահեմ, որքան ալ քերթողական արձակը, աղատ ստանաւորը կը սիրեմ, ես համոզուած եմ որ քնարերգութեան ամենէն բարձր ձեւը կանոնաւոր ոտանաւորն է, ճապով ու լայն ու բնայրոտ՝ որքան ուղէք, բայց միշտ կանոնի, համաչափութեան հնազանդ. եթէ Եարձանեան համոզուած չէ ասոր, թող իր իսկ այդ կարգի տողերը դատէ, և

ետեւէ ետեւ կարգայ. անոնցմէ ձեկ քանին կը յիշեմ ստորեւ, հատորին է՛ն աղուոր տողերն են — իբր «տող», իբր երաժշտական Ֆրազ.

Շովին ձայնը շեփոր մըն է որ կը հնչէ հեռուններէն,
Անտառները ոտքի ելան պատերազմի վաշտերու պէս.

Տեսէք սա քառեակը.

Անջրպետն անծայրածիր Թուիչիդ առջեւ կը մեռնի,
Ու քաղաքներն մեղաւոր քայլերուդ տակը կը խոնարհին.
Ազաւաններու սեւ երամներ քու հոսանքէդ դողափար,
Ամպերուն մէջ, ամպերուն մէջը կ'ապաստանուին:

Վերցուցէք վերջին տողին աւելորդ ու աններդաշնակ ըրը (ձեջը), և երկրորդ տողին ձեջ փոխեցէք երկու վանկ, «Ու քաղաքները ճեղաւոր քայլերուդ տակ կը խոնարհին,» կ'ունենաք զճայլելի տողեր, և տակը կը ին աններդաշնակութիւնն ալ կ'անհետանայ:

Այս նկատողութիւնն ըրած ատենս, ինծի կը թուի որ Եարձանեան արդէն ինքնին պիտի դիմէ օր ձը դէպ ի «բուն» ոտանաւորը, դէպ ի ճըշ-ճարիտ «լեզուն աստուածներուն». իրեն պէս արուեստագէտ ձը չի կրնար չձգտիլ դէպ ի գերազոյն քաղցրութիւնն ու կատարելութիւնն իր «տող»երուն: Անպետին երգը ին «խառնուրդը» թելադրական է. նիւթին բնութիւնը կարծես բնազդաբար ձղած է բանաստեղծը՝ հակառակ քերթողական արձակով գրելու իր որոշման՝ ոտանաւոր մտածելու: Ու չէ՞ որ հոյ երգուած ճախրասլաց նժուղն իսկ, գերադրական պատկեր թելաւոր աղատութեան, իր «քառարձրակ» արշաւին ձեջ կ'արձակէ երաժշտութիւն ձը յտակօրէն «կշռաւոր»:

Փարիզ, 1907

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

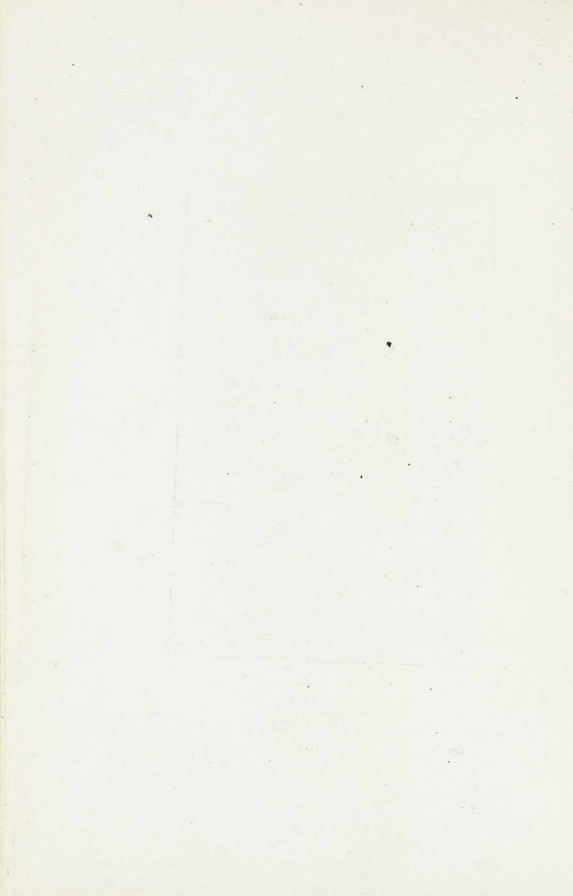
ԵՒ

ԳԻՒՂՐ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

Գիւղը հիմնական բջիջն է ժողովուրդի ձը ազգային ինքնութեան, հոն է որ կը կաղճուին ազգի ձը բարոյական զիմազծութեան գլխաւոր յատկանիշները, որ յետոյ կը զարգանան, կը բարդանան, կ'ընդլայնին, կը նրբանան ու մերթ ալ կ'աչալլին, կը չարափոխուին քաղաքին մէջ:

Նոյնպէս և արուեստի, գրականութեան համար, գիւղը՝ իր բնազգական ինքնարուխ արտադրութիւններով — երգեր, հէքեաթներ, պարեր, սովորութիւններ, հաւատալիքներ, զգեստներ, ձեռարուեստի գործեր — աչգային մշակոյթին աղբււրն է: Այն ազգերը որոնց մէջ քաղաքի կեանքն ու քաղաքի արուեստը իրենց կապը կը խլեն գիւղին հետ և չափազանց կը զարգանան իրենց ուրոյն ճամբով, առանց գիւղէն օգտուելու և ներշնչուելու և ի վնաս գիւղին, անբնականին ու արուեստականին մէջ կ'իջնան, կ'ապակահին ու իրենց տոհմային նկարագրին հարադատութիւնը կ'եղծանեն:

Անգլլական ու գերմանական գրականութեանց մեծ արժանիքներէն մին այն է որ ատոնց վարպետները մեծ մասամբ միշտ ֆոլքլորական արտադրութեանց ուշադիր և սիրող մնացած են և անոնց հետ կապ պահպանած են, Ֆրանսական գրականութիւնը միեւնոյն կապն ունէր ժողովրդական ներշնչմանց հետ մինչև ժ.Պ. դարու վերջը: Ֆրանսուա Վիկտեն, Ժ.Ն. դարու փառլոյեան մեծ բերթոյը, գերագոյն ծագիկն է միջնագարեան ժողովրդական բանաստեղծութեանց: Ժ.Պ. դարու խոշոր գէմբերը, Ռապլէ, Մոնթեներ, և հոյակապ Ռոսսարը՝ զինք շրջապատող «բոյլին» բանաստեղծներով, հմուտ գրողներ էին, յոյն և լատին դասական դպրութեանց ուղեւճուծովը սնած, և որ անով իրենց լեզուն և գրականութիւնը ճոխացուցին, բաց և ժողովրդական լեզուին, երգերուն, հէքեաթներուն, աւանդութեանց և առակներուն խորապէս ծանօթ կը մնային և կ'օգտուէին անոնցմէ: Ժ.Ն. ու Ժ.Ր. դարուն, քաղաքի գրականութիւնը՝ մեծապէս զարգանալով Ֆրանսացւոց մէջ՝ գրեթէ ամբողջապէս իր կապերը խղեց գիւղին հետ, ժողովրդական ներշնչման հետ. ասով, լեզուն աւելի կանոնաւոր, յստակ ու կուռ դարձաւ, գիտական ճշգրտութիւն ստացաւ, բաց իր հրապոյցէն, բնական շնորհէն բան մը կորսնցուց. բարձր քաղաքակրթութեան մուտք եղող գրական ճիւղերը ծագիկցան, մեծ կատարելութեան հասան, իմաստասիրական, ճարտասանական, թատերական, վիպական գրականութիւնը իր մեծագոյն վարպետներն ունեցաւ, բաց բնարեղական բանաստեղծութիւնը և ժողովրդական պատմուածքը ազ-

Քանարեւի հանճարեղ գիւղացին է, Խաչատուր Աբովեան. անկիա՝ թէպէտ համալսարանական կրթութիւն ստացած՝ պահեց իր գիւղացիի հոգին, ուղեց՝ ամէն բանէ առաջ գիւղացիին խօսիլ, անոր լեզուովն անոր կեանքը նկարագրել. Վէրք Հայաստանի վէպը, Ովսաննա նորավէպը, Պարապ վախթի խաղալիք հաւաքածուին առակներէն ոմանք, հայ գիւղական կեանքին առաջին հզօր ու կենդանի պատկերացումը կը պարունակեն զբաղէտի ճը ձեռքով կատարուած (և ատիկա՝ Փրանսոյի ձէջ նոյն բանը Տոտէի, Մոփասանի, Արէնի և Միսթրալի ձեռքով կատարուելէն առաջ)։ Աբովեան իր ինքնագիր գործերով հայ նոր զրահանութիւնը գիւղի կեանքին, բարբերուն ու լեզուին վրայ հիմնելէն զատ, ժողովրդական բանահիւսութեան ալլաղան նրծոյշները հաւաքելու, ուսուցնալիւնը, հրատարակելու ձեռնարկն ալ ուրուագծեց, հիմնադիրն եղաւ նաեւ հայ ֆոլքլորագիտութեան։ Իր գործին անձիջական շարունակողներն եղան Պռօշեանց, որ՝ իր վէպերէն ոմանց ձէջ հայ գիւղը պատկերացուց ձանրամասն և ճերթ կենդանի ու սիրուն կերպով, և Աղայեան որ ժողովրդական հէքեաթներու և երգերու նմանողութեամբ գիւղական շունչով լեցուն քանի ճը համեղ էջեր արտադրեց։ Բաֆֆի, Մուրացան, Լէօ, Ահարոնեան, Վ. Փափաղեան, Երվանդատէ քաղցրեի զբաղէտներն, որոնց արուեստը եւրոպական ժամանակակից բարձր զրահանութեան հետ աւելի կապ ունի քան հայ ֆոլքլորական արտադրութեանց, բայց անոնք իրենց գործերէն ոմանց ձէջ նկարագրած են հայ գիւղացին, Բաֆֆի իր «Կայծեր»ուն ու «Թենթ»ին ձէջ, Մուրացան իր նորավէպերէն ձէլ քանիին ձէջ, Երվանդատէ իր սքանչելի «Յաւագար»ին ձէջ, Ահարոնեան և Վ. Փափաղեան Քրքահայաստանի կեանքին նուիրուած իրենց յուլիջ պատկերներուն ձէջ։ Գոմառ-Քաթիպա և Յովհաննէսեան ժողովրդական բանաստեղծութեանց նմանողութեամբ երգեր գրած են. Թումանեան ձեծ երգիչը եղած է հայ գիւղին, դասականացնողը հայ ժողովրդական հէքեաթին ու երգին. Իսահակեան ամենէն հարուստ փունջը տուած է հայ գեղջկական քնարէն ներշնչուած ցօղաթուրճ երփնագեղ թրթուուն տաղիկներու։

Արեւմտահայոց ձէջ, է՛ն առաջ Ալիշանն է որ ուշադրութիւն դարձուցած է ժողովրդական երգերուն, ձիջնագրեան աշուղածու բանաստեղծութեանց վրայ, անոնցմէ ձաս ճը հրատարակած է «Բաղձալէպ»ին ձէջ, ձաս ճը՝ անգլիերէն թարգմանութեամբ՝ զրքոյլի ձեւով, և անոնց նմանողութեամբ գրած է իր սրտաուռ «Նահապետի երգերը»։ Խրիմեան Հայրիկ, որ Քրքահայաստանի ձոցին ձէջ զրական շարժում ճը վերարձարձելու նախաձեռնութիւնն առաւ, իր գործերէն ոմանց, ձասնաւորապէս «Պալիկ ու Թոռնիկ» գողարիկ հատորին ձէջ, հայ գիւղին կեանքը նկարագրեց և ձեկնաբանեց։ Իր

աշակերտներուն մեծագոյնը, Գարեգին Եպիսկ. Արուանձտեանց, Թրքահայ ֆուլբրորագիրտութեան հիմնադիրն եղաւ, իր Թանկադին հատորներուն ձեռնագիրգրական հէքեաթներու և երգերու ճոխ հաւաքածու ճը հրատարակեց, և նոյն ատեն իր Թրքահայաստանի այլեւայլ շրջաններուն ձեռնագրատպերուն նկարադրութիւններովը հայ գիւղին ու գիւղացիին ամենէն զմայլելի գրական արտաշայտիչներէն մին հանդիսացաւ: Արուանձտեանցի գործին ֆուլբրորական բաժինը շարունակեց ու մեծապէս ճոխացուց Ձիթունի, և գրական բաժինը շարունակեցին և ընդարձակեցին Հրանտ (Մելգոն Կիւրճեան), Գեղամ, Մշոյ երգիչը, և մանաւանդ Թլիպտինցիին ու Ռուբէն Զարգարեան, որոնց գործը, հայ գիւղական հոգւոյն հարազատ ու զօրեղ Թարգմանութիւն, իր խորապէս սոցճային նկարագրով և գրական բարձր արժէքով, Արտիւանի և Թոմանեանի գործին քով գրուելու արժանի է:

Հայ գիւղին նուիրուած գրականութիւնը մեր ձեռք՝ կարծուածէն շատ աւելի հարուստ է ուրեմն, և եթէ ատոր հետ հաշուի դնենք նաեւ սղգագրական ու ֆուլբրորական հրատարակութիւնները, Հայկունիի մեծարժէք հաւաքածուները, (Սալահանի Աղգագրական հանդէսին հարուստ շարքը, Ճանիկեանի «Հնութիւնք Ակնայ»ն, և ուրիշ նմանօրինակ բազմաթիւ հատորներ), կրնանք հաստատել որ հայ գիւղն ու գիւղացին հեռու են անտես եղած ըլլալէ մեր ժամանակակից գրականութեան ու բանասիրութեան ձեռք: Այդ բոլորին վրայ է որ ահա կուգան աւելնալ Համաստեղի մեծարժէք հատորը Պ. Գ. Մխալեանի «Ժողովուրդի մը զաւկի մը յիշատակները» գրքին հետ, որ նոյն ատեն լոյս տեսած է:

Բայց այդ երկու գրքերուն վրայ խօսելէ առաջ, կ'ուզեմ քանի մը բառ ալ ըսել այն սխալին վրայ զոր գործած են ոմանք մեր ձեռք և զոր այլք կը շարունակին գործել՝ գիւղի և քաղաքի գրականութեան միջև. սահաշատ կուր մը ջանալով ստեղծել: Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ, Պոլսոյ ճամուրին ձեռք տարիներով բանալէ՞ մը տեղի ունեցած է Պոլսոյ և դաւառի գրականութեան ակոյցաններու երկու խումբի միջև. հիմակ ալ, այն պահուն որ այս յօդուածս կը գրեմ, կը տեսնեմ Եղիպտոսի Արեւին ձեռք Օշակեանի ձեռք արտասուց գրուածքը միեւնոյն սխալին վրայ հիմնուած:

Գիտեմ որ այդ բանակուրին նախաձեռնակներէն մին, Պոլսահայ գրականութիւնը բամաճրոզ ու դաւառի գրականութեան զերակշռումին անհրաժեշտութեան խանդավառ ջատագովութիւնն ընողներէն մին և գլխաւորը,

գրագէտ ճըն էր զոր ճեծապէս կը յարգեմ, ողբացեալ Արտաշէս Յարութիւն-
եանը. բայց այդ հմուտ ու նրբաճաշակ քննադատը, որ բանաստեղծական
բանի ճը փափուկ էջեր ալ ունի արտադրած, այդ բանակուռին ճէջ չափա-
զանցութեան տանելով գաղափար ճը զոր իր ճշգրիտ ճեւտին ու սահճանով
«Հայրենիք»ի և «Գաղիկ»ի շրջանին ճենք արդէն քարոզած էինք, անիճաստ
և անուշ պայքարի ճը ճնունդ տուած է: Աճէն քաղաքակիրթ ազգի ճէջ,
գիւղի գրականութիւնը և քաղաքի գրականութիւնը, — այսինքն պարզ, բը-
նագրական, ներշնչեալ արուեստը և բարճր ճշակոյթի բարդ, վերլուճական,
գիտակից արուեստը, կ'երեւան, կը զարգանան քով քովի, իրար կը լրացնեն:
Մարդկային ճիտքը կարելի չէ, և օգտակար ալ չէ, գիւղի, գաւառի ոլոր-
տին ճէջ սահճանափակել: Գիւղի կեանքը բնութեան աւելի ճօտիկ է, հոն
ամէն ինչ աւելի թարճ, առողջ, բնական է, բարբերն ու արուեստը հոն ու-
նին ինքնաբխութիւն ճը, իսկատպութիւն ճը, ցեղաքին ու նոյն իսկ տեղական
որոշ նկարագիր ճը, որ արուեստի թանկագին, հիճնական տարր ճը կը կազ-
ճէ. բայց ճեճ քաղաքներու բարճր ճշակոյթը, պահպանելով հանդերճ որոշ
չափով լաւագոյն ճտաւորականներուն ճէջ՝ այդ ինքնաբխութեան, բնակա-
նութեան, ներշնչճան կենսական յատկութիւնները, կը զարգացնէ նաեւ գի-
տողութեան, խորհրդածութեան, վերլուճոճի, ճտաճճան խորացոճի, զգաց-
ճան նրբացոճի, ճանօթութեանց ճոխացոճի յատկութիւնները, և այդ ամե-
նուն ներդաշնակ խաճուրդէն է որ ճնունդ աւաճ են ճարդկային ճաքին
գերագոյն հրաշակիրտները: Գիւղի սահճանին ճէջ ճնալով, ճարդութիւնը
պիտի չկրնար արտադրել ո՛չ Պարթևնոնի հրաշալիքը, ո՛չ գոթական ճար-
տարապետութեան ճոգութիւնը, ո՛չ Սոփոկլի, ո՛չ Վիրգիլ, ո՛չ ճանթէ, ո՛չ
Ճէյքսբիր, ո՛չ Կէօթէ, ո՛չ Հիւկօ, ո՛չ Պալլաք, ո՛չ Փալեսթրինա, Պախ կաճ
Պէթովըն, ո՛չ ալ Արիստոտէլ, Սփինոզա, Փասքալ, նեւտոն կաճ Փասթէօր,
և տարակոյտ չկայ որ ասոնք են ճարդկային հանճարին բարճրագոյն ար-
տայայտութիւնները:

Գեղարուեստի, գրականութեան ճէջ, էական է անշուշտ որ քաղաքի
ճշակոյթը ներքին կապ ճը պահէ գիւղի նախնական, խորունկ ու կենդանի
արուեստին հետ, վերլուճճան ու հմութեան տակ չխեղդէ բնազգականը, որ
հիճնական տարր ճըն է, և ճեճագոյն գրագէտները, բանաստեղճները, ար-
ուեստագէտները (Հոճեր, Փիղիաս, Ճէյքսբիր, ճանթէ, Կէօթէ, Պէթովըն,
Միքէլ-Անճէլօ) այդ կապը պահաճ են, և սակայն նոյն իսկ այնպիտի գրա-
գէտներ ու բանաստեղճներ որոնք, ինչպէս Ռասին, Վոլթեր, Ֆլուպեր, Պոտ-
լեր, գեղջկական ներշնչոճէն շատ հեռու ճնացաճ են, զուտ քաղքենի ճտայ-
նութիւն ունեցաճ են, գրթթէ տարաճերթօրէն վերլուճական ու գիտակից ար-

ուևստ ձը ի գործ դրած են, նորէն զեղեցիկ ու կենդանի գործ ձը արտադրած են շնորհիւ իրենց մեծ տաղանդին, անկեղծութեան և անստղիտ ճաշակին:

Մեր մէջ, անշուշտ, հարցը կը ներկայանայ բիչ ձը ուրիշ ձեւով, բանի որ ԺԲ. - ԺԹ. դարերուն, երբ մեր նոր գրականութիւնը կազմուեցաւ ու զարգացաւ, այն «քաղաք»ները ուր այդ գրականութիւնը կ'երկնուէր (Վեներտիկ, Պոլիս, Մոսկուա, Թիֆլիս, Իզմիր), հայկական չէին, օտար էին: Ատիկա անխուսափելի հետեւանքն եղած է այն պայմաններուն ուր կը զրտնուէր մեր ժողովուրդը, և գրականութիւնը որ զարգացած է այդ ոչ-հայ կեդրոններուն մէջ, անշուշտ մեծ մասամբ չէ եղած այնքան խորապէս ու զուտ հայ, որքան պիտի ըլլար եթէ աղատ Հայաստանի ձը քաղաքներուն ու դիւրերուն մէջ ծաղկէր: Ատիկա ճիշդ է, բայց անոնք որ կը կարծեն թէ ատոր համար Թիֆլիսի ու Պոլսոյ հայ գրականութիւնը ամբողջապէս օտարութիւն է և արուեստական, կը սխալին: Հայը, անկախութենէ զուրկ, չկրնալով իր թշուառ ու յետամնաց վիճակի ձը մատնուած հայրենիքին մէջ զարգացնել իր գրականութիւնն ու արուեստը, զայն զարգացուցած է այն օտար մեծ քաղաքներուն մէջ ուր հզօր հայ գաղութի ձը գոյութիւնը կամ այլ նպաստաւոր պայմաններ ատիկա իրեն թոյլ տուած են: Օտարութեան մէջ հաստատուած այդ հայկական կեդրոններէն Թիֆլիսն ու Պոլսը իրենց ծոցին մէջ ամփոփած են այնպիսի բազմաթիւ հայ համայնք ձը — Հայաստանէն եկած ամենէն մտացի, տաղանդաւոր ու ձեռներեցի մարդոցմէն կազմուած, — հոն կազմուած է այնպիսի հոծ ու ներուժ հայ կեանք ձը, օտարէն աղբուած բայց և իր ցեղային բանի ձը էական դժերը պահպանելով, որ այդ պայմաններուն մէջ յօրինուած գրականութիւնը ունեցած է իր հիմքին մէջ հայկական հարազատ նկարագիր, եղած է «քաղաքի հայ գրականութիւնը»: տեղական օտար միջավայրին ազդեցութիւնը (թրքականը Պոլսոյ մէջ, վրացականը Թիֆլիսի մէջ) շատ չնչին եղած է հոն երևան եկած մեծ հայ գրագէտներուն ու բանաստեղծներուն ձօտ, իսկ եւրոպական բարձր գրականութեանց ազդեցութիւնը (զոր Հայաստանի դիւրերուն կամ քաղաքներուն մէջ մնալով՝ այդ շրջանին՝ հայ մտաւորականը շատ պակասաւոր ու տարտած կերպով պիտի սասնար, մինչ Պոլսոյ և Թիֆլիսի, ինչպէս և Վեներտիկի ու Մոսկուայի մէջ՝ խորապէս ու ներքնապէս կրած է զայն և իւրացուցած) ոչ թէ խաթարած ու օտարացուցած է մեր գրականութիւնը, այլ ընդարձակած է մեր ազգային ճշակոյթին սահմանը, նրբացուցած, բարձրացուցած է անոր որակը: Անմտութիւն պիտի ըլլար կարծել թէ նալբանդան, Բաֆֆի, Սուրբուկեանց, Շիրվանդաղէ, որ «եւրոպական» ազդեցութիւններով կազմուած գրագէտներ են, օտար քաղաքի մէջ արտադրած ըլլալուն և օտար

ճշակոյթներու ներդրածութիւնը կրամ ըլլալնուն համար, «Հայ» չեն, հարազատ չեն. պատուական հայ գրագէտներ են անոնք, որ եթէ չեն ունեցած Արտվեսանի ճը աստիճանով տոհմային ճտայնութիւն և ոճ, ճեր գրականութեան բերած են սակայն՝ եւրոպական ճեճ գրականութեանց շփումով բարբար ճոխացում ճը ու զօրացում ճը, — բաց ի իրենց անհատական ուճեղ տաղանդին, հրապոյէն, որ անվիճելի է: Նոյն իսկ Պոլսոյ, Իզմիրի ու Վենետիկի գրագէտներուն, բանաստեղծներուն համար, որ աւելի հոռու եղած են Հայաստանի գիւղական ճիջավայրէն քան Թիֆլիսիները, և աւելի ճօտիկ եւրոպական ճշակոյթին, աններելի պիտի ըլլար ըսել թէ խորթ են, արուստական են, անկեղան են, Հայ չեն. զարգացած Հայեր են, որ ճեճ քաղաքի Հայու, ճիջաղղային բարձր ճշակոյթով տողորում Հայու դերը կատարած են:

Այն պահուն ուր Արտաշէս Յարութիւնեան ու իր համախոհները, պոլսական գէշ տեսակի գրականութեան ճը տարածումին աղղած զղուանքէն ու զայրոյթէն՝ անարղար չափազանցութեանց ճղուելով կը յարուցանէին բանակաւ ճը որ՝ այլ ճայրայեղ ճեւով դրումճ՝ սխալ էր, Թրքահայաստանի գիւղական, տոհմային գրականութիւնը արղէն իսկ ունէր իր լաւաղոյն վարպետը, Թլկատիեցին. Պոլսոյ ճէջ կը շողար ճիրան Չրաքեանի սոտանիկ բարձր ճշակոյթի հոյակապ տաղանդը, արտասահճանի ճէջ կը փայլէր Սիւճանդօթի, Վարուճանի, Միքայէլ Կիւրճեանի, ճիկին Չաղէլ Յոսայեանի, Սուրէն Պարթեւեանի, Վ. Թէքեեանի, Կարմիր Ժամուցի Արփիարեանի եւրոպական ճեւով ճոխ գրականութիւնը, որ իր զգայնական հիճքին ճէջ հայկական է, ոճանց ճօտ աւելի, ոճանց ճօտ նուաղ չափով. Չարղարեան, թէպէտ լրագրութեան ճէջ թաղում, ճերթ ընդ ճերթ կուտար էջեր եւրոպացեալ Հայաստանցի ինքնատիպ գրագէտի, և դարճեալ Պոլիս՝ Մեճարեանց կը հնչեցնէր զճայլելի քնար ճը ուր Ֆրանսական խորհրդապաշտ դարոցին արճաղանդը կը լսուէր՝ Ակնայ երգերուն ճրճունջին խառնում. արեւմտահայ գրականութիւնը, այլ շրջանին, ուրեճն՝ իր անբողջութեան ճէջ այնքան լիակատար էր և Հայ որբան հնարաւոր էր ատիկա, և այլ բանակուր ճէկ հատ գաւառացի նոր գրագէտ կամ բանաստեղծ ճէջտեղ չէ հանաճ: Օշական շատ աւելի պլանղակ, և կարելի է ըսել անբարիշտ, չափազանցութեանց կը հասնի այն յողումճին ճէջ զոր վերեւ յիշեցի և ուր, զովելու համար Համաստեղը՝ անբողջ արեւմտահայ գրականութիւնը կը քանահրէ, ինչպէս ասենով՝ փառաբանելու համար Վարուճան ճը, որ պէտք չունէր այլպիսի աւելորդ ու անհարկի դրուատիքներու, կ'ուրանար անոր բարճր ճեճ նախորդները՝ բաց ի Դուրեանէն ու Մեճարեանցէն, ապուշ արհամարհանքի ճը

ճէջ պարուրելով Բագրատունիի, Ալիշանի, Պէշկիթաշլեանի, Թէրղեանի, Նարպէյի, Սէթեանի պէս վարպետներ:

Ֆրանսական հոյակապ գրականութիւնը իր ամբողջութեամբ կազմուած ու դարդացած է Ֆրանսական հոյի վրայ, և սակայն ո՛րքան օտար ազդեցութիւններ կրած է ան՝ իր բնաշրջութեան զանազան փուլերուն: Ռոնսար, որ Ֆրանսական ճեճ բանաստեղծութիւնը հիմնեց, յոյն և լատին ճշակոյթով տոգորուած էր. Ժ. Գարուն, Քորնէյլ ոչ ճիշայն լատին գրականութենէն օգտուած է, այլ և սպանիացի թատրերգակներէն, Լապլիւէր հելլէն դարութեանց աշակերտ ծըն է. Ռասին յոյն ողբերգակները և (Գոթոդիւայի ու Եսթիերի ճէջ) Աստուածաշունչը իրեն առաջնորդ կ'առնէ. Պօսիւէ, Մասիլեօն Ս. Գիրբէն և Եկեղեցւոյ Հայրերէն կը քաղեն իրենց պերճախօսութեան շատ ճը տարբերը. Նոյն խիկ Մոլիէր ու Լաֆօնթէն, է՛ն զուտ Ֆրանսացի հեղինակներ այլ դարուն, ի՛նչքան պարտական են յունական, լատինական, իտալական դրութեանց. Ժ. Գարուն, Վոլթէր, Մոնթէսքլէօ, Տիտրօ, անգլիական իմաստասիրութենէն ու գրականութենէն օգտուած են, ինչպէս և Սպանիացի վիպողներէն, Անտրէ Ծէնիէ թաթառուած է յոյն բանաստեղծութեան հոյով. Ժ. Գարուն, Ֆրանսական ճեճ սոսնիսիները անգլիական ու դերմանական բանաստեղծութեան ազդեցութիւնը կրած են: Այս շարքը կարելի է զեռ շատ երկարել, ու կարելի է նոյն բանը նկատել նաև Եւրոպական ուրիշ ազգերու գրականութեանց ճէջ որ հին կամ նոր այս կամ այն գրականութիւններէն ազդուած են: Անշուշտ, ճեճ գրագէտի ճը, իրական բանաստեղծի ճը ձօտ, օտար ազդեցութիւնները հեղինակին ազգային ոգւոյն ու ճաշակին, անձնական խառնուածքին համեմատ կը կերպարանափոխուին, նոր շիշտ ճը կ'առնեն: Սակաւաթիւ են հեղինակները որ ոչ ճէկէն ազդուած ըլլալ կը թուին և ամէն ինչ իրենք իսկ ստեղծած ըլլալու տպաւորութիւնը կը գործեն. անոնք ալ անշուշտ ազդեցութիւններ կրած են, բայց իրենց տաղանդին սուր ինքնատուութիւնը զանոնք հալեցուցած, սքօղած է. ճիշայն ճիշակ և տկար ճիաքերն են որ անանձնական հետեւողներ, անհոյի ընդօրինակողներ կը դառնան, և ատոնք՝ թէեւ լէդէսն են՝ իրապէս անոցն են գրականութեանց պատճառութեան ճէջ: Թիֆլիսի և Պոլտոյ Եւրոպաձեւ հայ գրագէտներէն ու բանաստեղծներէն անոնք որ ճշճարիտ տաղանդ ունեցած են, նոյն բանն բրած են — համեմատութիւնները պահելով անշուշտ — ինչ որ բրած են Ֆրանսացի ճեճ հեղինակները զոր վերեւ յիշեցի. անոնք Հայ են ճտայնութեամբ, սղալով, բայց օտար ճեճ գրականութեանց ազդեցութեան տակ յօրինելով իրենց գործերը՝ հայ լեզուն, հայ ոճը, հայ ճաշակը նրբացուցած և ճոխացուցած են:

Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպ և իրենց աշակերտները, Հայաստանի ծոցին ձեջ, Ե. դարուն, ճիւղնոյն բանն ըրած են. եթէ շատանային Հայ գիւղը նկարագրելով կամ երգելով, այսօր Հայ աղբը կացութիւնը պիտի ունենար Քիւրտերուն, որ ունին շատ ճը ժողովրդական երգեր ու հէքիաթներ, բայց ուրիշ բան չունին, և շատ աղքատ են ասոր համար, քաղաքակրթութեան պատճառով ձեջ տեղ ճը չեն գրուեր: Մեսրոպ ճեր այբուբէնը յորինած է յունականին նմանողութեամբ. Սահակի հետ՝ Աստուածաշունչը յունարէնէ թարգմանելով, յոյն լեզուի աղբեցութեան տակ հայերէնը զարդացուցած, կատարելագործած, հարստացուցած է: Եղնիկ (Կողբ գիւղի զական, բայց որ քաղաքի հոյակապ գրագէտ ճը եղած է) իր հրաշալի լեզուն, իր անստղիտ ոճը պարտական է այնքան իր խորին հելլենագիտութեան որքան իր անձնական բարձր տաղանդին: Ինչ որ Ե. դարու ճեճ Հայ գրագէտներն ըրած են՝ յունական դպրութեանց աղբեցութեան տակ՝ Հայաստանի ձեջ՝ Հայ լեզուի և գրականութեան համար, նոյնը՝ Թ. դարու Հայ հեղինակները, տիրող պայմաններուն հետեւանցով չկրնալով Հայաստանի ձեջ իրականացնել, կատարած են Վենետիկ, Պոլիս կամ Թիֆլիս՝ ևւրպական գրականութեանց աղբեցութեան տակ, Վենետիկ ու Պոլիս՝ գլխաւորապէս յոյն-լատին ու իտալական, Քրանսական աղբեցութեան տակ, Թիֆլիս՝ ճասնաւորապէս ուսուցանողական աղբեցութեան տակ:

Այս աճէնը ի նկատի ունենալով, ճարդ չի կրնար զգուսել չգտնել կարդալով Օշականի վերեւ յիշուած յօդուածին ձեջ սապէս շոշորութիւններ.

«Հիճա ատենն է, կարճեճ անդրադաւնալու այն անդարճանելի պարսպին, որով մեր գիւղը կը բացակայի մեր գրականութենէն, և տտիկա ա՛յնքան եղերական կորուստի ճը ձեւն ունի, քանի որ աղէտը տարած սրբած է անոր հետքը աշխարհէն, ու տարտած դաւնութեամբ ես կը նայիճ այն օրին, ուր ճեր ժողովրդին այս խաւարոճին պիտի հետեւի արեւմտահայ գրականութեան անւիառունակ շիջումը մոռացումին ճոցը, առանց պատմութեան յանճնել կարենալու երկու երեք հատ մարդ, որ չարչի, վաճառական կամ տիրացու չըլլային: Այսպէսով կը կրկնուի ճեր հին գրականութեան ճեճ սխալը որ ժողովուրդը հեռու կը պահէ իր էջերէն աւհասարակ և կ'անգիտանայ գիւղը: Հինին չափ ճեր նոր գրականութիւնն ալ, ճանաւանդ արեւմտեան հատուածը, չի հետաքրքրուի ճեր ժողովուրդին ստուար դանդաւումը, գիւղացիով: Մեր իրապաշտները քաղբենի ու ճիջակ դասակարգի փոքրութիւններէն անդին չանցան: Աղգագրական շարժումը ուսումնասիրեց գիւղը անոր աճէնէն վերացալ և աճէն ճամանակ կարելի (?) արտայայտութեան՝ բանահիւսութեան ձեջ»:

Ամէն ինչ սխալ է այս տղերուն մէջ: Անխմաստ է ժողովրդական բանահիւստութեան կարեւորութիւնը նուազեցնող, սահմանափակող բանաձեւը. «ղեղջիկական երդ մը, պատմութեամբ մը, առած մը, հէքեաթ մը, «վերացական» չէն, ընդհակառակն՝ գիւղին հողույն ամենէն նուրբ, ինքնատիպ ու թանկացիւն արտայայտութիւնն են, լի բարախուն կեանքով, աւելի խորապէս տողորուած ցեղային ու տեղական դրոշմով քան նայն իսկ առօրեայ իրական կենցաղը շինականին. անոնք աւելի ճիշդ կը թարգմանեն գիւղին հոգեբանութիւնը, ցեղի մը մտայնութեան հիմքը, քան գիւղացիին նխտուկացին մանրամասն նկարագրութիւնը. գիւղական կեանքը, իր ցաւերով և հրճուանքներով, հաւատալիքներով ու երազներով, այդ նախնական արուեստին հմայքով խտացած ու շեշտուած, աւելի խորունկ ու հարազատ ձեւով կ'արտայայտուի այդ բանաստեղծական արտայրութեանց մէջ քան ուրիշ ո եւ է ձեւով: Եւ սխալ է որ «տանք ամէն ժամանակ կարելի» են, անոնցմէ շատերը որոշ թուականի մը ձեւնդ են, որոշ պայմաններու, որոշ միջավայրի, որոշ դէպքերու արդիւնք: Թողունք որ ճիշդ ալ չէ արդէն թէ հայ աղղագրութիւնը գիւղին միմիայն՝ բանահիւստութիւնը հաւաքած է, ուստիայ ու թրքահայ աղղագրագէտներն ու գիւղապատուժ դրագէտները գիւղական կեանքի վերաբերող ամէն կարգի տեղեկութիւններ կուտան իրենց զործերուն մէջ՝ բանահիւստական արտայրութեանց ամփոփումին հետ. ճիշդ է միայն որ թրքահայ աղղագրութիւնը նուազ ընդարձակ սահմանի մը մէջ կատարած է իր հաւաքման դորձը՝ քան ուստիայը. ատիկա եթէ շատ ցաւալի է՝ թրքահայկական գիւղերուն վերջին մեծ աղէտին հետեւանքով քայքայուելէն յետոյ, բայց հոս ալ՝ փոխանակ չափազանցելու այդ պակասաւորութեան սահմանը, պէտք է զէթ կորուստը մասամբ դարձանելու մտածել՝ հրաւիրելով Թրքահայաստանի դաւառական քաղաքներու, գիւղերու վերապրող զաւակները որ Մխալեանի պէս իրենց յիշատակները պատմեն, Համաստեղի պէս իրենց գիւղին կեանքը պատկերացնեն, կամ նոր Ճանիկեաններ ու Սրուանձոտեանցներ դառնալով՝ իրենց ողջ մնացող հայրենակիցներուն բերնէն հաւաքեն իրենց գիւղին աւանգութիւնները, երգերը, հէքեաթները, առածները, բարբերու նկարագրութիւնը:

Բացարձակ սխալ է ըսել թէ «գիւղը կը բացակայի մեր գրականութենէն». ընդհակառակն, ինչպէս արդէն իսկ ցայց տուի վերեւ յիշատակուած բաղձաթիւ անուններով, հակառակ այն տարականն կայութեան որու մէջ կը դառնէր մեր ժողովուրդը և որ զինք ստիպած է իր մտաւոր կեղրոնները հայրենիքէն դուրս հաստատել, գիւղին նուիրուած, գիւղէն ներշնչուած էջերը նորէն բուսական բաղձաթիւ են մեր ուստիայ թէ թրքահայ գրականու-

թեան ճէջ, և անոնցմէ ոմանք գեղեցկագոյն էջերէն են ճեր ժամանակակից ճատեանագրութեան. լիտութիւն ճրն է ըսել թէ «արեւմտահայ գրականութիւնը պիտի շիջանի անփառունակ կերպով ճոռացումիս ճոցը, առանց պատճառութեան կարենալու յանճնել երկու երեք հատ ճարդ, որ չարշի, վաճառական կամ տիրացու չըլլային». արեւմտահայ գրականութիւնը ամբողջ հոյլ ճը վարպետներ արտադրած է, որոնց գորճը, ինքնատիպ ու գեղեցիկ, անճահ է և որոնց լաւագոյն էջերը ճերինէն աւելի ճեճ ու զարգացած ճողովուրդներու գրականութեան ճէջ իսկ պատուաւոր տեղ ճը պիտի գրաւէին:

Սիւալ է որ ճեր հինին չափ ճեր նոր գրականութիւնն ալ չէ հետաքրքրուած գիւղացիով: Հին գրականութիւնները, գրեթէ բոլոր աղգերուն ճէջ, գիւղական կեանքին քիչ տեղ տուած են, ատոր ճէջ ճեր նախնիքը ճատեանաւորապէս ճեղադրելի գտնելն անարդար է: Իսկ ճեր ժամանակակից գրականութեան ճէջ, ճողովրդական տարրը, Հայաստանի Գիւղացիին ճատին հետաքրքրութիւնը, անոր բարքերուն, ճակատագրին, ճտաւոր արտադրութեանց համար իսանդադատանքը Օշականի կարճածէն շատ աւելի խոր ու հղոր եղած են. իսօքս անշուշտ իրական գրագէտներուն, վարպետներուն վրայ է, և ոչ թէ բաղճաթիւ ճիշակութիւններուն որ քաղաքի կեանքն ալ կարող եղած չեն հարաւատ ու կենդանի կերպով արտայայտելու և որոնք եթէ Հայաստան ալ ճնած և ապրած ըլլային, նորէն կեղճ ու անկենդան բաներ պիտի արտադրէին:

Աչք ճը նետենք ճեր «քաղաքի գրագէտներուն», օտար քաղաքի ճէջ հաստատուած գրագէտներուն վրայ, ու պիտի տեսնենք թէ ի՛նչքան անճիշդ է Օշականի թեթեւօլիկ վճիւռը. Բաֆֆիի, Աչարոնեանի, Վ. Փափաղեանի վէպերուն, վիպակներուն ճէկ ճատին գլխաւոր նիւթը Հայաստանի գիւղացին է. Պէշիկթաշլեան երգած է Ձէյթունը, հայ փառաւոր գիւղաքաղաք ճը. Պոլսոյ հայ ճտաւորականութիւնն է որ թեւ թիկունք եղած է Խրիճեանի երբ ան ուղած է հիճնել իր Վարաղայ ճտաւոր բոյնը. Սրուանճտեանց ճը, Թըլկատինցի ճը, Ձարդարեան ճը՝ երբ յայտնուած են, Պոլսոյ լաւագոյն գրողները զանոնք գրկաբաց ընդունած են, զանոնք իրախոսած, փառաբանած են, զանոնք ճղած են այդ ճամբով շարունակել, հայ հողը երգել, հայ կեանքը պատճել, հայ ոճը զարգացնել: Ու Պոլսոյ իրապաշտները հայ գիւղացին նկարագրած են յօճարակամ՝ ինչքան որ ստիկա կարելի էր իրենց, որ Հայաստան չէին ճնած, որ գիւղացին Հայաստանէն դուրս պանդուխտի ճելին տակ ճիւղին տեսած էին. Արփիարեանի «Արճիր Փանուց»ին հերոսը Հայաստանցի տէրտէր ճրն է, գիւղացի ճը, և ի՛նչքան կենդանի նկարուած. Ձօհրապի «Թէֆարիկը», «Փոթորիկը», «Այրին» հայ գեղջկուհիի կամ պանդուխտ

գիւղացիի տիրարներ կը դժեն, ճիշդ ու հզօր գոյներով. Կամսարականի «Յարօսն պանդուխտ Հայաստանցի մըն է. Բաշալեանի է՛ն աղուոր գրուածքներէն մին՝ Համիրտեան ջարդերէն յետոյ «Նոր Կեանք»ին մէջ հրատարակած հոյակապ էջն է, Հայաստանի գիւղական կաղանդին աւանդական տօնախմբութիւնները սղոյ ու կոտորածներէն յետոյ անոնց աւերն ու սուղը նկարագրող:

Այսպիսի օրինակներ դեռ կրնամ թուել: Կարելի է նկատել որ այդպիսի էջերը մեր ժամանակակից «քաղաքի» գրականութեան մէջ բաղձաթիւ չեն, բաց ընել թէ անոնք բացակայ են բոլորովին, նիւթական սխալ ճը գործել է: Պոլսոյ գրողներն աւելի յաճախ չեն արտադրած այդպիսի էջեր, որովհետեւ բնական է որ մարդ իր տեսածը, ճանչցածը, ապրածը աւելի տրամադիր և կարող է արտայայտելու քան իրմէ հեռուն դոնտածը, ինչքան ալ սիրելի ըլլայ ան. ու իրենց տեսածը, — Պոլսահայ կեանքը — շատ ուժեղ ու կենդանի կերպով արտայայտած են. եթէ ուշէին նմանիլ դաւաճացի գրողներուն, Հայաստանցի ձեւանալ, կեղծ էջեր պիտի արտադրէին՝ ինչպէս կեղծ եղած են Միհրան Յովհաննէսեանի թխած «գեղջիկական» երգերը:

Այսօր, գոյութիւն ունի Հայաստան ճը՝ դուռ հայ բնակչութեամբ և հայ կառավարութեամբ. այսուհետեւ կարելիութիւն կայ հայ ճշակոյթի կեդրոնն այց Հայաստանին քաղաքներուն մէջ հաստատելու, և այդպէս ալ պիտի ըլլայ հետզհետէ: Ասոր աջակցելու ենք, բաց ասոր համար պէտք չկայ բնաւ հայ տաղանդին թէ՛ օտար և թէ՛ հայկական միջավայրի մէջ՝ հակառակ դժուար պայմաններու՝ ցարդ երեւան բերած արժանիքներն ուրանալ: Ուրացումը դժուճ և ամուլ բան մըն է:

Գառնանք Համաստեղին և Մխալեանին, որոնք իրենց գրքերը համետօրէն, առանց սղծուկի և յուսկնութեան մեր առջեւ դրած են, և փոխանակ յիմարարար պուտալու թէ՛ ճուցուած, արհամարհուած հայ գիւղը պէտք է սուսձնասիրել ու նկարագրել, նախընտրած են զբական գործ ճը կատարել, նոր էջ ճը աւելցնելով հայ գիւղին նուիրուած գրական ու բանասիրական այն շարքին զոր իրենց նախորդներն արդէն արտադրած էին: Տեսնե՞ք թէ՛ ինչի՞ մէջ կը կայանայ իրենց ըրած յաւելումը, իրենց բերած նորութիւնը:

Մխալեանի գիրքը՝ աւելի գիւղական կեանքի համբերատար ու անկեղծ պատկերացման տաքիւման մըն է քան արուեստի գործ ճը: Գրական տեսակէտով, ան տկարութիւններ ունի, ոճն անհասարար է, մերթ աշխոյժ ու սրածխտ, մերթ պարզ, բնական ու յստակ, բաց յաճախ ալ խառնուած աւե-

լորդ ճանրամասնութիւններով, հասարակ խորհրդածութիւններով. ինքնատու-
թիւն, արուեստագիտական նրբութիւն, ամփոփուճի, խտացուճի կարողութիւն՝
դժուար է հոն գտնել. նոր վերադիրներու, ստեղծուած բացատրութիւններու,
արտայայտուելու անձնական եղանակի ճը քիչ անգամ կը հանդիպինք հոն:
Բայց իբր հաւատարիմ պատկեր ճը գիւղի ճը բարբերուն՝ հոն ծնած ու իր
պատանութիւնն անցուցած ճէկու ճը ճանկական լիշատակներուն ճէջէն ցոյց
տրուած, այդ գիրքը շահեկան է ու հայ գիւղական կեանքին նուիրուած
գրականութեան ճէջ պատուաւոր տեղ ճը բռնելու արժանի:

Միտայեան կը պատճէ իր ճանկութիւնն ու պատանութիւնը գիւղին
ճէջ, կը գճէ պատկերն իր ընտանեկան շրջանակին և դպրոցին ուր իր առա-
ջին կրթութիւնն ստացած է, կուտայ նիւթական ու բարոյական կենդանա-
գիրն իր հօրն ու ճօրը, իր ազգականներուն, դպրոցին գլխաւոր ուսուցիչնե-
րուն և իրենց գիւղին ամենէն ուշադրաւ տիպաթներուն, կը նկարագրէ
բարբերը, սովորութիւնները, նիստուկացը, աշխատանքներն ու զբօսանք-
ները գիւղին ճարդոց, կը գճէ անոր բնակարները, կ'ոգէ նաեւ այդ գեղ-
ջուկներուն ամենօրեայ ընկերներն եղող ընտանի անասուններուն կեանքն ու
շարժումները: Գճբախտաբար չէ լիշած անունը գիւղին, որուն կերպով ճը
ազգագրական ու բարացուցական ճենագրութիւնը յօրինած է. յայտնի է որ
Հայաստանի ճէջ չէ ան, ոչ ալ Կիլիկիոյ, Թերեւս Փոքր. Հայքի գիւղ ճըն է,
աւելի հաւանօրէն Փոքր Ասիոյ ոչ հայկական՝ շրջանակներէն ճէկուն ճէջ
գիւղ ճըն է հայաշատ բնակչութեամբ. անհրաճեշտ էր ճջղել այդ կէտը,
պէտք էր նաեւ ճջղել թուականը ուր այդ պատճուած դէպքերն անցած են.
յայտնի է որ Համիտեան կոտորածներէն առաջ է, բայց չի գիտցուիր ո՞ր
Սուլթանին օրով, ի՞նչ էին այդ պահուն Թուրքիոյ ճէջ ընդհանրապէս տիրող
պայճանները և ի՞նչ էր անոնց արճագանգն այդ շրջանին ճէջ:

Գիրքը կը կարդացուի հետաքրքրութեամբ ու հաճոցքով. պատճուածքը
յաճախ կենդանի է, ճերթ անկեղճ յուզուներով լեցուն, ճերթ ոպելորուած
պարզ ու ինքնաբերու յ «հիւնուր»ով ճը, երեւան բերելով դիտելու կարողու-
թիւն, տիպարները գճելու ճիրք և իրերն ու ճարիկը ազատ, առողջ
և աղնիւ ոգւով ճը դատելու ընդունակութիւն: Կան հոն հատուածներ ուր
ոճն ալ սիրուն գնացք ճը կը ստանայ. տիպարները յաջող կերպով ներ-
կայացուած են՝ իրենց արտաքին ու ներքին զիճագճութեամբ: Զճայելի է
այն էջը ուր հեղինակն իր ճօրը տան հացը Թիւրու նուիրական գործողու-
թիւնը կը պատկերացնէ: Նկարագեղ է գիւղական աղբիւրին և անոր շուրջ
կուռի բռնուող գեղջկուհիներուն տեսարանը: Թանկագին է ոգւճը գիւղին
աւանդական դէճքերէն ճէկուն, «անանուն նահատակ»ին, որ գեղեցկութեանը

համար ատենով սիրուեր է Թրբուհիներէն, բայց անոնց ուղածը չընելուն, մահճեապահմութիւնը չընդունելուն համար սպանուուեր է. այդ դրուազը, ինքնատիպ մանրամասնութիւններով պատմուած, օր մը կրնայ մեծ բանաստեղծի մը կամ վիպասանի մը ձեռքը հրաշակերտի մը նիւթ դառնալ:

«Պայքար»ի վարչութիւնը շատ օգտակար բան մ'ըրած է թերթին էջերուն մէջ այդ գործն իբր թերթօն հրատարակելէ յետոյ զայն գրքի ձևով ի լոյս ածելով: Երանի թէ — կը կրկնեմ այս առաջարկս — Պ. Մխալեանի օրինակին հետեւին Թրբահայաստանի, Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի զաւակ եղող ուրիշ գրողներ ու պատմեն յիշատակները, դժեն բնակարներն ու կենցաղն իրենց գիւղին կամ գիւղաքաղաքին, հաւաքեն աւանդութիւններէն, առածնեւրէն, ժողովրդական երգերէն, հէքեաթներէն ինչ որ կը յիշեն կամ հայրենակիցներէ: Կրնան բաղել, որպէս զի գէթ մաս մը այդ բոլոր ջնջուած հայ համայնքներուն պատկերէն ու հոգիէն պահպանուի սպագայ սերունդներուն համար (1):

..

Համաստեղի գիրքը, նոյնպէս իր գիւղին նուիրուած, գրական գործ մըն է ամէն բանէ առաջ, և իր տեսակին մէջ առաջնակարգ գործ մը, ուր անթերի գեղեցկութեամբ ու հազուադիւրս ինքնատուութեամբ ոճ մը երեւան կուգայ:

Դժբաղդաբար, Համաստեղ ալ չի յիշատակեր անունն այն շրջանին ուր իր գիւղական պատմութիւնները կ'անցնին (2): Հայ գիւղին ընդհանուր, համադրական պատկեր մը գծել կարելի չէ, և Համաստեղ այդ գիտաւորութիւնը չէ ունեցած. Հայ գիւղը նոյնը չէ Կովկասեան Հայաստանի, Թրբահայաստանի, Փոքր Հայքի և Կիլիկիոյ մէջ. կան հասարակաց գծեր, բայց և կան՝ շատ աւելի շեշտուած՝ բարբերու, միջավայրի, բնապատկերի տարբերութիւններ: Տառէ, Մոփսսան, Արէն, Մխթարայ իրենց պատմուածքներուն մէջ կը յիշեն տեղին անունը, կը ճշգրտն աշխարհազարկան ու բնական սրտ ճիշտավայրը ուր իրենց պատմութիւնը տեղի կ'ունենայ. ցանկալի է որ երկրորդ տարգրութեան մը մէջ Համաստեղ լրացնէ այդ պակասը:

Բայց այդ պակասը միակն է որ կը նկատուի հատորին մէջ, որ ամէն

(1) Անկէց ի վեր Պ. Խրալեան հրատարակեց իր ծննդավայր Մովսի (Կէտլմիս) նուիրուած մեծապէս շահեկան ու յուզիչ գիրքը:

(2) Այժմ՝ ամէնքս ալ գիտենք որ ատոնք կ'անցնին Խարբերդի շրջանին մէջ, որոս զաւակն է Համաստեղ:

տեսակէտով թանկագին ու կատարեալ արտադրութիւն ճըն է: Համաստեղ նոր ճամբայ ճը չի բանար, անճանօթ աշխարհ ճը չի յայտներ, իր կարգին կուգայ պատճել գիւղը, զոր արդէն պատճեր են այն բոլոր հայ գրագէտները զոր թուեցի վերել: Իր նախորդներէն ոմանց, մասնաւորապէս Թլկատինցիին, Զարդարեանին, ու նաեւ Յովհաննէս Թումանեանին դասերէն օգտուած է: յայտնի է՝ որ ուշադրութեամբ ու խանդաղատանքով կարգացած է Թլկատինցիի գիւղական հզօր պատկերներն ու քրօնիկները, Զարդարեանի Սևեհաւը կանչեց հրաշակիրտը և ուրիշ գիւղանուէր քնարերգական կամ վիպական գեղեցիկ էջերը, Թումանեանի Անուշը, Մարօն, Գիւրորը, բայց նորութիւնը զոր կը բերէ՝ իր անձնական տեսողութիւնն է, և իր ոճը, ճեմապէս ինքնատիպ, ջղուտ, հակիրճ՝, գունագեղ, կեանքով լեցուն, իրականութեան առողջ բանաստեղծութեամբը թրթռուն:

Իր տեսողութեան նորութիւնը կը կայանայ բնացարձակ առարկայականութեան ճը ճէջ. լիակատար իրապաշտն է ինք: Աբովեան, Պոօշեանց, Բաֆիի ազգասիրական ձգտումներ ունէին, որ յաճախ հջօրապէս կը տիրեն իրենց գիւղական նկարագրութեանց ճէջ. Արուանձտեանց, Թրմեան, կրօնքի և ազգի մտահոգութիւններով լեցուած են: Ատով՝ անոնք մասնաւոր ու ճը, շէշտ ճը կուտան իրենց էջերուն, բայց բնականօրէն պատկերացումը, բարբերուն, տիպարներուն նկարագրութիւնը կը ներկեն քիչ ճը իրենց տիրական զգացումներուն գոյնովը: Թլկատինցի, ու մանաւանդ Զարդարեան ու Թումանեան, զուտ արուեստագէտներ են, բայց իրենց անհատականութիւնը զօրեղ է, իրենց անձնական աշխարհայեացքը, իրենց ուրոյն զգայնութիւնը շատ ինքնատիպ են ու շեշտուած, և իրենց գործին ճէջ այդ անձնականութիւնը՝ պատճուած զէպրերուն, նկարագրուած տիպարներուն հետ չէ ձուլուած բոլորովին, ընդհակառակն՝ յաճախ կը տիրէ անոնց: Համաստեղ հարազատ ու վճիտ ձայն ճըն է որուն ճէջէն գիւղն ինքզինքը կ'երգէ. ան մտած է իր նկարած տիպարներուն մորթին ճէջ, խառնուած է անոնց. իւրաքանչիւր պատճուածքի ճէջ, անոր դերակատարները ճիւղն կը տեսնենք, որ կը շարժին, կը խօսին, կը գործեն՝ իրենց ուրոյն հոգեբանութեան համեմատ. հեղինակը թաքուն է անոնց ճէջ, անոնց շարժիչ ուժն է: Անոր անձնականութիւնը կը յայտնուի իր ոճին ճէջ, որ իրն է, իրճէ ստեղծուած, և որ նոյն պայճառ ու յանկուցիչ գեղեցկութիւնը կը պահէ բոլոր էջերուն ճէջ: Այդ ինքնութիւնը կը յայտնուի նաեւ հոգեբանական թափանցողութեան ձիրքին ճէջ զոր ան ի յայտ կը բերէ իր պատճուածքներու ընթացքին և որով այնքան ճշգրտէն կ'ըմբռնէ ու ցոյց կուտայ իր գիւղին բնականօրէնքուն, մարդերուն ու անասուններուն հոգեբանութեան էական զճերը, որով

հաւատարմօրէն կ'արտայայտէ զիւրի մարդուն, բնութեան ու անասունին հանապօրեայ իրերախառն, կապակից, շաղապատուած կեանքը՝ պարզուկ, խորունկ, տարերային, միշտ ինքնաբազկի ու հղօր, քաղցրենի կենցաղին շրջելու թնեհն, բարդութեհն, նրբութեհն զուրկ, բայց և անոր արուեստականութիւններէն, իմաստակութիւններէն, կեղծիքներէն ալ զերծ:

Համաստեղ երիտասարդ մըն է՝ ապահովապէս Համխտեան ջարդերէն յետոյ ծնած, մեծ պատերազմին եղերական դէպքերուն ականատես եղած, բայց ան իր զիւրը կը նկարագրէ որպէս թէ Թուրք ու Հայու խնդիր գոյութիւն չունենար, և ասիկա չեմ նշանակեր իբր մեղադրանք մը. ան հայ զիւրը կը պատմէ ինք իր մէջ, իր ներքին սովորական կեանքով, որ դարերէ ի վեր, բարիի ու չարի աւանդական խառնուրդի մը վրայ հիմնուած, իր էական դժբախտ մէջ բիշ փոխուած ըլլալու է. ան միայն մէկ գլխու մը մէջ պղծ է տարողութեանց արհաւիրքը, և շատ հակիրճ կերպով, պատմուածքին վերջաբանը կազմող երկու էջերուն մէջ, և այդ քանի մը տողերն աւելի սուր ու աղիւցիկ կերպով կը զգացնեն այդ գծոյքի օրերուն սոսկուածքան ինչ որ պիտի ընէր անոնց մէկ նոր ու մանրամասն նկարագրութիւնը: Մերանի Մխարի ու պառաւ Մնուշին պատմութիւնն է. երկուքն ալ այրի, պատակից դրացի են, և ամէն օր կ'ախ կ'ընեն իրարու հետ, մերթ անբողջ զիւրն իրար անցնելով և իրենց անասուններն իսկ ապշեցնելու ատելանին հասցնելով իրենց գծաութեանց կատաղութիւնը. բայց ազատի շրջանին, տարողութեանց սեւ ճամբուն վրայ, օր մը իրարու կը հանդիպին երկու կարուաններ, որոնց մէկուն մէջ Մխարի է և միւսին մէջ Մնուշը, և հազիւ երկու ճերմակներն իրար կը տեսնեն, «մէկ բարձի վրայ ճերմացած երկու ամուսիններու պէս իրարու գիրկ կ'իյնան ու կուլան փոքրիկ մանուկներու պէս», ու Մխարի արցունքներուն մէջէն կ'ըսէ. «էրնէ՛կ այն օրերուն»...:

Միւս բոլոր պատմուածքներուն մէջ անցնող դէպքերը սովորական, ամենօրեայ, միամիտ բաներ են, զոր սակայն պատմողին արուեստը կը ներկայացնէ: ամենակենդանի, ամենաշահեկան գոյներով. ո եւ է արտակարգ պատահար, վիպական կեճճատութիւններով ո եւ է կացութիւն, ո եւ է տարօրէնակ ո բարդ մարդկային տիպար պիտի չգանէք հոն. զիւրին մարդիկն են, Համաստեղի զիտցած զիւրին որոշ մարդիկը, իրենց յատուկ դէմքով, տարազով ո հոգեբանութեամբ, իրենց նախնական պարզ ո բուռն կրքերով, ստաբիլութիւններով կամ թիրախներով, հաւատքներով, վախերով ո տարփանքներով: Անոնք ո՛չ լուսանկարուած են տեսածն ընդօրինակալի համբերատար ո չոր արուեստով մը, ոչ ալ մեկնաբանուած են հոգեբան զիտողի երկայն ո կեճճուտ վերլուծումներով: Ենորհիւ Համաստեղի տաղանկի հմայ-

քին, անոնք զբռնին էջերէն զուրս կը ցատրեն, ու կ'ապրին, կը շարժին, կը խօսին՝ իրենք իրենց ճէջ ամփոփուած, հանդիսատես չունեցողի պէս, և իրենց շարժումներովն ու խօսքերովն իսկ կը գծեն իրենց հողին: Համաստեղ՝ ճիրվանդալէէն ի վեր մեր ճէջ երեւցած ամենէն ճշմարիտ ու կատարեալ իրապաշտն է:

Ով որ ուշադրութեամբ կարդայ *Տափան Մարգարը*, *Միջօն*, որ զուլս գործոցներ են, ծայրայեղ պիտի չգտնէ այս գովեստը:

Համաստեղ իր գիւղացիները կը նկարէ ոչ միայն հայրենի հողին վերայ, այլ և երկրէն զուրս, պանդխտութեան ճէջ. իր *Վարդանը*, իր *Կար Ամուն* պապեանկան գիւղէն խլուած խեղճ շինականներ են զոր կարիքը քշեր տարեր է մինչև Ամերիկա, արեւոտ դաշտերուն ճէջ հողին օրհնեալ աշխատանքը կատարելու տեղ գործարաններու մութին ու մուրին ճէջ տըրներու հարկադրուած. մին մերենայի մը զո՛հ կ'երթայ՝ միւսը բողբի մը խաղալիկ կը գտնայ: Առաջին պատճառաւորը՝ անխառն յուզմամբ լեցուն խոնդադատանքով գրուած գարիպի մարտիրոսագրութիւն մըն է, իր պարզութեան ճէջ խորապէս սրտառուչ, երկրորդը՝ երգիծական եղբերոցն է արգահատելիօրէն ճիծաղաշարժ թշուառ էակի մը:

Գիւղի այս նկարիչն ամբողջական պիտի չըլլար եթէ մարդոց հետ անոնց մշտական ընկերները, անասունները ի հանդէս չբերէր իր պատճառաւորներուն ճէջ, և արդարեւ՝ անոնք ամէն բառէ քովն ի վեր կ'երեւան մարդերուն, նոյնքան կենդանի ու ճիշդ նկարուած. մեղաները, մրջիւնները, ծանճերը, ձին, շունը, բաղերը, հաւերը, աղաւնիները, նոյնքան ուշադրութեամբ ու տեսակ մը գորովով նկարուած են հոն որքան մարդերը, և հոն կը զրտնենք ամբողջ զուլս մը, է՛ն ուժովներէն, է՛ն յուղիչներէն մին, ուր հերոսը շուն մըն է, ծերուկ Չալօն, որուն խոնարհ ու անբախտ կեանքն ու անզուժ վախճանը Համաստեղ պատմած է այնպիսի սրտապին շեշտով մը, որ ողբերգութեան մը պէս մարդս կը յուզէ այդ պարզուկ բարի էակին ցուադին ճակատագրին տեսիլը: Ուրիշ զուլս մը որ ամբողջովն նուիրուած է նոյնպէս անասունի մը, *Նապաստակի մը օրագիրն* է. բայց անասունի մը զիմակին տակ մարդկային զգացումներ չէ որ պատկերացուցած է Համաստեղ, ինչպէս ըրած են ուրիշ հեղինակներ, ան ջանադիր եղած և յաջողած է — ինչքան որ ատի կարելի է մարդուն — նապաստակին մտայնութեանը թափանցել (ճիշդ ինչպէս Անթու Յրանս ըրած է իր անձուանալի Ռիբէ շունին համար) և պատմել այն սովաւորութիւնները, մտածումները զոր այդ տարրական ուղեղը կրնայ ունենալ: Համաստեղ առաջինն է մեր գրականութեան ճէջ, որ այս ձեւով զիտած ու նկարած է անասունները, հնարաւոր

եղած հաստարձութեան ու ճշդութեան մեծագոյն աստիճանով պատկերացրնելով անոնց արտաքինն ու ներքինը :

Մեր Հայաստանցի հեղինակներէն, Համաստեղ մասնաւորապէս սիրած ըլլալու է, ինչպէս ըսի արդէն, Թլիատինցիին ու Ջարդարեանը : Անոնց ընդարձակութիւնն ու զօրութիւնը չունի, — գէթ ցարդ, որովհետեւ դեռ շատ բան կարելի է յուսալ (¹) այսպիսի տաղանդէ մը, — բայց իր արուեստին մէջ կը միացնէ այն երկու տարբեր յատկութիւնները որոնց իւրաքանչիւրին մէջ այդ երկու վարպետներէն ամէն մէկը աւելի ցայտուն կերպով զարգացած կ'երևայ. ինք ունի մաս մը Թլիատինցիին հիւմուրէն, գիւղական ու հայկական տեսակ մը մասնաւոր համեղութեամբ ու գունազեղութեամբ լեցուն ու յուզունքին, խանդադասանքին հետ զուգընթաց, մերթ խառնուած երեւոյղ այդ սրամտութենէն. ունի նաեւ բան մը Ջարդարեանի քնարերգական թռիչէն, բնութիւնն ու մարդկային սիրտն իր ամենէն նուրբ երանգներուն մէջ թարմ, կենդանի, զեղեցիկ գոյներով արտայայտելու կարողութենէն. բայց հետեւալ մը չէ բնաւ անոնց, իր սօճը միշտ անձնական կնիք մը կը կրէ, իր հիւմուրը, աւելի խիտ, աւելի առարկայական, աւելի ժուժկալ է քան Թլիատինցիինը, իր քնարերգութիւնը աւելի հակիրճ է ու սուր քան Ջարդարեանինը, պատճառաւորէն չ'անջատուիր, ս եւ է չափով չի ծանրաբեռներ դան. իր երանգազնակը բնական գոյներով տարօրինապէս ձոխ է, իր զրեթէ բոլոր պատկերները, հմանութիւնները, փոխաբերութիւնները նոր են, վերազիրները զրեթէ միշտ ինքնատուգճ, լաւ գտնուած :

Այս հայ գիւղի դաւակ եղող ու իր գրականութեան մէջ հայ գիւղի համն ու հտն ուժղնապէս զգացնող հեղինակը բնաւ անձանօթ չէ ապահովապէս եւրոպական դրագէտներուն, գէթ անոնց որոշ մէկ շարքին. իր պատմելու արուեստը, և իր սօճին մէջ յայտնուող կատարելութեան, ժուժկալութեան, չափաւորութեան ձգտումը որոշապէս ցոյց կուտան որ ան արեւմտեան

(¹) Գիւղական պատմուածքներու իր հաւաքածուին երեւումէն ի վեր, Համաստեղ հրատարակեց «Հայրենիք» ամսագրին մէջ ևս այլուր՝ բազմաթիւ փոփոխութիւններ, պատմուածքներ, ու վէպ մը. Թէ՛ հայրենիքի շինական կեանքէն և Թէ՛ Ամերիկայի պանդուխտ Հայաստանցիներու և նոյն խիկ Ամերիկացոց բարքերէն, ևս ատոնց մէջ իր տաղանդը երևան ևկաւ. ցնուցեալ աւելի բնդայնամ, զօրացած ու մեծցած, պահելով հանդերձ միշտ իր պարզ ու ինչնակ, բնականորէն գունազեղ և իրապաշտօրէն բանաստեղծական նկարագիրը: «Շան մը հետ զրոյցը» ինչպէս և «Համրոյրը», զոր Համաստեղ իր կարգ մը ուրիշ գեղեցիկ պատմուածքներուն հետ հատորի մը մէջ հաւաքուած հրատարակեց վերջերս, մեր ազգային մատենագրութեան անմահ էջերուն շարքին մէջ մտնելու արժանի հրաշակերտներ են:

վիպուծի լաւագոյն վարպետներուն բարերար ազդեցութիւնը կրած և անոնց դասերէն զիտակցօրէն օգտուած է՝ առանց իր հայկական ոգին խաթարելու (որովհետեւ երբ իրական գիւղացին է որ կը պատճէ, և ճանաւանդ Արեւելքի գիւղացին, պատճութիւնը յաճախ երկարաբան է ու ճապաղ), բայց ուրիշ տեսակէտներով — գիւղին կեանքն ու տիպարները հասկնալու ու ճեկնաբանելու կարողութեամբ — աւելի արեւելցի է քան Զարդարեանը, աւելի ծօտիկ է Թլկատինցիին:

Համաստեղ ճեճ նորութիւն ճըն է ճեր գրական կեանքին ճէջ: Ան ճե-
րօրեայ ճատեհագրութեան ճէջ կը բանայ գլուխ ճը որ իրն է, ան ոտեղճած է
եղանակ ճը. հայ գիւղացին — և անոր ճէջէն ճարթկային ճակատագիրը —
տեսնելու և թարգմանելու, ճոր իրեն պէս ներուժ ու ազգու կերպով ճեր ճէջ
ոչ ճէկն ունի այս պահու: Ան ճեռ կրնայ, իր ճճած ճամբուն ճէջ յառա-
ջանալով, անոր հաւատարիմ ճնալով հանդերձ, ընդարճակել այլ ճամբան, որ
այնքան հարուստ է, բեղուն ու հրապուրիչ: Նրանի թէ կարդար — կթէ
արդէն իսկ ճէ կարգացած — ճոտէի ու Մոսկատանի գիւղական պատճուածք-
ները, և ճանաւանդ Միսթրալի Միթէյօն: Խաւնուածքով ու ճաշակով ինք
ամենէն աւելի ճօտիկ կը թուի ճոտէին, և իր այս հատորին քանի ճը պատ-
ճուածքներն ըստ իս համարթէք են ճոտէի լաւագոյն պատճուածքներուն: Ն-
ինք է որ թերեւս օր ճը ճեղի պիտի կարենայ տալ, ճեր հրճուանքին հա-
ճար, հայկական Միթէյօ ճը, որ անհրաճեշտ ճէ որ տոսնաւոր գրուած ըլ-
լայ, ինչպէս Միսթրալի հրաշակերտը: Բանաստեղճութեան ամենարարճը ար-
տայայտութիւնը տաղաչափեալ ճեն է անշուշտ, բայց և խոր բանաստեղ-
ճութիւն ճը կ'արատշնչուի տեսակ ճը գրագէտներու արճակէն, ինչպէս Եա-
թուրիան, Յըսպէր, Ռընան, Յըրանս, Պարէս, Լօթի և հէքեաթներու, պատ-
ճուածքներու ճոտէն: Մենք արդէն ունինք գիւղական վիպերգութեան այդ
յանկուցիչ ու թանկագին ճիւղին ճէջ քանի ճը հոյակապ գորճեր, աւելի
հակիրճ, աւելի ճասնական քան Միսթրալի ընդարճակ ու համայնապարփակ
գիւղապատկերը, Աբովեանի Ովսաննան ու Վէրքը Հայաստանիին քանի ճը
ճատերը, և Թուճանեանի Անուշը, Մարօն, գիւղի նախնական տարիանք-
ներն ու աւանդական բարքերը պատկերացնող անճաշ էջեր: Համաստեղ
կրնայ տալ ատոնց պէս գորճ ճը, աւելի բաղճատարր, աւելի ընդարճակ,
գորճ ճը որուն համար է կարճես որ ինքն տեղճուած է, վիպերգութիւն ճը որ
Վէրքին պէս հայաշուճչ ու հայագոյն ըլլայ՝ առանց քարոզչական, փրօփա-

կանտական տարրին որ Աբովկանի գործին մէջ տիրական է: Բայց ատիկա
գրելու համար Համաստեղ Հայաստան երթալու է. այդ հայ հողի ծաղիկնե-
րով յօրինուած Երանգասպնակն ունեցող Թանկագին արուեստագէտը սէտք չէ
ձգել որ Ամերիկայի գործարաններուն մութին մէջ տոգունի. Հայաստան է
իր տեղը:

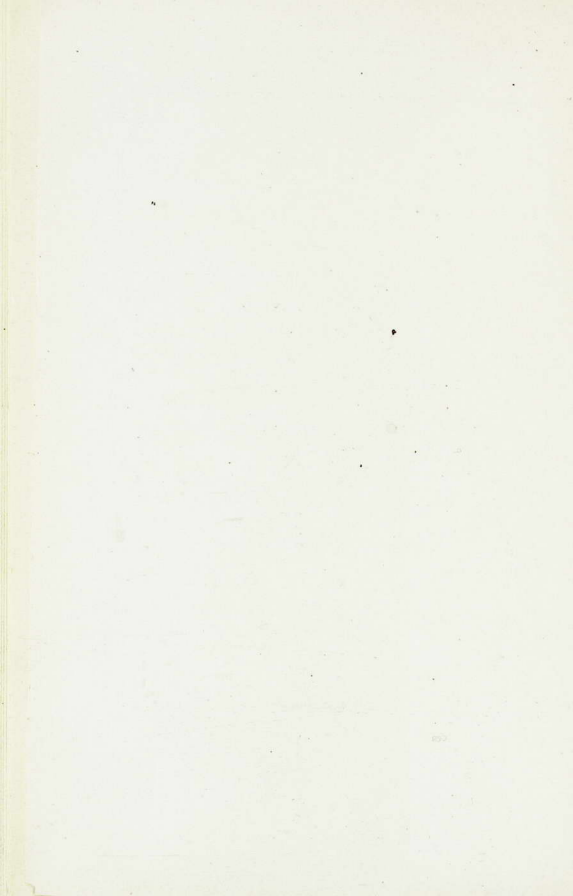

ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ

Էտիպար Ծահլինը ճանչցած եմ ասկից չորս տարիի չափ առաջ՝ Փարիզի մայթին վրայ: Առջի վայրկեանէն, այդ անկախ ու թափանցող մտքով, տենդատ, կենդանի ու տարօրինապէս ինքնուրոյն տեսողութեամբ օժտուած տղան զիս գրուեց: Քիչ մարդ տեսեր եմ այնքան քիչ բան վարդապետօրէն ստրված, այնքան քիչ սխտեմականաբար «ուսումնասիրած», այնքան քիչ իմաստակօրէն «գրականագէտ» և այնքան ամէն բան իր պարզ ու սուր ու բացարձակապէս անձնական գիտողութեամբն ըմբռնող ու ճեկնող որքան Ծահլինը: Պսլտէն շատ երիտասարդ ելած՝ Վենետիկ ինկած էր, Հմտութեան ամենաթեթեւ ծրարով ճը, բայց զինուած՝ տեսնելու, զգալու, Հասկնալու, թարգմանելու եղականօրէն Հղօր և իսկատիպ կարողութեամբ ճը: Սորվուածին, աւանդականին, վարժապետականին բոլոր խնդաթխրող ու վտանգաւոր բնութենէն ազատ, իր ծխօքը, բնականօրէն արուևտագէտ, զմայլիլ յափշտակութիւն ճը ունեցած էր այդ նրբանուրբ գեղեցկութեան քաղաքին ճէջ սր Վենետիկն է, քաղաք ճը սր ամենէն թելադրականներէն ու Հրապուրիչներէն ճէկն է իր բարբերուն ու տիպարներուն նկարչականութեամբը, իր բնութեան այնքան փափկաճաշակ ու Հալուազիւտ որքան պերճափարթամ երփնադեղութեամբը և իր թանգարաններուն, եկեղեցիներուն ու պալատներուն ճէջ կուտակուած գեղեցկագիտական ճոխութիւններովը: Այնտեղ, ճուգութիւններու անդունդի ճը ճէջ կորսուած՝ գրեթէ ճիս-ճիեակ, իր զմեկակ ու Հեշտուէտ ու արդէն այնքան ջղայնօրէն բեղուն շուարճանը ճէջ՝ իբր ճիակ առաջնորդող թել ձևաքն ունենալով բարի և ուշիմ Խտալացիի ճը, Փօթէթթի նկարչին, աննախապաշար և լայնատես խորհուրդը, Ծահլին կարողացեր էր ըմբռնել ինչ սր կայ տիրականօրէն և էականօրէն գեղեցիկ՝ այդ ճիջալալրին ճէջ ուր բազըր զիեքը ձգեր էր. «Հասկցեր» էր սր այդ գեղեցկութիւնով յրփացած քաղաքին ճէջ ամենէն ապշեցնող, ամենէն վիթխարի, իր կեանքի յորդութեամբն և ուժի ճեճութեամբն ամենէն Հարուստ ու ամենէն խորունկ գեղեցկութիւնը Թինթօրէթթոյնն էր. և անկեղծ ու պարկեշտ՝ ամէն բանէ առաջ, զգալով վիճը սր կը բաժնէր զիեքը այդ ուրիշ ժամանակի, ուրիշ գեղեցկագիտութեան և անճատչելի Հանճարի մարդէն, շատացեր էր անոր շուրջն իր Հիացումն պտտցնելով, անկից կորովի ու անկեղծութեան ճեճ դասը լոկ առնելով, և մարքէն իսկ չէր անցուցեր դայն ընդօրինակել. որովհետև անոր ջախջախիչ լուծին ներքև մտնելու տխմարու-

իրականացուց Շահին իր ծրագիրը: «Կէօ» էն յետոյ, 97ի սալօնին՝ ի տես կը դնէր «Փողոցի անկիւն» տիտղոսով նկար ճը, ուր իրիկուան արեւի ճը տակ, Փարիզի փողոցի ճը ծայրը, խորոված գետնախնձորի ճղճիմ ծրարի ճը շուրջը՝ ամբողջ սղործելի ընտանիքի ճը խոնուիլը կը տեսնէինք. «Պ. Շահին, կը զրէր Ֆիկաուօին մէջ Փարիզի ամենէն հեղինակաւոր բննադատներէն մին՝ Լյուէն Ալբրաստոր, — Պ. Շահին՝ «Փողոցի անկիւն» տիտղոսին տակ՝ կը ներկայացնէ խորոված գետնախնձոր ծախող հուժկու կնիկ ճը, տեսակ ճը մատակ գաճիփ, որ՝ թելերը մէջքին, կը դիտէ մէկ քանի խեղճեր որոնց ծրար ճը խորոված է ծախեր, միակ սուկեղօժ բանը զոր այնքան սղործելիներ կը ճանչնան: Տեսարանը ուժեղօրէն նկարուած է, առանց բրտութեան, առանց ճարդասիրական զգայնամոլութեան, միայն անհամեմատական ու անպատկճ տղեկի դէմքով ճը աւրուած: Այս նկարը զգացուած բանի ճը սրտայայտ տեսքն ունի: Եւ կարելի է ըսել թէ բարբեթու լաւագոյն պատկերներէն մէկն է: Նոյն խոկ, լոկ նկարչին անկեղծութեանը շնորհիւ՝ ընդհանրութեան շեշտ ճը կ'առնէ ան, և այս նկարին մէջ ինձի կը թուի տեսնել ուտեստ բաշխող անձանօթ, հզօր ու բիրտ ուժը, հանդէպ սովալլուկ մըտատանջութիւններուն, անձկագին ուշադրութիւններուն, սրտածճիկ զննութիւններուն զոր բաղդին ձգուած խեղճերը կը սեւեռեն իրենց ձեռք անցընել կրցած քիչ ճը կազդուրանքին:»

98ին Շահին ցուցադրեց «Էնթէուիէօ» ճը, ուր գործաւորի ընտանիք ճը կը ներկայացնէր՝ իր խոնարհ ու աղնիւ ներքնակինցաղին մէջ, իրիկուան ճաշի ժամուն, և «Ալպատանարանը», ուր կը տեսնէինք մայր ճը իր երախային հետ ամուսնով անձնասպան եղած, նկար ճը ամբողջութեանը մէջ անյաջող, բայց ուր ճօրը գլուխն ու ձեռքերը, տառապանքի պատառ ճը տարօրինապէս կենդանի, անմոռանալի սարսուռ ճը կուտային դիտողին: 99ին Շահին Մալոնին տուաւ «Մոնմարթրի փողոց» ճը՝ իրիկնագէճի արեւի ճը տակ, և «Գէշ մարդը» հրապարակի ճը վրայ արձանի ճը տակ կճկոտած թափառիկ ճը, յուսահատութեան, ատելութեան, ու ոճիրի ահաւոր աչքերով:

Բայց այս բոլոր նկարները, իւղաներկով յօրինուած, դեռ չէին յաջողած Շահինի տաղանդն իր լրութեանը մէջ յայտնելու: Յղացուճը անոնց մէջ նոր էր և անձնական, տիպարներուն ընտրութիւնը, անոնց դէմքին ու մտքին ներածութիւնը, զանոնք պարուրող մթնոլորտին և անոնց ապրած պարզ ու անձկագին տուամին նշանակութիւնը, արդէն կ'ուրուագէին մեծ նկարիչը որ գոյութիւն ունէր Շահինին մէջ. բայց արտայայտութեան գործիքը, իւղաներկին կիրարկուճը, անկատարութիւններ ցոյց կուտար դեռ. այդ արդէն շատ զեղեցիկ և շատ շահեկան գործերուն մէջ «պակաս» ճը կար: Եւ Շահին

հին, որ պիտի յաջողի օր ձը նոյն խի իւղանկարին ձէջ անթերի էջեր արտադրելու, առաջինն էր զգացող որ դեռ իր ուզածին չէր հասած: Եւ ահա յանկարծ՝ ճանձրոյթի վարչիկանի ձը ձէջ, Շահին մտածեց, զբռնելու համար, փորագրութիւն փորձել, առանց ո եւ է ուսուցչի առաջնորդութեան՝ ինքնիրենը ջանաց թափանցել այլ նուրբ ու դժուարին արուեստին գաղտնիքին. և առաջին «փլանջ»ը, զոր իր ձեռքովը զձեց, փորեց ու տպեց, հրաշակերտ ձըն էր: Հասկցող հրատարակիչ ձը, Սակօ, սքանչացմամբ գնահատեց այդ խոտոմնաւէտ սղղընաւորութիւնը, և ձղեց զինքն այդ ճիւղը զարգացնելու: Շահին իր ճշմարիտ կոչումը գտեր էր: Շարունակեց: Ու ետեւէ ետեւ արտադրեց այն հոյակապ «փլանջ»ները որոնք փարիզեան քննադատութեան կողմէ այդ արուեստին ամենէն շքեղ արտայայտութիւններուն կարգը դասուեցան: Միշտ նոյն «աշխարհն» էր որ կը պատկերացնէր՝ այս նոր ձեւին ձէջ. նոյն աշխարհը, հիմա աւելի ընդարձակուած, իր բոլոր ճիւղաւորումներուն ձէջ ճանրածանօրէն խուզարկուած: Մեզի ցուցուց բոլոր «ինկածները», — իրենց շքեղ փտութեան ու բքքջացող տառապանքին ձէջէն զժընգակօրէն սիւգացող բաղբը, և կէս զիշերի հեռաւոր պուլվաւներուն ամայութեանը ձէջ մեղաակից լապտերներու արիւնտտ լոյսին տակ սպասող զոհ ու սճրագօրծ ազջիւնները, ու կնկան ու դանակի փողոցածնճ ասպետները, և զիշերային սպաստանարաններու լլախած ու դանդաչկոտ ճարգկութիւնները, և առանց տունի, առանց ընտանիքի, ճամբաներն ի վար ճշտապէս ատանդական «Շրճինօն», ու փողոցի նտարանի ձը վրայ խոնջէնքէն կտորբտած գլխիկոր սղորմելին, և տարիքէն ու դասանքէն ալանդակուած ձերերն ու պառաւները, և իր նենդ կիսամերկութեանը ձէջ վայրագօրէն գալարուած կին-անասունը, ու ասոնց հետ մէկ քանի կնոջ դէճքեր ալ՝ ուրիշ աշխարհէ ձը, առողջ գեղեցկութեան, ներդաշնակ շնորհի, երջանիկ կենսունակութեան աղնուական ու հաղուազիւտ ճարգկութենէն: Այս բոլորը, զոր ուրիշ ձը, Մթենկէնը, ճասամբ արտայայտած էր՝ տեսելու բոլորովին տարբեր եղանակով ձը ու ջլուտ, հսպճեպ ու համառօտ գճագրութեան ձը միջոցովը, Շահին կը վերստեղծէր շատ խորին և շատ անձնական հայեացքով ձը մեկնուած, երկայն հետազօտութիւններէ և դժուարահաճ զտուծէ ձը անցած ու լայնադիմ համադրական սճով ձը, որուն հրապօրքը կը բաղմասպատուէր փորագրութեան արհեստին ամենաճարտար ու ընդարձակ տիրացումով ձը և անոր ձէջ իրեն յատուկ բաղմատարը եղանակի ձը զիւտովը: Այս տարուան Սալօնի վրայ իր հրատարակած յօդուածին ձէջ, արդի Փրանսական քննադատութեան ճեճագոյն ներկայացուցիչը Կլաթավ Ժեֆուա կը գրէր. «Ինքնատիպ փորագրութիւններուն ձէջ, Պ. Լտկար Շահինինները, օփօրթներ ու

փուլանթ-սէշներ, բոլորովին ինքնուրոյն տեղ ծը կը գրաւեն՝ զձուածքին որոշակամութեամբը, ձեւին ամփոփումովը, ճերմակութիւններուն ու սեւութիւններուն ճիշդ բաշխումովը: Արուեստագէտը ոչ ճիւղն ճարտար է պղինձը փորելու և ուղածին պէտ գործածելու, այլ եւ գիտէ տեսնել և տեսածը ցոյց տալ: Կարող կը հանդիսանայ զէճքերն ու տեսարանները խուզարկելու, և ճեր հայեցողութեանը կ'ընծայէ այն նուրբ և ուշագրաւ պատկերները զոր յաջողած է արտահանել իրականութենէն:»

Ինչ որ Շահինի արուեստագիտական անձնաւորութեան յատկանիշն ու իրական արժանիքը կը կազմէ, այն է որ իր գործը ճիւղի նօթ ծը ճշտապէս յեղեղելու, ձիւնոյն «բոստէ»ն շարունակաբար կրկնելու ճէջ չի կայանար, ոչ ալ ճարտար ու նուրբ ձեւի ծը գաղափարազուրկ ու ճակերեւութային փայլին ճէջ: Շահին ամբողջ «սիբլ» ծը ունի իր ճտքին խորը պատրաստ, կեանքի պատկերներու բազմազան ու ընդարձակ շրջան ծը ամբողջ, որուն ճէկ քանի առաջին հանդուանները լոկ անցած են դեռ, և որուն թարգմանումին համար իր ձեւն ալ պիտի յաջողի ստանալ այն ճապուկ կերպարանափոխութիւնները, այն գործածուած ճիշտներու, արտայայտութեան եղանակներու անհատնում ու ճշտանորոգ պէտպիսութիւնը, որ Կեանքն իր յեղեղուկ բազմակերպութեանը ճէջ փերարտադրել կարողացող հազուապիւս ճտքերուն յատուկ է լոկ: Այդ «սիբլ»ը արդէն ունի, և հետզհետէ պիտի ունենայ աւելի լայն սահմանի ծը ճէջ, իր ճասնաւոր փիլիսոփայութիւնը, կեանքն ըմբռնելու անհատական ու խորունկ եղանակ ծը, որ ճտածող-գիտողի և համարող-իրապաշտի այդ խառնուածքին ճէջէն՝ պիտի ճիշտ պահպանէ ճտածումի ճիւթին ծը այս բազմաձեւ արտայայտութեան աւերեւոյթ հակասականութեանը ճէջ: Եւ ասոր համար է որ ու է է չափազանցութիւն գործած չեմ ըլլար՝ հաւատալով որ Շահինը կոչուած է ճեճ արուեստագէտներու կարգին ճէջ տեղ ծը գրաւելու:

Փարիզ, 1900

ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ

Բ.

(Իր արուեստագիտական գործունէութեան երեսնամեակին առթիւ)

Էտիար Շահին ծին է այն Հայերէն որ ապացուցած են թէ հայ տա-
ղանդը կրնայ եւրոպական բարձրագոյն միջավայրներուն ճէշ հասնիլ Արուես-
տի ամենէն մարուր կատարելութեանց: Ան ճեր ցեղին ճէկ թանկագին նը-
ւէրն է Ֆրանսական արուեստին, ուր աւելցուցած է ինքնատիպ ու գեղեցիկ
էջ մը, — ինչպէս Մորէաս յոյն ցեղին ճեծարժէք ճէկ նուէրն էր Ֆրանսա-
կան բերթութեան:

Տաղանդաւոր արուեստագէտներու ամբողջ բոլլ մը ունինք ճենք հիմա,
Հայաստանի ու գաղութներուն ճէջ: Ատոնցճէ տմանք, անոնք ճանաւանդ՝ որ
Հայաստան կ'ապրին, ազգային միջավայրն ու զգայնութիւնը կ'արտայայտեն
ուղղակի. անոնք որ իրենց ամբողջ զարգացումը օտար երկիրներու ճէջ ու-
նեցած են, եւրոպական արուեստագէտներ են՝ իրենց անճնական տաղանդի
տեսակովն ու գոյնովը շահեկան. արդ, տաղանդի, արտայայտական զօրու-
թեան սրտին ու չափը Շահինին ճէջ հասած են այնպիսի բարձրութեան մը,
սրուն բիչ Հայեր հասած են, և ինչքան ալ ան, հանգամանքներու բերճամբ
օտար երկրի ճէջ հաստատուած ըլլալով՝ այլ տաղանդը հայկական կեանքի
արտայայտճան նուիրած չըլլայ, ինչքան ալ իրեն նպատակ զրած չըլլայ ազ-
գային արուեստի մը զարգացճան աշխատիլ, — ինչ որ, այսուհետեւ ճանա-
ւանդ, զլլաւոր ճղտուճներէն ճին ըլլալու է հայ արուեստագէտին, — այսու
հանդերճ այն ճեծ յաջողութիւնը զոր ան ունեցած է իբր հայազգի արուես-
տագէտ՝ Փարիզի պէս յառաջացեալ ու դժուարահաճ՝ միջավայրի մը ճէջ,
— և իր վրայ զրոյ ճեծ քննադատներ միշտ յիշած են անոր Հայ ըլլալը —
հրճուանքի և հպարտութեան աղբիւր մըն է ամէն ազգասէր Հայու հաճար:
Եւ արդէն, եթէ իր արուեստն ու արտայայտած նիւթերը հայկական չեն,
իր զգայնութեան խորբը, կեանքը տեսնելու իր եղանակը ներքին խորունկ
կապ մը ունին հայ ցեղային զգայնութեան ու ճեր ազգի ճակատագրին ինչ
ինչ դճերուն հետ:

Անցեալ 1925 տարուան ընթացքին լրացաւ Շահինի գեղարուեստական
գորճունէութեան երեսնամեակը, եւ այլ առթիւ, կ'ուզեմ ուրուագրել զիճա-
զճութիւնն ու ճեկնել նշանակութիւնը այլ հզօր արուեստագէտին արտադրած
գորճին:

Շահին իր սկզբնաւորութիւնն ըրաւ 1896ին, ցուցադրելով Ֆրանսացի Արուեստագէտներու Ազգային Ընկերութեան տարեկան Սալոնին ճէջ գործ ձը, ուր արդէն իսկ կեանքի իր տեսութիւնը, արուեստի տեսակը և անձնաւորութեան էական գծերը կը յայտնուէին: Իւլյանկար պատկեր ձըն էր, որ կը ներկայացնէր անկուտի ձը (un gueux). սուր իրապաշտութեան էջ ձըն էր, կեանքէն փրցուած պատառ ձը, — թնճուկ իւլոտ ծաղերով, կրնճռոտած գէճքով ողորմելի տարւոք ծարդ ձը, որ երկայն սեւ եղունգներով աղոտոտ ոսկրուտ ձեռքերուն ճէջ լղրճուկ բան ձը բունած կը խածնէր զայն՝ անօթութիւնը խաբելու համար: Պատկերը ուշադրութիւն գրաւեց. լրագիրները առաջին անգամ ըլլալով քանի ձը զրուստալից տողերով յիշատակեցին Շահինի անունը: Յաջորդ Սալոնին՝ ան ցուցադրեց կին ձը որ աղքատութենէն ընկճուած՝ փակ խցիկին ճէջ անուխը վաւեր և անկողին վրայ՝ փոքրիկ զաւակը գիրկը՝ անձնասպան եղբէր էր: Բոլոր գործերը զօր արտադրեց այնուհետեւ՝ այդ շրջանին, խոնարհներու, թշուառներու, տառապողներու աշխարհէն կ'առնէին իրենց նիւթը, բանտրի ընտանիքներ հիւժուած տըժգոյն գէճքերով, փողոցը աման ուտելիք ծախող կնիկներ՝ ողորմելի չքաւոր էակներով պաշարուած, աղքատութենէ ուժասպառ երախտներ, ապուշցած, անբանացած ծարդոց դիմակներ, կամ սպառնալին աչքերով ճուրացկաններ, Փարիզեան լուսապանձ կեանքին աստառը կաշմող ճուալ խեղճութեան զանազան երեւոյթները: Իր արուեստը, այդ առաջին քայլերուն, անկատար էր դեռ. Շահին դեռ իր բուն գործիքը, իր արտայայտութեան անձնական զրոշճը, վերջնական ձեւը չէր գտած, բայց արդէն իր հոգեկան բնորոշ ձգտումը, իր տաղանդի տեսակը, արուեստի և կեանքի ճասին իր հիմնական ըմբռնումը յստակօրէն կ'երեւային այդ սկզբնական արտադրութեանց ճէջ, և այդ գիծը ճնաց ճինչեւ վերջը իր գործին ճէջ, իրբեւ անոր տիրական յատկանիշը. գործը ընդլայնեցաւ, ճիւղաւորեցաւ, արտայայտութեան ճիշտցները նրբացան, աւելի վճռական և ինքնատիպ զարճան, բայց ողին այդ գործին, արդէն առաջին օրէն յայտնուած, ճնաց անալլալ, աւելի եւս խորնալով, աւելի գիտակից ու հօր ձեւով ձը և՛ աւելի այլապան երեւոյթներու ճէջէն ինքզինքը թարգմանելով:

Եւ այդ ողին է որ Շահինի գործին ներքին կապը կը կազմէ իր ցեղին հետ: Այդ գեղեցիկ առույգ երիտասարդը, որ բարեկեցիկ գորովաղին ընտանիքի ձը ճոցը՝ Գատրէճօյի հեշտագեղ ճթնողորտին ճէջ իր ճանկութիւնն անցուցած, յետոյ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը զրկուելով՝ իր պատա-

նախինքն Վենետիկի երանդաճովս, երգալից, գեղարբջիւ ճիճնդորտին ձէջ սահեցուցած էր, որ կը զգար իր ձէջ ուժ, տազանդ, կեանքի ձէջ յաջողուն տալահոյսդ բոյր ձիրքերը, իր նկարչական ուսուճը լրացնելու համար գալով Փարիզ, լրջերու, ցնծութեան, պերճանքի քաղաք՝ այդ տարիքի տղոց համար ամէն հաճոյքներով լեցուն, իր առաջին քայլերէն իսկ՝ կը նախընտրէր, բընապիօրէն, հակիլ թշուառներու, տառապողներու ցաւին վրայ, զայն կը ճգնէր իր արուեստին արտայայտել, քան թէ զուարթ կամ փայլուն նիւթեր ընտրելով՝ իսկոյն հաճելի դառնալ հասարակութեան մեծ մասին: Կեանքի եզերական տեսիլներուն երկար ատենէ ի վեր ընտելացած, տառապանքի բոլոր ձևերուն խորապէս ծանօթ իր ցեղին հոգին էր որ առհասական անդիտակից ու հզոր մղուճով մը անոր այդ ձգտումին ձէջ կը յայտնուէր:

Վենետիկի ձէջ, Շահին իրեն առաջնորդ ունեցած էր Մխիթարեանները, որոնց ուսուցումը ճարտասանական, հռետորական է ընդհանրապէս, դատական արուեստի, ակադեմիական գեղեցկագիտութեան մղող: Իբր նկարչութեան դասատու ունեցած էր Իտալացի արուեստագէտ մը որ պատմական նիւթերով նկարներ կը յօրինէր. Վենետիկի մուսէոնին, դքսական պալատին և եկեղեցիներուն ձէջ զիլուած նկարչական հրաշալիքները զիտած էր երկարօրէն, և ատոնցմէ մասնաւորապէս սիրած էր Թինթորեթթօի, Պելլինիի, Քարփաչչիօի, Թիէփօի գործերը. այդ մեծ վարպետները իր սքանչացուճը զրաւած, արուեստի սէրն իր ձէջ արձարձած էին, բայց ոչ Մխիթարեանց դասերուն, ոչ իտալացի վարժապետին, ոչ Վենետիկեան հին մեծ վարպետներուն ձէջ է որ ան պիտի գտնէր իր բուն ուղեցոյցը, այլ մեծ իրապաշտ դերասանին՝ Նովելլին, որուն խաղացուածքը տեսնելով՝ առաջին սուր ըմբռնումն ունեցած էր այն արուեստին զոր պիտի ուզէր ինքն իսկ իրականացնել նկարչութեան ձէջ, արուեստ մը պարզ, բնական, անկեղծ, համակ արդիական, ուղղակի կեանքէն ներշնչուած, առանց ս եւ է շտկրութի և ս եւ է ճոտմութեան:

Փարիզ, Երատեճի Ժիւլիանին ձէջ, իր ուսուցիչներն եղած էին Պենժամէն Քոնսթան և Ժան-Փօլ Լորանս, որ այդ միջոցին հուգակաւոր էին իբր հեղինակաւոր վարպետներ, մին՝ աշխարհիկ կեանքի նկարներով, բարձր դասու անձնաւորութեանց կենդանագիրներով հանրաճանօթ, միւրը՝ պատմական մեծատարած գործերով, երկուքն ալ հմուտ արուեստագէտներ, բայց որոնց գործին ձէջ պայճանադրականը, հետեւողականը գերակշիւ էր քան ինքնատիպը, սորվուածը աւելի կը տիրէր քան ստեղծուածը: Փարիզի ձէջ՝ առաջին օրէն Շահինին ծանօթացած ու իր նախափորձերուն քայլ առ քայլ հետեւած ըլլալով, կը յիշեճ որ իրեն կ'ըսէի երբեմն՝ «Դուն աւելի մեծ արուեստագէտ մը պիտի ըլլաս քան Պենժամէն Քոնսթանն ու Ժան-Փօլ Լո-

րանը» . ինքը, ծայրայեղորէն համեստ, կը զայթակդէր, անհնար կը նկատէր զայդ, և սակայն գուշակութիւնս կատարուեցաւ . այդ շրջանէն՝ Փիւլիս տը Շավան և Ռոտէն, որ այն ճիշդցիկն դեռ քիչերէն հասկցուած էին, այսօր կը տիրեն իբր իրապէս մեծ արուեստագէտներ, իբր յաւիտենական վարպետներ, բայց Պենժամէն Քոնսթաններուն և ժան-Փօլ Լորաններուն հռչակը տրժ-գունած է, անոնց գործերը այժմ կը նկատուին յարգելի ճիշակութիւններ, մինչդեռ Շահին իր ճիւղին մէջ հասած է կատարելութեան մը, զօրութեան մը, կեանքոտ ու անձնադրոշմ ստեղծագործութեան մը, զոր անոնք չունէին, և իր անունը սպաշով է ալլեսա ֆրանսական փորագրանկարչութեան մէջ առաջին տեղերէն մին յաւերժօրէն գրաւելու :

Եւ ասիկա կրցաւ ընել Շահին, որովհետև Փարիզի մէջ ալ, ան՝ իր բնագրով՝ գտաւ ոչ միայն իր արուեստի ուղղութիւնը, իր նիւթերը, այլ իր բուն առաջնորդները, որ զպրոցէն գուրան էին . ան, խորապէս յարգելով հանդերձ իր երկու ուսուցիչները, և անոնցմէ սորվելով հանդերձ ինչ ինչ կարեւոր տարրերը «արհեստ»ին, զոր անոնք լաւ գիտէին, խանդավառօրէն յարեցաւ Թուլուզ-Լօթրէքին ու Տրկասին, ու սիրեց Պորէնը, Սթենլէնը, արուեստագէտներ որ մեծ իրապաշտներ էին, իրենց ինքնատիպ արդիւարոշմ հզօր գործերուն մէջ Փարիզի թշուառներուն, անկեալներուն, լքեալներուն, մոլորեալներուն, ինչպէս և շահագործողներու, հաստափոր ետականներու, մուլութեան տարածիչներու և զուհերու աշխարհը . պատկերացնող : Անոնցմէ ներշնչուելով է որ Շահին գտաւ իր ծամբան, և իր գործը արդէն անոնց գործին մէկ տաղանդալից շարունակութիւնն է, նուազ յեղափոխական, նուազ լրագրական, անլի նուրբ ու աւարկայական քան Սթենլէնիները, անլի մօտ Թուլուզ-Լօթրէքին, բայց նուազ կճու, նուազ թունաւոր, անլի մեղձ, կարեկից ու եղբայրական :

Շահին շատ «կարդացող», նկարչութեան մէջ «գրականութիւն դնող» արուեստագէտներէն չէ . սիրած է սակայն քանի մը գրագէտներ, և իր ընտրութիւնը՝ հող ալ՝ նշանակալից է, սիրած է Ֆլուպէրն ու Թոլսթօյը, կեանքը հարազատօրէն արտայայտող վարպետները, անոնք մանաւանդ որ կեանքին ցաւերն ու մարդուն տկարութիւնները ճշգրտօրէն ցոյց կուտան, դառնութիւնով և արդահատանքով :

Շահին, որոշապէս նախասիրելով հանդերձ «ուղղակի» և անձնական արուեստը, ո եւ է «զպրոց»ի կապուած չէ, տեսութիւններու, բանաձեւերու հետամուտ չէ եղած երբեք . բնագրական մը եղած է, որ աչք մը ունեցած է ճիշդ ու սուր տեսող, մատ մը որ գիտէ կենդանի կերպով արտայայտել և բնածին ծաշակ մը որ անխորտութիւնները մէկկիլի դնել կուտայ և էականը կը շեշտէ իր արտադրութեանց մէջ :

Շահին իր տրտայալտութեան բուն գործիքը գտաւ երբ օր մը որշէց փորագրանկարչութեան նուիրուիլ նախընտրաբար: Հող իր յաջողութիւնը շանթարազ հանգամանք մը ունեցաւ: Ինքնիրենը մտածած էր փորձել այդ ճիւղը, գրեթէ ինքնիրենը սորված էր այդ արհեստը, զոր իր հետախուզութիւններով, գիւտերով զարգացուց, ճոխացուց, անձնականացուց հետզհետէ, ու բիւջ տտենէն բննադատութիւնը ղիկքը հռչակեց ֆրանսական օ-ֆորթին և փուանթ-ալշին ձեռնադռն վարպետներէն ծին:

Գործը զոր արտագրած է իբր փորագրանկարիչ, շատ ընդարձակ է: Անոր մէջ կան շարք մը կենդանագիրներ ծանօթ դէմքերու (Լուիլ Ֆրանս դերատանուհին, Քարենլի հրապարակագիրը, Անաթու Ֆրանս իր աշխատանոցին մէջ, Ալֆրետ Մէթվէնս պէմ ձեռն կարիչը, ևւն.), կան բազմաթիւ էջեր Փարիզի և շրջակայքի բնակարաններու, փողոցանկարներու, կան տեսարաններ փարիզեան տօնավաճառներու տխարները ներկայացնող, ժողովրդական կեանքի այլ և այլ երևանքը պատկերացնող. կան շնորհի էջեր, կանացի դիմանկարներ, սմանք նորք ու քնքուշ, յաճախ աւելի նկարագրով զօրեղ բան գեղեցիկութեամբ հրապարիչ, գեղջկական բնութեան տեսարաններ կամ Մէնի ափուքները իրենց յատուկ բանաստեղծութեամբ. բաց ինչ որ հոն կը տիրէ նորէն, թշուառութեան, տաժանքի, տառապանքի տեսիլներն են, մըշտաթափառ աղբատներ (շրմիւնօ), անտուն խեղճերու գիշերային ապաստանարանի պատկերներ, կամուրջներու տակ քնացող ոտորմէլներ, անգործ թափառող գործաւորներ, ու հիւանդներ, գինուիներ, ծուլութեանց մէջ ինկած փտտած կիներ, ու բնութեան տեսարաններու մէջ ալ՝ յաճախ՝ նախընտրաբար՝ խոնարհ, անշուք քաշուած վաչրերու, տխուր ամացի անկիւններու պատկերացումը, Փարիզի ծայրամասերու աղքատիկ ու թաղծագին թաղերը, ու անտուններու մէջ իսկ՝ ո՛չ հարուստ տուներու պատկանող շքեղ նօսրդները, այլ աւելի շատ յաճախ՝ բեռ կրող, դմեղակ աշխատանքի լծուած խոշոր «ժողովրդական» ձիերը:

Երբ, տարիներով Փարիզի նկարչական երգիչներէն ծին ըլլալէ յետոյ, Շահին գնաց նորէն տեսնել իր առաջին ուսումնասիրութեանց սիրելի երկիրը, Իտալիան, անկից բերաւ ամբողջ շարք մը փորագրանկարներու, և հոն ալ՝ Վենետիկի ինչպէս Փիլպպի, Սիննայի ինչպէս Անթի տեսարաններուն և տխարներուն մէջէն նախընտրած էր, միշտ նոյն բնագլէն մզուած, է՛ն խոնարհները, է՛ն անշուք ու անձանօթ մնացածները, աղքատիկ անկիւններ, ժողովրդական տխարներ, ամենքն ալ պարուրուած՝ զուարթ լսյառն խա-

լական ձմեռորտին և աշնուական գեղեցկութեամբն Արուեստին, որ այդ երկրին ու է անկիւնին մէջ իր ժպտը կը շողացնէ:

Շահին մեծապէս զնահատում է ֆրանսական ամենէն հեղինակաւոր քննադատներէն: Կիւսթալ ժեֆրուա, Արսէն Ալեքսանտր, Կապրիէլ Մուրէ, Ռոժէ Մարքս, Կիւսթալ Քան իր գործին նուիրած են, հանդէսներու մէջ՝ ընդարձակ յօդուածներ, ամենաբարձր ներքողներով պանծացնելով անոր տաղանդը: Զայն զնահատում են նաեւ գրական վարպետներ, ինչպէս Անաթոլ Ֆրանս և Միրաօ. առաջինն իր մէկ նորավէպը վէպի ձևով ընդարձակեց՝ զայն Շահինի ձեռքով նկարագարել տալով հրատարակելու ճատարութեամբ, և այսպէս ալ լոյս տեսաւ ան «Histoire comique» (կատակերգական պատմութիւն) տիտղոսով, Շահինի փորագրանկարներով գեղարուեստօրէն մեկնաբանուած. Միրաօ Շահինին տուաւ իր մէկ նորավէպը, Dans l'anti-chambre (Նախասենեակին մէջ) պատկերազարդելով: Կապրիէլ Մուրէ յատկապէս գրեց զիրք ճը Փարիզի տօնավաճառներուն վրայ, և անոր զրեթէ բոլոր էջերուն մէջ բնագրին կ'ընկերանայ Շահինէն փորագրանկար ճը, և այդ շարքը Շահինին ամենէն հոյակապ արտագրութիւններէն մին է, իր տեսակին մէջ՝ անմահ գլուխ-գործոց ճը:

Տարիներ առաջ, Լիւքսանպուրի ազգային մուսէոնի վարչութիւնը Շահինի գլխաւոր փորագրանկարներու հաւաքածուն գնեց. անոր գործերէն կը գտնուին Գերմանիոյ և Իտալիոյ մուսէոններէն ամանց մէջ: Իտալիոյ մէջ մասնաւորապէս ծանօթ է ան և սիրուած. կը մտանկցի ճիշտ Վենետիկ տարեկան միջազգային ցուցահանդէսին, որ անցեալ տարի նոյն իսկ ժուրիի անդամ անուանեց զինքը: Հայաստանի կառավարութիւնն ալ քանի ճը տարի առաջ գնեց շարք ճը Շահինի գործերէն Երեսնի մուսէոնին մէջ զնելու համար, և Շահին ատիկա կը յիշէ ճիշտ մասնաւոր հրճուանքով ճը:

Շահին ունի նաեւ բաւական բաղձաթիւ գործեր փասթելով յօրինուած. ատոնց մէջ կան կենդանագիրներ ու բնանկարներ, որ փափուկ ու արժէքաւոր էջեր են: Իւզաներկը երկար ատեն լքելէ յետոյ, (թէեւ մերթ ընդ մերթ դարձած է նորէն անոր՝ ճաղիկներ նկարելով որոնք գեղեցիկ են), վերջերս դարձեալ ձեռք առաւ զայն ու խմբական ցուցահանդէսի ճը մէջ շարք ճը իւզաներկով շինուած գործեր ի տես զբաւ, որոնց մէջ իր արուեստին էական յատկանիշները կ'երևուային ճիշտ. բայց անտարակուսելի է որ իր օ-մորթները, փուլանթ-սէշները և գծագրութիւնները կը մնան ցարդ իր լուսագոյն գործերը, փորագրանկարչութիւնը իր արուեստին կատարելագոյն գործիքն է:

ցարդ: Ինչ որ ուժեղ է իր մէջ՝ զճաղրութիւնն է՝ է՛ն առաջ, և անոր հետ լսյի և շուքերու բաժանման ճշգրիտ զգացումը, դէձքերու և բնանկարներու հողերանութեան խորաթափանց ըմբռնումը և պարզ ու կենդանի արտայայտութիւնը: Սակայն ան իր ուժերուն բովանդակ առուզութեանը մէջ է դեռ. միշտ զժգոճ ինքնիրմէ, միշտ կատարելագործուելու հետամուտ, միշտ իր արուեստն ընդլայնելու, ճոխացնելու ցանկացող, ան դեռ կարող է իր սքանչացողներուն նոր անանկնկալներ ընծայել, թէ՛ փորագրանկարչութեամբ՝ ուր զիւտեր ունի դեռ ընկելք, և թէ՛ փասթելով ու իւզանկարով, ուր իր վերջին բառը չէ ըսած դեռ:

..

Այս մեծատաղանդ արուեստադէտը, որ առաջին քայլերէն ա՛յնքան փառքուն յաջողութիւն ունեցաւ, եղած է միշտ և մինչևս ցարդ կը մնայ գերազանցօրէն համեստ: Կարելի է նոյն խակ ըսել թէ իր համեստութիւնը կը հասնի չափազանցութեան, և պատճառ եղած է սոհճմանափակելու իր նիւթական յաջողութիւնը, որ շատ աւելի մեծ պիտի ըլլար եթէ աշխարհիս գէթ քանի մը կարեւոր կեղրոններուն մէջ իր ամբողջական գործին ցուցահանդէսներ սարքելու հետամուտ եղած ըլլար: Մինչևս ցարդ, նոյն խակ Փարիզի մէջ, շատացած էր տարեկան Սպօններուն և խմբական ցուցահանդէսներու ճանակցելով, իր գործին առանձին մեծ ցուցադրութիւն մը չէ ըրած. միշտ յետաձգած է այլ ծրարիրը, զայն թելադրող իր բարեկամներուն պատասխանելով թէ կը սոցասէ աւելի ուժեղ, աւելի կատարեալ գործեր արտադրելու, որպէս զի այդպիսի քայլ մը առնել համարձակի: Չէ մտածած երթալ Ամերիկա իր գործերը ցուցադրել, ինչպէս ըրաւ Հելլէօ (Ֆրանսացի նուրբ ու վայելչաշնորհ փորագրանկարիչը, բարձր դասու Փարիզուհիներու ճարտար պատկերահանը, որ սակայն Շահինին ուժը, ընդարձակութիւնը և խորութիւնը չունի). չէ խակ դեռ դացած ցուցահանդէս մը սարքել ծօտիկ Լոնտոնի մէջ, ուր մեծ յաջողութիւն պիտի ունենար ապահովապէս: Մէկ քանի ամիս առաջ վերջապէս որոշում տուաւ առանձին ցուցահանդէս մը կազմելու Փարիզի մէջ, այն ալ իր գործերու մէկ շարքը միայն ի տես զնելով (Իտալիոյ տեսարաններու և տիպարներու շարքը): Ամերիկացի մասնադէտ արուեստասէր մը, որ եկած էր այդ ցուցահանդէսին, կ'ըսէր իրեն. «Մենք Ամերիկա մէ՛կ արուեստագէտ մը չունինք որ այս ճիւղին մէջ ձեզի հաւատարի. խակ Անգլիոյ մէջ հաղիւ 2-3 հոգի կան որ ձեզի չափ ուժով են. ինչպէ՞ս ցարդ չէք դացիր Ամերիկա ձեր գործերը ցուցադրելու:»

Պիտի ուղէի յիշատակել հոս հատուածներ բոլոր մեծ քննադատներէն որ

Շահինի գործին վրայ խօսած են, բայց չափազանց շատ պիտի երկարէր այս յօդուածը. կը շատանամ թարգմանելով քանի ճը տողեր այն խանդավառ յառաջաբանէն զոր հանրաձայնօթ գրագէտ ու քննադատ Քամիլյ Մաքլէր գրած էր այս վերջին ցուցահանդէսին յայտագրին համար.

«Շատոնց է որ ճղուեցայ էտկար Շահինի արուեստին վրայ սքանչա-
նալ և իր քնուեր ճաղխա ճէջ սեւեռել՝ տեսած ըլլալով իրճէ քանի ճը կեն-
դանագիրներ, որոնց ճին, անճուանալիօրէն արտայայտիչ, խեղճ՝ դերասանու-
հի Լուիլ Թրանսինն է, և ճիւտը թափառիկ աղքատի ճը դէճքը: Ատիկա
բաւական էր հաստատելու համար վարպետութիւնը արուեստագէտի ճը որ
սահմանուած էր ժամանակակից օ-ֆիորթին անենէն հճուտ ու հօր ճասնա-
գէտներէն ճին ըլլալու, անոնցճէ որոնց գորճը, առանճնաշնորհեալ հաւարա-
ճուներու կամ թանկագին գրքերու ճէջ պահպանուած, շատ աւելի երկար
կենաց պիտի ունենայ քան ա՛յնքան սկաղեճական կամ յեղափոխական նը-
կարներ՝ հաւասարապէս անկենտուակ և իրենց արճէքէն աւելի արճուկ հա-
նած, վկայելու համար ինչ որ ճեր ատենին արուեստը իրապէս կատարած է
յաւխտենական գորճերու շարքին ճէջ ճտնելու արճանաւոր: Անիկա պատուած
է «լուիկ արուեստը», ճիւղը որ հաշուի կրնայ դրուիլ, և այսօր ինքն ալ
կը պատուի... Մանրակրկիտ ու ճիւղագամայն լայնատես նկարագրող ճը
եղած է թափառական անտուն ճարգոց, ժողովրդական կենքիքին, ցոփութեան
վայրերու, տօնավաճառային հրճուանքներու: Նկարազարդած է քանի ճը
հատորներ ուր լոյսի և շուքերու հրայրքին ճիայուցած է հանճարը ճշղա-
տես, արգահատալից ու ողբերգական դիտողութեան ճը, որ ճարտար է դէճ-
քերը շրջապատին ու զգացուճը ճեւին հետ կատարեալ կերպով կապելու
ճէջ: Այս պահուս՝ ես պիտի խօսիճ ճիայն իր խալական և վենետկեան տե-
սիլներուն վրայ: էտկար Շահին անոնցճէ ճաս ճը ցոյց կուտայ հաս: Ան ան-
բողջական ցուցադրութիւն քիչ կ'ընէ կամ բնաւ: Այսպիսի ցուցահանդէս ճը
ատով աւելի եւս արճէքաւոր կը դառնայ:

«... Ո եւ է զգալուն էակի համար բաւական պիտի ըլլայ այդ փորա-
դրութեանց վրայ նայուածք ճը նետել զճալելու համար այն հանդարտ, բը-
նական ու երեւութապէս դիւրին եղանակին վրայ որով, քանի ճը զճով, Շա-
հին կը վերակենդանացնէ վճիտ հորիզոնները, կը զգացնէ ճանրութիւնը
ջուրին, պատկառելի քարերը կ'օճէ լատինական արեւուն սաթի ու ոսկիի
հեղուկովը, ստուերները կը սարսուացնէ և ցուքերը կը խաղցնէ, կ'օգնէ
գոյնը երեւակայելու, և աւերակներու հեղգ կրաւորականութեան ճէջ կը վե-
րակոչէ անցեալին վեհաշուք ու անջնջելի հոգին: ...Ով որ Խալիա գացած
է, ոչ թէ հասարակ հետաքրքրութեամբ ճը այլ ճեճ բաներուն յարգանքովը,

չպիտի կրնայ այս պատկերները տեսնել առանց իր էութեան ներքնախորքին մէջ զգալու այդ յուզմունքը որ դրեթէ սիրահարի յուզմունք մըն է, և որ կը ծնի լսելով միայն անունները Սան-Ճիովինիանոյի, Փիշալի, Սիէնայի, Փերու-Ճիոյի և Եսիէի: Եահննէ, Թորքանայի, Ումպրիայի մէջ, նօթագրած է ինչ որ ա՛յնքան ուրիշ արուեստագէտներ լքած էին յօգուտ շատ հռչակաւոր տեսարաններու կամ ճարտարապետութիւններու. ներքին կեանքի համար իր հակումը իրեն սիրելի դարձուցած է այս անժառանգեալ անկիւնները ուր պատմութեան ծագիլը այլ եւս անմուտկ մը կամ ասփոտել մըն է միայն, յիշատակի խորհրդանշան մը մահուան մէջ: Լքեալ գեղեցկութիւնը ի՛նչքան շնորհ ունի, երբ այսպիսի մարդ մը զայն կը ներկայացնէ:

«... Վենետիկի մէջ, Եահննէ ինքնատիպ ըլլալու զրաւը վաստկած է, հազար փորագրիչներէ յետոյ, նոյն իսկ Ուիթլիբէն յետոյ, որ զանոնք ամենքն ալ նոսճացուցած է: Հոն ինչպէս Իտալիոյ մնացեալ մասերուն մէջ, ցոյց տուած է իր կարողութիւնը չնկատուած երեսփոխներ ընտրելու, թաքուն սրտաշարժութիւնը ի յայտ բերելու ազոտա գմբէթի մը, քանդակագործութեան նշխարով մը և արեւու երանգով մը իր խեղճութիւնը պճնող փրկ-փրկկած կամարի մը, ծանր ջութին մէջ իր ուրուականը աղնագործող սիւնի մը, խոնաւ խաւարով աւլի դրան մը՝ ուր մարդ կ'երեւակայէ զարհուրելի անձանօթ մը հեշտութեան կամ սպանութեան. եւ Երեւելքի քրիստոնեայի իր ժառանգականութիւնը խօսած է Եահննէին մէջ, իրեն հասկցնել ու ճաշակել տուած է ամէն ինչ որ կայ արտախալական և արտաերոպական՝ Բիւշնա-դիսի ճորտ ու յափշտակիչ այդ Վենետիկին մէջ, ուր պէտք է ճոռնալ լատին պիւն իր բուն մասնայատուկ նկարագրով: Բաց ցեղը լսանալաւած է արուեստագէտը, որ վարժուած է Փարիզեան հասարակ դասակարգը ուսումնասիրելու: Պերճանքի Վենետիկը ձգած է գեղաճոյնեւուն և աշխարհաբողբացիներուն, և դիտած է, սիրած է աղքատ Վենետիկը, ճշմարիտը, ու կիները որ այդ աղքատութեան մէջ կ'ապրին:

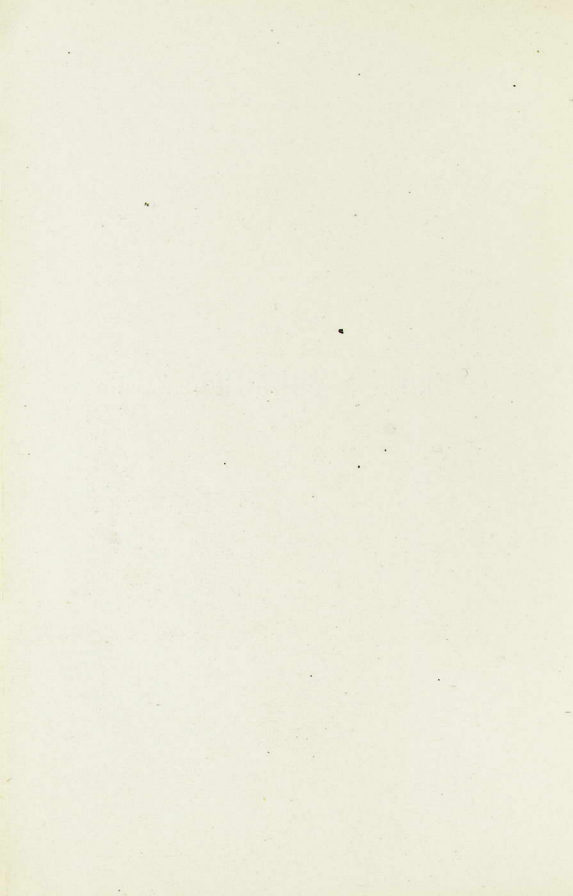
«... Բաց ինչ՞ու փորձել տոգոյն ու յաջորդական բառերով արտայայտել ինչ որ պղինձը լսածնող քանի մը դժերու հմայքը ա՛յնքան յատկօրէն պիտի պարտադրէ նայուածքին. մարդ կը տեսնէ հոտ լոյսն ու օդը, և հարթհաւասար ջութը ու շրջուած երկինքը քաղցր անդունդներ կը բանայ, կը տեսնէ քարերը զոր սիրեց Ռըսքին, և մարմարներուն վրայ ցնցոտիները, և աշխատութեան ու ցոփութեան որջերը, և տոգոյն բանւորւհիները արեւուն մէջ, և այդ մուրացկանուհին որ ուժապառ կը կըլի, և այդ տղաքը որ կը խաղան, ու մարդ կը լսէ վենետիկեան այդ բարբառը որ ջութին պէս

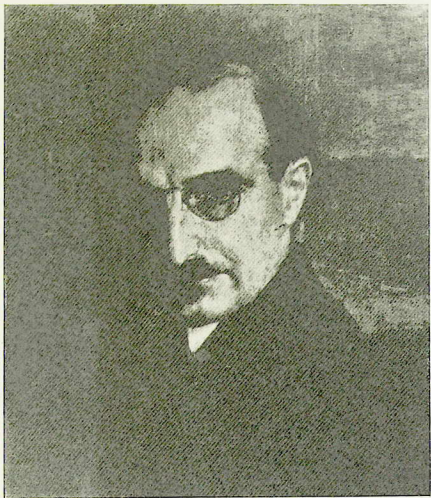
կը սլուըլայ: Կեանքն իսկ է որ վերադարձուած է: Ատոր հաճար՝ պէտք էր
այդ հոգին որ ատակ է ամէն ինչ ըճբունելու, և այդ նայուածքը որճէ ոչինչ
կը խուսափի, և այդ ձեռքը որ կարող է ամէն ինչ արտայայտել:»

Փարիզ, 1926

ՅՈՎՍԷՓ ՓՈՒՇՄԱՆ

Փառջմանի ցուցահանդէսը որ տեղի ունեցաւ վերջերս Փարիզի մէջ, դեղարուեստական դէպք ճը եղաւ: Առաջին ցուցադրութիւնը զոր ան սարքած էր երկու տարի առաջ, արդէն իսկ ունեցած էր ազուտր յաջողութիւն ճը և փարիզեան մեծագոյն թերթերու բննագասները հայ նկարչին ինքնատիպ տաղանդը գրուատած ու անոր գործին արեւելաթոյր հրապոյն ի վեր հանած էին. այս անդամ Փառջման ցոյց կուտար փարիզեան հասարակութեան, աւելի մեծ սրահի ճը մէջ, հաւաքածու ճը աւելի ալլաղան գործերու, սրանց մէջ անոր տաղանդը կը յայտնուէր աւելի լիալիր ու տիրական ձևով ճը և ուր անոր արուեստը, ինչ ինչ էջերու մէջ, իր ամենէն խոր ու ամենէն կատարեալ արտայայտութեան հասած կ'երևար: Այս ցուցահանդէսը եղաւ յազմանակ ճը մեր հայրենակցին համար և ամենէն շքեղ ապացուցումներէն մին մեր ցեղին դեղարուեստական ստեղծագործ հանճարին:

Յախտի Փառջման, ինչպէս արդէն գրած եմ՝ իր առաջին Փարիզեան ցուցահանդէսին նախրուած յոգուածիա մէջ զոր եղիպոտի Արեւը հրատարակեց, հարազատ ու թանկագին արտայայտիչ մըն է Ասիոյ հնագոյն ցեղերու ֆիզիքական ու բարոյական դիմագծութեան, նկարչական երգիչ ճը անանց իմաստասիրական ու գեղեցիկադիտական ներքնաշխարհին: Եւրոպացի մեծ նկարիչներ փորճած են Արեւելքը թարգմանել, Ասիոյ բնութեան ու մարդկութեան խորհորդները, մոգութիւնները, հինաւուրց խոկուճը արտայայտելոց ի Ռամպրանտէն ու Տըլաքըուայէն, որոնց ներքնատես հանճարը, ինչ ինչ էջերու մէջ, կրցած է թափանցել Արեւելքի ոգիին և զայն արտայայտել զօրեղ ու կենդանի գոյներով, գրեթէ ամենքը աւելի կամ նուաղ եւրոպական ոչքերով ու ճաշակով Ասիա ճը պատկերացուցած են: Փառջման, զաւակ հայ ցեղին, որ ինք Արեւելցի ըլլալէ զատ, զարերէ ի վեր Ասիոյ զլիտար ցեղերուն ճետ շփման մէջ գտնուելով՝ անանց արուեստն ու աշխարհայեացքը խորապէս ըմբռնած և Ասիոյ շատ ճը կէտերուն վրայ արուեստներու զարդացման կարեւոր մասնակցութիւն ունեցած է, իր արեան մէջ ունենալով ասիական ոգիին բնագոյարար թափանցելու կարողութիւնը, արատորած է զորճ մը ուր ինչ որ Ասիոյ քաղաքակրթութիւններն ունին ամենէն աւելի նորը, ինքնայատուկ ու աղնուական՝ կը համադրուի իր ճիշդ գոյներով, իր կենդանի բուրումներով, իր իրական հոգեբանութեամբ: Եւրոպական արուեստի հմտութիւնը զոր ան ստացած է Փարիզի մէջ, իրեն ճա-

Ահա՛ Թիւրքեսթանն անունը կրող նկարը, — է՛ն ուժեղ էջերէն ճին Փուշմանի գործին. աղջիկ ճըն է, թարմ բայց առնական զիմագծութեամբ, այլ պատերազմիկ ցեղին յատկանիշներն իր վրայ ցուպցնող. պղնձագոյն ողորկ ճագեր ունի՝ ճէշտեղէն շիտակ դժով ճը բաժնուած, սաղաւարտի պէս զըլ-խուն փակած ու զայն սեղծելով, ճոնկով աչքեր, երկնցած անկիւններով, բի-բերը պրօնզէ կարճես շինուած, պաղ, փայլուն, առանց խորութեան, փոքրիկ քիթ ճը, նեղ ուռնգերով, քիչ ճը սրածայր, բերան ճը կարծիր ու սեղծ, — որ յաճառ, կաճաղօր արտայայտութիւն ճը կուտան իրեն, — երեսի ճուաճել ճը լայն ու լեցուն, ճորթ ճը կաթի պէս ճերճակ. վիղը բաց-կա-պոյտ յուլունքէ ճանեակով ճը զարդարուած է, և ուսերն ի վար կ'իյնայ կա-պոյտ ցոլքերով դեղին շալ ճը, որուն բացուածքէն նորափթիթ կուրճը՝ թե-թետօրէն շիկնած ճերճակ վարդի փափուկ երանգով ճը՝ կ'ընդերեւայ: Մտե-ւը, սսկեզոյն խորքի ճը վրայ, հուժկու ճիթ ճը կանգնած է, զուխը դէպ ի աղջիկը դարձուցած, կարծիր թաճբով, (կարծիր, կապոյտ ու դեղին, Թիւր-քեստանի գոյները), և այլ ճին կը ներկայացնէ կոյսին աչքերուն ճէջ փակ-ուած ճտածուճը, — կտրիճ՝ ճիւտօրը որ պիտի գայ վաղը զինք առեւանգել ու իր վրանը տանիլ:

Ահա՛ Լո՛նկ-Վո՛նկ Չինացիին, իր դեղին ճեղրածոճէ երկայն կիսադէճ-բով, որուն խորածանկ ու ջղուտ արտայայտութիւնը կը շեշտեն ճանր սեւ պիշ աչքերն ու սեղծ ճտտ ցցուած ջրթունքները. երկայն նիհար ճարճինը, սեւ պարզ զգեստի ճը ճէջ ճածկուած, ճանիշակագոյն խորքի ճը վրայ կ'ան-ջատուի (սեւ, ճանիշակագոյն ու դեղին, շինական գոյները):

Ահա՛ Հայաստանի Մաղիկը: Արճաթ խորքի վրայ, պաշտելի ճուա-ճելով փոքրիկ լուսաւոր դէճք ճըն է հայ աղջնակի. սեփ-սեւ խիտ փայլուն ճաղերուն վրայէն, ճիգրանակերտի դեղին խայտաբղէտ շալը կը պաշարէ զուխը, կը ճածկէ իրանն աճբողջ, բաց ճգելով ճիտյն վիղը, ուր արճաթ վղնոց ճը կը շողայ և ճախ թելը որ դեղին զգեստով ճը սքօղուած է. քի-թը, ճանր ու նրբաուռնգն, աղնական ու անճեղ փափկութեան նիշ ճը կը դնէ դէճքին վրայ. բերանը ճոխ է և ուժեղ, խաղաղօրէն փակ, անարատ ու աճօթխած: Ինչ որ կը տիրէ դէճքին ճէջ և աճբողջ նկարին ճէջ, աչքերն են, անհուն աչքեր, ճեճ կաճարաճել յօնքերով, յորզ թարթիչներու սեւ ճա-ճանչներով պճնուած լայն կուպերու տակ խոշոր սեւ թաւիշէ բիբերով, որոնք հայ գեղուհիին անղուգական նայուածքն ունին, քաղցրութեան անյատակ խորութեամբ ճը, իր արտայայտութեան ճէջ ցաւազին թուելու ճափ գորո-վայեղց: Հայ ցեղի սրտին ճաղիկն է ատիկա արդարեւ, պատկերացումը անոր էութեան այնուպէս տարրին, ճարճնացած տեսիլ ճը քնքուշ անճնուիրու-թեան և ճաքուր շնորհի:

Ահա՛ Շէյխին Աղջիկը, եգիպտացի մանկամարդուհի ճը, փոքրիկ դէմք, գծրէթարդ ճակատ՝ որուն վերեւ խուռաձեւ մաղերու խոշոր մութ կոյտ ճը կը դիպուի, աչքերն ամբողջ լեցնող սեւ լայն բլբլեր, տափակ քիթ, հապուտոր մանիշակադոյն, — կանանց խորքի ճը վրայ:

Ահա Քիւրախիթանը. լեռնային աղջկան հուժկու մկանուտ դէմք ճըն է, ճակատը՝ տոզոյն կարծիր ու կանանց քարերով զարդարուած վարսակալ ճը, մորթը քիչ ճը՝ թուխ արեւահար, մաղերը սեփ սեւ, դուխը և ուտերը մանիշակադոյն լաչակալ ճը փաթթուած. բերանը լայն բացուած է՝ ուժգին մանկական ծիծաղի ճը մէջ, որ աչքերը մանրցուցած ու զանոնք երկու սեւ ուղիղ գծերու վերածած է, և որ ընդլայնուած թանձր հեշտական շրթունքներուն մէջէն երեւան կը հանէ ճերմակ սատափափայլ մեծ ակուաներու կրկին շարքը շողշողուն. կուրճքը ճածկուած է բաց կանանց զգեստով ճը, որուն վրայ կրթնցուցած է ճեռքը՝ թուխ կարծիր, աղիւսի գոյն:

Բայց գանք այն նկարներուն որ նաթիւր-մորթ կը թուին, մինչ քերթուածներ են խորհուրդի, ճեղեղիներ ներքին կեանքի:

Ահա Խաղաղութեան Պատգամաբերը և Անպարտելի Չինաստանը, երկու կարեւոր էջեր, ուր Չինաստանի հողին կը խտանայ: Առաջնոյն մէջ Պուտտա ճը թագակիր, ոսկեղօծ, նստած է հանգարտ ու վեհափառ. ետեւը՝ մութ կանանց տերեւներով ճառ ճը իր նուրբ ստերը ճաճանչաձեւ կը սփռէ. քովը՝ կաճուրջ ճը, որուն վրայէն խաղաղութեան դրօշները կրող պատգամաւորները կ'երթան՝ Պուտտային պայճառ ներդաշնակ հողին տարածել ալեկոծ մարդկութեան մէջ. խորքը սեւ է, չինական լարային հոծ սեւը, կարճես մութ դիշերուան մէջ փռուած սեւ լիճ ճը, որուն վրայ սակայն լուսնի ցուլքեր կը խաղան: Միւսը կը ներկայացնէ չինացի սաղաւարտակիր զբահապատ հուժկու պատերազմիկներ, որ իրենց ճիւրուն վրայ հեծած, մին կարծիր, միւսը ճերմակ դրօշ ճեռքերնին բռնած, կը սուրան՝ աներևույթ թշնամիին դէմ, իրենց հինաւուրց հայրենիքը պաշտպանելու համար. խորքը սեւ է, ու նկարին առաջին գծին վրայ, կը կանգնի չինական ազը պատկերացնող արձանիկ ճը, սեւահեր կին ճը, կանաչազգեստ, թեւերը կուրճքին վրայ ճալլած՝ հանգարտ ու ինքնավստահ շարժումով ճը, իր ներկայացուցած ցեղին զանգուածեղ զօրութեան զգացումով՝ անշարժ ու անվրդով, սոքերը դեղին պատուանդանի ճը վրայ ամուր հաստատուած:

Ահա՛ Ապրիլու Հրճուանքը. մեծղի պարարտ մարմնով չինական արձանիկ ճըն է, որ անհոգ ճշտածիճաղ վայելամուր կը պատկերացնէ. արձանիկը հոս բուրբովին միս ու արիւն զգեցած է, ու կ'ապրի. իր լայն դէմ-

քը, գծբէթարդ ոււած փորը, կարծիր ձսեղ ծիծերը, իւղոս կոպերուն տակէն չարածճի նայուածք ճը սահեցնող ձանր աչքերը, լայնարաց ահագին բերանը, իր անբողջ անձը, պութկացող զուարթութիւն ճը և անհզուրթիւն ճը կ'աղաղակեն:

Դեղագործը, Ապրելու Հրճուանքին հետ, երզկական էջերէն ճին է Փուշմանի, որ այդ նօթն ալ ունի թեթիւ անթոյն հեղնութեան: Երկայն թեւերով բաց-գորշ ճեծ վերարկուի ճը ճէջ փաթթուած Չինացի ճըն է, բաւական պատկառելի փորով, որ կանգուն է, սպասողական դիրքի ճը ճէջ հլանդներուն կը սպասէ անշուշտ). երկու բովը գետինը դրուած են հին անօթներ զանազան ձևերով և որ դեղաձանները կը պատկերացնեն. անոնց ճէջ կը տիրէ սակեշող հին թանկագին պնակ ճը (զեղ ճախելով զիւրուած հարստութեան նշանս'կն արդեօք). խորքը սակեզօծ ճերձակ է ու կապոյտ:

Կան վերջապէս որ հոյակապ բերթուածներ են՝ ճտածուածով ու նկարչական արտայայտութեամբ: Ատոնցճէ են Քանդիչ Հովուն Գալուստը և Քանդիչ Հովուն Յաղթանակը: Քանդիչ հովը ներկայացնող ողին սեւ դէճքով, սեւ հաստ ու կարճ ճարճնով խոժոռ անձ ճըն է, թուխ կարծիր վերարկուով, շինական աւանդական արձանիկ, որ հոս բոլորովին կենդանի էակ ճը դարձած է, դէճքն ու ճարճինը շարժման ճէջ են: Առաջին պատկերին ճէջ, երբ նոր կը հասնի, իր առջեւ ունի ճիւղաճանափայլ անօթ ճը՝ լեցուն տերեւազարդ վարդերով որ արդէն տժգոյն են բայց դեռ ոչ ճեւած. երկրորդ պատկերին ճէջ, սեւ փոքրիկ անօթ ճը ճիւղայն կայ այլ եւս իր ոտքին տակ, ու գետինը՝ թափթփած՝ գունատ ճանիշակաթոյք ճաղկի թոռճած թերթեր. խորքը սեփ-սեւ է:

Ահա՛ նուէրն առ Խաղաղութիւն. Թիպէթի սակեզօծ թագակիր Պուտտան նստած է գահուն վրայ, անդորր ու վեհաշուք արտայայտութեամբ (խաղաղութեան ողին իսկ է ան). իր ոտքին տակ ճութ գոյն վարդ ճը կայ փռուած, իր կենսալից ուժեղ գեղեցկութիւնը բերելով անոր իբր ընճայ. խորքը՝ կարծիր ճետարեւէ լայն սրահակով ճը ճածկուած է, որուն վրայ ոտկի գեղադիճ տառեր աղօթքի խօսք ճը կը շողացնեն:

Ահա՛ Աշնան Փառքը. Թիպէթի գեղուհի ճըն է (ոպետրեալ արձանիկ) որ նստած է, շնորհալի դիրքով ճը, ճտամփոփ ու երազուն. ետեւը՝ ճեծ հին պնակ ճը, որ լուսնի լոյսի պայճառութեամբ ճը կը ցոլայ, և անոր վրայ, բարձր անօթէ ճը՝ աշնան տերեւներ իրենց ճելաճաղճիկ տժգոյն գեղեցկութիւնը կը թափեն: Աւարկաներուն դասաւորման, գոյներուն զուգադրութեան ու նկարը կազմող զաղափարին ճէջ կայ ներդաշնակութիւն ճը, քաղցրութիւն ճը, փափկութիւն ճը որ անասելի են:

Ահա՛ Վարդի մը Վերջին Ժպիտը: Մահամերձ վարդ մըն է, որ հին սակեցող անօթի մը մէջէն դուրս կը կախէ իր ուժասպառ գլուխը, թուլացած, ճմրթկած, բացց դու սիրուն, դեռ կենդանի՝ շնորհի վերջին նշույլով մը. խորքը դորշ-վարդագոյն է, կարծես իրմէ անջատուող հազին արդէն հոն, այդ իր հուսկ բարձունքն ու հուսկ ժպիտն ընդունող միջոցին մէջ, քաղցրածաւալ կը ծածանի: Հրաշալիք մը գոյներու երաժշտութեան, վարդի մը հոգեվարքին իրապէս արժանի, եւ թարմ ու շնորհալի եղբրեղ մը փափկութէն մեղամարդիկ կրանդներու:

Նմանօրինակ ներշնչման մը արդիւնք է և այն նկարը որ Օրհնասահան Վարդին խոստովանութիւնը տխարուր կը կրէ: Հոս վարդը, որ ծօռ կը դգոյն իր մահը, մինակ չէ. իր հոգեվարքը տեղի կ'ունենայ ոտքին տակ Թխվեթի բրձուհիին որ աթոռի վրայ նստած է, ճերմակներ հագած, քիչ մը ծռած դէպ ի վարդը, և մահամերձ ծաղիկը ժամանակէն սակեղօծուած հողէ անօթէ մը դուրս հանելով իր խոնջ գլուխը, կը թուի անոր ըսել իր վերջին դադանիքները՝ մեռնելէ առաջ. խորքը սակեխառն մորոշագոյն է:

Նկարներու նայն խոմբին կը սրտկանի նաեւ այն սրուն տխարոն է Գիրքը որ օրհնասահան ծաղկի մը վերջին շունչը կ'ընդունի: Թխվեթի արձանիկ մըն է որ հոն կը տեսնենք դարձեալ, բացց ստիկա կը ներկայացնէ այն Ողին որ, ըստ աւանդութեան, մեռնող ծաղիկներուն հողին իր ծոցին մէջ կ'առնէ կ'ամփոփէ. անոր դէմքին ու կեցուածքին Փուշման տուած է այն խոխուն ու քաղցր ամփոփումը որ պէտք է այդ երկիւղած ու նուիրական դարձին համար զոր կոչուած է կատարել. իր առջեւ, անօթի մը բերնէն՝ կը կախուին երկու արդէն գրեթէ մեռած վարդերու գունաթափ գլուխներ:

Ահա՛ ուրիշ նկար մը խորախորհուրդ, մտածման բանաստեղծութեամբ համակ թաթառուն, և որ կը կոչուի Անցնելին Ստուերը: Կը տեսնենք հոն կանանչ անօթ մը, անոնցմէ որ Հնդկաստանի մեհնաններուն մէջ կը դորժածուին իրր իւղաման, որմէ ամէն ուխտաւոր կամ աղօթող կը գնէ բանի մը կաթիլ՝ աւելցնելու համար կանթեղին որ պէտք է միշտ վառի Սելվայի արձանին առջեւ: Անօթին ծօռ ծալլապատիկ նստած է աղօթողին արձանիկը, ձեռքերը միացուցած՝ դէպ ի վեր, դէմքը մխտիկ խոխունի մէջ կտրուած. գլխուն կտեւ ան ունի տեսակ մը ամպշավանի՝ կարծես սրովբէական չորս թեւերու ամփոփումով կազմուած. խորքին վրայ, որ սակեխառն շաղանակագոյն է, մեծ թռչուն մը կ'ընդնշմարուի՝ թռկչը դէպ ի վեր ուղղած: Եւ ասիկա կը յիշեցնէ բարեպաշտ Հնդկներուն հին աղուոր աղօթքները. «Ո՛վ Տէր, բու տաճարիդ մէջ կանանչ անօթ մը ըլլած, և դուն իմ մէջս բու սրբաղան իւրդ լեցնես...» ...«Թռչուն մը ըրէ՛ վիտ, որ թռչնիմ ու քեզի համիմ...»:

Պիտի յիշատակեմ վերջապէս երկու զճալելի նկարներն ի պատիւ Խայեամի և որ Պարսկաստան անունին ճէջ պարսկական ամբողջ բանաստեղծութիւնը կը խտացնեն կարծես: Մին կը կոչուի *Օմար Նայեամի Գիրքը*, Բանաստեղծին տաշերուն ձեռագիր գրքոյվը, բացուած, կանգուն կ'երեւայ հոն, իբր կեղրոնական ու տիրական առարկան: Մէկ էջին վրայ բնագիրը կը տեսնուի ընդ աղօտ, ծիւս էջը կը պարունակէ պարսկական ճանրակարի աւելի տպաւորութիւնը կամ համադրութիւնը քան օրինակութիւն ճը: Մէկ քովը, կը կանգնի անօթ ճը, որուն ճէջէն կը բարձրանայ վարդ ճը, թարմ: Փուշմանի նկարներուն ճէջ սակաւթիւ են թարմ վարդերը, բայց այս վարդը իր թարմութեան ճէջ այնքան հճայիչ է վառ ու փափուկ գեղեցիկութեամբ որքան ճիւս նկարներու օրհասական վարդերուն ճելածաղճիկ շնորհը յուղիչ է ու թելագրական: Այս վարդը իր երկտասարդ դունաղեղ գլուխը թեթեւ ճը կը ճուէ դէպ ի գիրքը, ոչ փերահաս ճահուան ճանրութեան տակ կըքելով, այլ ճեճարանքի շարժմամբ ճը խոնարհելու համար հանճարեղ բանաստեղծին ճտաւոր բուրաստանին առջեւ, ուր անթառած փայլով ճաղկներ ընդ ճիշտ կը շողան: Ձեռագրին ճիւս կողմը նստած կ'երեւայ ճօրուեղ լրջադէճ ճարդու ճը արճանիկը (բանաստեղծին պատկերացումը թերեւս): Խորքը՝ հալած ոսկիի անփայլ գեղնութեամբ լիճճ ճըն է կարճես, ուր ճանուշակագոյն կղզի ճը կը լողայ, ու ճեռագրին վառ ոսկին՝ այդ խորքի տճգոյն ոսկիին վրայ՝ դճուար ստացուելիք տպաւորութիւն ճը յառաջ կը բերէ, երանգներու գերանորը ներդաշնակութեամբ գորճ ճը դարճընելով այդ նկարը: Միւս պատկերը, *Մեճարանք Օմար Նայեամին*, գրեթէ ճիւսնոյն նիւթը կը կրկնէ՝ քիչ ճը տարբեր ճետով: Հոս ալ ճեռագիրը կը գահէ՝ իբր նկարին էական առարկան: Անոր ետեւ կը բարճրանայ բարակ ոստերով կանանչ թուփ ճը որուն նորբ տերեւները կը կախուին ճէկ էջին վերեւ: Միւս կողմը կանանչ անօթ ճը, որ դարբերու ընթացքին հողուն ճէջ ոսկեղօճուեր ճիւսճանի երանգներ է ստացեր, կը պարունակէ թարմ կարճիր վարդ ճը կանանչ տերեւներով պաշարուած: Ձեռագրին ճէկ էջը՝ ուր բնագիրը տարտածօրէն կը զգացուի, ողորուած է արեւով որուն լոյսը կարճես տառերը հալեցուցած է և ճագաղաթը թափանցիկ ու շողուն դարճուցած: Միւս էջին վրայ՝ կարճիրով ու ոսկիով շինուած ճանրանկարի ուրուական ճը կը ճաճանի, և դէպ ի այդ էջն է որ սիրուն շարճուճով ճը կը հակի վարդը որ անօթէն դուրս կը բարճրանայ և որուն ստուերը այդ էջին վերի անկիւնը, ճերճակ արեւափայլ ճագաղաթին վրայ կը ճեւացնէ պաշտելի արատ ճը, թեթեւ գորջ երանգով ճը, ուր վարդի ու կանանչի ցոլքեր կը խառնուին: Խորքը՝ նորէն նոյն ոսկի լիճճ է՝ ճանուշակաթոյր կղզիով. ու նոյն

մօրուեղ անձնաւորութիւնը կ'երեւայ հոս ալ, ձեռագրին առջեւ նստած: Իսպանի մտածման դառն զեղեցկութիւնը չէ որ Փուշման ուզած է պատկերացնել այս երկու նկարներուն մէջ, այլ պարսկական հողուոյն տիրական զիծն եղող աղնուական շնորհին ու հայեցողական տեսլապաշտ վերացունմեարուն, պարսկական երկրի վարդախիտ արեւածոխ դրախտներուն, պարսիկ արուեստն ու բերթութիւնը բնօրոշող փափկութեան, նրբութեան ու քաղցրութեան համալրութիւն մ'ընել, ի պատիւ այդ հատընտիր ազգին մեծագոյն բանաստեղծներէն մէկուն. և չէ՞ որ նոյն խակ այդ հմայաթափ ու խռովեալ մտածումով բերթողը որուն դառնութիւնն արդէն աշխարհի անարդարութիւններէն խոցուած վեհ սրտի մը թաղծութիւնն է, ունի քառեակներ ուր իր խոհերն արտայայտած է ամենէն հմայիչ քաղցրութեամբ լեցուն ոճով մը:

•

Փուշմանի յաջողութիւնը շատ մեծ եղաւ: Իր ցուցահանդէսի յայտարարին յառաջարանը դրած էր *Թանի* զեղարուեստական քննադատը *Թիէպօ-Սիւան*, որ Փարիզի մեծագոյն քննադատներէն մին է: «... Իր ընդարձակ հմտութենէն, կ'ըսէ հոն, որ միացած է փափուկ զգայնութեան մը, ծնած է այդ խտացեալ և հմայիչ, տէկօշող ու նրբօրէն երաժշտական արուեստը որ իրն է: Ան բարակ ներդաշնակութիւններով կ'արտայայտէ ամէն մէկ ժողովրդի նկարագիրն ու ճառնայատկութիւնները, և Արուելլի ամբողջ բանաստեղծութիւնը անոնց մէջ պարփակուած է: ... Տեսէք իր *Նաթիւր-մօրթ*ները, չկայ անոնց մէջ հատ մը որ ցեղադրական, կրօնական կամ միտաբան արժէք մը չունենայ, չկայ հատ մը որ անակնկալ լոյս մը չարձրկէ ցեղի մը սրտին կամ ուղեղին վրայ, ... *Նաթիւր-մօրթ*ներուն կը միանան ուսումնասիրութիւններ կանացի դէմքերու, որոնց ճառնաւոր յատկանիշները կ'ընդգծեն հազուատին մանրամասնութիւնները, մազերու շտկուածքին պարզութիւնը կամ բարդութիւնը... Այդ տիպարներու ուսումնասիրութիւնները ամենքն ալ կը պարփակուին վառ թույրերով մետաքսային դաշնակութեանց մէջ, որ պատկերացուած անձին կամ անոր ճարթի դոյնին համեմատ կը տարբերին: Եւ այս ամենուն մէջ կայ ազնուութիւն մը, զոր աւելի կը շեշտէ նրբախուզութիւնը յօրինուածքին, որուն մանր, ստորակէտուած վրձնի հարուածները մթնոլորտը թրթուուն կը դարձնեն ու ամբողջութիւններուն կեանքի ներուժ տալաւորութիւն մը կուտան... Այս արուեստագէտը համակ անակնկալ և համակ նրբախուզութիւն է: Ամէն ինչ իրն է»՝ ներբողալից տողեր նուիրուեցան այդ ցուցահանդէսին՝ *Բոմեաիայի*, *Թանի*, *Ֆիկարօի*, *Նիւ Նորթ*

Հերըլտի և այլ լրագիրներու ձեռք, և փարիզեան պատկերազարդ շաբաթաթերթերու ճեճագոյնը, Լ'Իլլիսթրասիօն իր Յունիս 5 ի թիւին ձեռք հրատարակեց Ֆրետերիք Մաքլերէ ընդարձակ յօդուած ձը՝ Փուշճանի երկու նկարներու գունատիպ վերարտադրութեամբ: Փարիզի քաղաքապետութիւնը գնեց Խայնամէն էջ մը նկարը՝ Փըթի Փալէի թանգարանին համար: Ուրախառիթ է հաստատել որ այս անգամ, օտարներու հետ՝ գտնուեցան նաև հայ ունեւոր գեղասէրներ, որ գիտցան գնահատել այս ճեճ արուեստագէտին արժէքը և ուղեցին զարդարել իրենց տունը անոր ձեռք հատընտիր գործով: Տիկին Գափաճաճեան գնեց Վարդի մը վերջին ժպիտը, Տիկին Մարի Կիւլպէնկեան՝ Աշունին Փառքը, Պ. Խ. Սվաճեան՝ Դիքը որ Մահամերձ Վարդի մը Վերջին Բուրմունքը կը հաւաքէ, և Պ. Կ. Գալլպճեան՝ Օրհասական Վարդի մը Խոստովանութիւնը:

Երանի՛ թէ գտնուէր նաև օր ձը ճեկե՛նաս ձը որ Փուշճանի ձեռք գեղեցիկ գործը գնէր ու Հայաստանի Ազգային Մուսէոնին նուիրէր:

Փարիզ, 1926

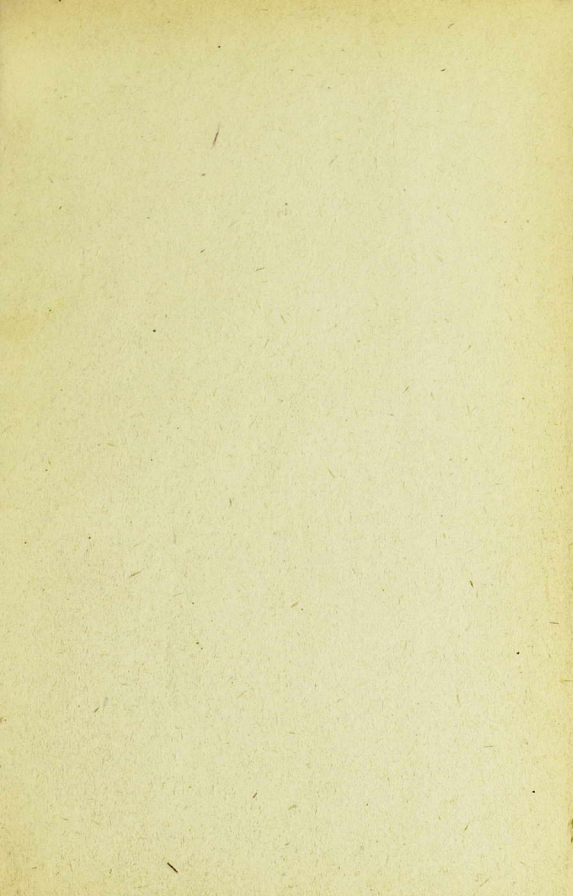
10

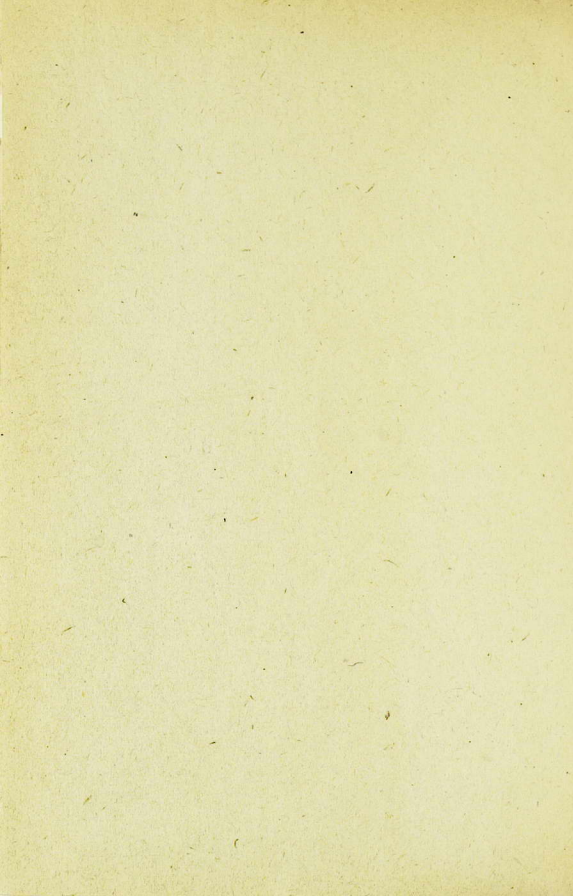
891.99.09

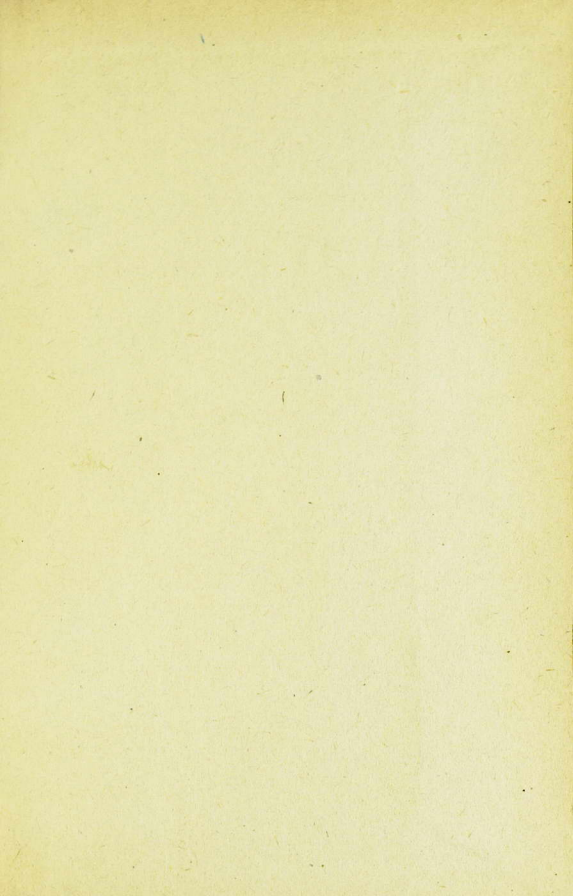
9.72

ԳԻՆ Ի ՏՈՒՆԻՐ

22.

A $\frac{\bar{u}}{75550}$

1428